

С.В. Грищенко

САМОВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Монографія

Чернігів, 2009

УДК 37.015.3:371.4
ББК Ч481.32
Г 85

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Чернігівського державного педагогічного університету
імені Т.Г. Шевченка
(протокол № 8 від 01 квітня 2009 р.)*

Рецензенти:

Євтух М.Б. доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
Карпенко О.Г. доктор педагогічних наук, професор
Скребець В.О. доктор психологічних наук, професор

С.В. ГРИЩЕНКО

САМОВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ. (Монографія). – Чернігів : ЧНПУ,
2009. – 252 с.

ISBN 978-966-7743-74-1

У монографії розкрито аспекти теорії і практики процесу самовиховання особистості. Головна увага приділяється передумовам успішного самовиховання, способам, шляхам та прийомам організації, вимогам до процесу керування саморозвитку особистості. У контексті сучасного бачення здійснено комплексний аналіз чинників процесу самовиховання. Досліджено організацію самостійної роботи студентів у ВНЗ в умовах модернізації освіти.

Для наукових працівників, студентів вищих навчальних закладів, усіх зацікавлених проблемами самонавчання, самовиховання, самоосвіти.

ББК Ч481.32
УДК 37.015.3:371.4

ISBN 978-966-7743-74-1

© С.В. Грищенко, 2009

З М І С Т

стор.

ПЕРЕДМОВА	5
------------------------	---

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУ САМОВИХОВАННЯ

1.1. Передумови процесу самовиховання.....	9
1.2. Педагогіка самовдосконалення особистості.....	19
1.3. Виховання відповідальності за себе як початок самовиховання.....	30
1.4. Особливості педагогічної етики у ВНЗ та сучасні парадигми вищої освіти.....	41
1.5. Складові програми самовиховання особистості.....	53
1.6. Методи самовиховання.....	65
1.7. Самоперевиховання	80

РОЗДІЛ 2

ЧИННИКИ ПРОЦЕСУ САМОВИХОВАННЯ

2.1. Характеристика чинників процесу самовиховання особистості.....	86
2.2. Навчально-педагогічна співпраця як чинник самовиховання.....	108
2.3. Саморегуляція як чинник процесу самовиховання.....	113
2.4. Художня література як засіб формування потреби самовиховання.....	120
2.5. Взаємозв'язок процесів самопізнання і самовиховання.....	127
2.6. Теоретичні основи процесу особистісного самовизначення.....	129
2.7. Взаємозв'язок самовиховання і діяльності особистості.....	134

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ПРОЦЕСУ САМООСВІТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ У ВНЗ

3.1. Організація процесу самоосвіти.....	149
3.2. Роль самоосвіти в самовихованні особистості.....	158
3.3. Самонавчання і самовиховання - складові самоосвіти.....	169
3.4. Самостійна робота - вища форма навчальної діяльності.....	178
3.5. Самостійна робота студентів як спосіб виховання самостійності у набутті знань.....	193
3.6. Організація самостійної роботи студентів в умовах модернізації освіти.....	199
3.7. Керівництво самостійною роботою студентів у ВНЗ.....	204
3.8. Самовиховання молоді як основа формування професійного потенціалу.....	213
ПЕДАГОГІЧНІ СИТУАЦІЇ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО АНАЛІЗУ	220
КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ.....	225
ВИСНОВКИ.....	238
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	239

ПЕРЕДМОВА

Самовиховання як явище завжди цікавило і цікавить філософів, психологів, фізіологів і особливо педагогів. Це - надзвичайно складне явище духовного життя людини і спільноти, яке відображається в особистій та суспільній свідомості.

Не дивлячись на достатню кількість робіт сучасних дослідників присвячених темі самовиховання (Ковальов О.Г, Кочетов О.І., Русаков В.О., Шмаргун В.М.), проблема підвищення ролі самовиховання залишається актуальною та малодослідженою. Новий час вимагає від педагогів змісту, форм самовиховання, адекватних сучасним соціально-педагогічним реаліям.

В даній монографії ми ставимо за мету проаналізувати сучасні підходи щодо сутності, структури та змісту процесу самовиховання та повідомити основні теоретичні надбання з цієї проблеми.

Вивчення проблеми самовиховання було завжди актуальним і визначало суспільну потребу узгодити інтереси суспільства і особистості.

Педагоги з'ясовують взаємозв'язки виховання і самовиховання, роль самовиховання в загальній системі чинників, які формують підростаюче покоління. У педагогіці увага приділяється розробці принципів і методів керівництва самовихованням молодим поколінням.

Самовиховання детермінується суспільством і служить певним суспільним інтересам. Людина не тільки пристосовується до зовнішніх суспільних умов, але і активно впливає на них і тим самим виступає діячем суспільного розвитку. Самостійна активна діяльність можлива при певному рівні знань об'єктивної дійсності, наявності умінь, навичок і зрілості особистості - моральної, емоційно-вольової і інтелектуальної. Спираючись на досвід попередників і сучасників, особистість прагне максимально розвинути в собі ці необхідні властивості.

Виявляючи і пізнаючи свої здібності, людина починає сама формувати їх як у власних інтересах, так і на користь суспільства.

Таким чином, самовиховання, як і виховання взагалі, виконує суспільну функцію з формування особистості. Як і виховання, самовиховання - цілеспрямований, довільний, свідомий процес формування етично-психологічних властивостей особистості. Тому самовиховання можна визначити як свідому, планомірну роботу над собою, направлену на формування таких властивостей особистості, які відповідають вимогам суспільства і особистій програмі розвитку.

Самовиховання вторинне, воно виникає тоді, коли індивід виявляється ходом життя і виховання підготовленим до нього, тобто коли він починає усвідомлювати себе особистістю, починає замислюватися про свою суспільну роль в сьогоденні і майбутньому і проявляти самостійність в практичному житті, іншими словами, коли він досягає певного рівня розвитку свідомості і самосвідомості, життєвої досвідченості.

Отже, потреба в самовихованні детермінована зовнішніми обставинами і вихованням. Вона виникає як природна необхідність особистості, що розвивається, і служить стимулом подальшого його розвитку. Для того, щоб успішно займатися самовихованням, необхідно уміти аналізувати власні якості і певним чином їх оцінювати з урахуванням вимог, що пред'являються до людини суспільством, і якісних показників власної діяльності.

Самовиховання особистості тісно пов'язане з розвитком колективу. От чому, потреба в самовихованні раніше дозріває у підлітків і юнаків там, де склався монолітний цілеспрямований колектив, що пред'являє зростаючі вимоги до кожного. Потреба в самовихованні виникає на певному рівні розвитку особистості і за певних умов життя і праці. Самовихованням є динамічний процес. В процесі розвитку особистості змінюються як цілі, так і способи самовиховання. Цілі стають все більш реальними і пов'язаними з основною життєвою спрямованістю людини. Потреба в самовихованні виникає як у вольових, так і слабовільних людей, як у тих,

у кого домінують позитивні риси, так і у тих, у кого є недоліки. Проте успішніше працюють над собою люди свідомі, цілеспрямовані, вольові.

Самовиховання може охоплювати різні сфери людського розвитку і діяльності. Воно може виступати у формі етичного або фізичного самовиховання, емоційно-вольового або інтелектуального і, нарешті, естетичного. Причому ті або інші аспекти всебічного розвитку займають різне місце в роботі над собою залежно від потреб сьогодення і майбутнього. Людина виховує в собі певні властивості залежно від своїх планів, основної життєвої спрямованості або поставленої конкретної мети.

Шлях людини до самого себе складний: необхідно пізнати себе, свої сили і здібності, визначити свій життєвий шлях, випробувати себе в праці, пережити ненависть і захоплення, стати цікавою для інших людиною, корисним для суспільства громадянином. І при цьому безперервно боротися із злом в собі і навколишньому світі, виправляти свої помилки, долати слабкості і недоліки, позбавлятися від пороків і негативних якостей, тобто перевиховуватися. Самовиховання і самопізнання, самоудосконалення і самоперевиховання, формування у себе позитивних якостей і подолання наявних недоліків - все це близькі процеси. Завжди і у всьому необхідні самодисципліна, самоконтроль, щоб не дозволяти собі слабіти духом і тілом. Тому що головні вороги в нашому житті - самозаспокоєність, самовдоволення, самозакоханість. Неприйнятні в житті самоприниження, невпевненість в собі, самобичування. Необхідно щодня використовувати самокритичність, самонавіювання, самосхвалення.

Вимоги суспільства до особистості і її власні вимоги до себе ефективно реалізуються тільки в процесі самовиховання і самоосвіти. Самоосвіта є одним із способів самовиховання. Кінцева мета самовиховання полягає у формуванні всебічно розвинутої особистості, що відповідає як суспільним інтересам, так і власним потребам. Самовихованням особистість збільшує свої сили і тим самим досягає найбільшої віддачі. Самовиховання має і особисту значущість. Воно сприяє

вдосконаленню професійної майстерності, що пов'язане як з матеріальною, так і моральною зацікавленістю особистості.

Робота над собою дозволяє усунути свої недоліки, виправити характер, викоренити негативні звички, які заважають нормально жити і працювати. Мало хотіти працювати над собою, щоб робота була результативною, потрібно знати, як це робити.

Самопізнання, самоосвіта і самовиховання особистості набуває вагомого значення в житті суспільства, у всебічному розвитку людини. Кожній людині належить визначити свій власний шлях, знайти свою долю, створити себе для життя, боротьби, праці, творчості і любові. Існують непорушні істини: якщо чогось хочеш, спочатку дізнайся, що ти можеш; щоб пізнати інших, пізнай самого себе; якщо прагнеш до успіху, перемоги, спочатку створи самого себе, постарайся розвинути свої сили і здібності. Життя людини - це самопізнання і самовиховання.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУ САМОВИХОВАННЯ

1.1. ПЕРЕДУМОВИ ПРОЦЕСУ САМОВИХОВАННЯ

- **Роль самовиховання для формування особистості**
- **Чинники самовиховання**

Роль самовиховання для формування особистості

Розвиток процесу освіти в сучасний період висуває проблеми методології і теорії самовиховання.

Проблеми методології і теорії самовиховання, його взаємозв'язку з вихованням розглядали А. Арет, В. Галузинський, І. Донцов, О. Ковальов, І. Кон, О. Кочетов, Ю. Орлов, Л. Рувинський та ін. Різним аспектам самовиховання в підлітковому віці присвячені праці Р. Гариф'янова, С. Єлканова, А. Колдунова, М. Тайчинова та ін. Особливості морального самовиховання майбутніх учителів досліджували А. Арет, І. Донцов, С. Єлканов, О. Ковальов, В. Кисельов, Л. Рувинський, М. Тайчинов; аспірантів - Г. Широкова. Окремі питання цієї проблеми в ракурсі професійної підготовки студентів, розвитку педагогічної творчості вчителя розкрито в дослідженнях О. Дубасенюк, В. Сагарди, С. Сисоєвої та ін. Актуальність порушеної проблеми підтверджують праці сучасних педагогів - І. Беха, С. Карпенчук, С. Кириленко, В. Оржеховської, Д. Пенішкевич, В. Поліщук, В. Семиченко, Т. Хілько

та ін. Про зацікавлення нею свідчать також кандидатські дисертації, які були захищені впродовж останніх років (С. Даньшева, А. Калініченко, Л. Ярова, О. Яцій та ін.).

Сучасний стан демократизації, гуманізації, індивідуалізації освіти зумовив створення особистісно орієнтованих моделей виховання особистості (М. Александрова, І. Бех, І. Якиманська), а також моделі самовиховних систем („Школа доміанти самовдосконалення особистості“ Г. Селевко). Велику увагу проблемі духовного саморозвитку особистості приділено в концепції школи розвитку (О. Калугін, О. Киричук), метою якої є створення умов для самоактуалізації особистості учня і вчителя, реалізації дитиною своїх можливостей, розкриття індивідуальності.

Проблеми використання у самовихованні народної педагогіки розглядали Г. Васянович, В. Кузь, М. Стельмахович, Є. Сявак; самовиховання засобами художньої літератури в контексті вивчення питання формування морального ідеалу, цінностей особистості досліджували М. Євтух, Т. Завгородня, С. Золотухіна, О. Сухомлинська.

Проаналізувати проблеми теорії самовиховання у формуванні особистості є актуальним на сучасному етапі. Самовиховання розглядаємо як свідому, самостійну, цілеспрямовану діяльність людини, спрямовану на вироблення чи вдосконалення власних рис, якостей відповідно до суспільно значущих і особистісно значущих цінностей, ідеалів, у ході чого індивід формується як особистість. Зміст, методи, прийоми самовиховання здебільшого зумовлюються віковими й індивідуальними особливостями. Найсприятливішим для самовиховання є старший шкільний вік. Вважається, що в цей період найбільш ефективно проходить процес соціалізації особистості (І. Кон, Г. Костюк, С. Рубінштейн, Л. Рувинський).

Перш ніж управляти іншими, необхідно навчитися управляти собою: стримувати свої емоції, зосереджувати увагу на потрібному об'єкті, проявляти вольове зусилля при зустрічі з труднощами і перепонами, бути дисциплінованим і організованим, навчитися раціонально мислити, бачити проблеми і творчо їх

вирішувати. Самоуправління здійснюється самосвідомістю особистості. Воно формується, починаючи з раннього дитинства, і продовжує удосконалюватися до глибокої старості. У самосвідомості зазвичай виділяють три сторони: знання себе, відношення до себе і саморегулювання [59, с. 25].

Самовиховання успішно здійснюється за певних умов. Передусім воно потребує від людини знання самої себе, вміння оцінювати власні позитивні й негативні риси. Щоб збагатити молодь відповідними знаннями і вміннями, проводять цикл бесід про психічну діяльність людини, свідомість, волю, почуття, характер, мотиви поведінки, інтереси, здібності, потреби, темперамент, а також розкривають сутність самовиховання, методи і прийоми роботи над собою.

Наприклад, розумний визначає кращі шляхи життя, ніж обмежена людина. Той, що багато знає і уміє діє раціональніше того, хто мало знає в галузі вибраної ним трудової діяльності. Морально вихована людина краще адаптована до суспільних вимог, чим аморальна. В управлінні особистістю вирішальне значення має воля людини. Людина без волі, або, як то кажуть, слабохарактерний, пливе за волею хвиль. Він піддається як хорошим, так і поганим впливам, оскільки не володіє самостійністю. Вольова людина, навпаки, рішуча, тверда, володіє мужністю, а тому навіть у важких обставинах не губиться і діє так, як треба. Вольова людина здатна відстоювати свої переконання і реалізувати власні плани, не дивлячись на труднощі і перепони, він добивається здійснення поставлених цілей.

Самоуправління включає відбір і аналіз інформації, що поступає, постановку цілей і ухвалення рішення, визначення планів і способів дії, виконання наміченого шляхом саморегуляції духовних і фізичних сил.

Саморегуляція здійснює:

1. Посилення або ослаблення діяльності.
2. Гальмування несприятливих імпульсів.
3. Перемикання або розподіл сил між різними об'єктами.
4. Контроль за виконуваними діями і кореляцію поведінки, якщо в цьому виникає необхідність [59, с. 38].

Можна виділити два види самоуправління - оперативне і перспективне. Оперативне управління - це повсякденна регуляція діяльності і поведінки відповідно до раніше поставлених цілей і прийнятих планів.

Перспективне самоуправління - це передбачення майбутнього, відповідно до якого визначаються плани і шляхи діяльності. Перспективне самоуправління зрештою стає оперативним, коли настає час діяти.

Самовиховання також відноситься до одного з видів самоуправління, направлено на вдосконалення себе. Воно включає як перспективне, так і оперативне самоуправління [70, с. 14].

Для формування особистості і самовиховання величезне значення має суспільна робота. Ця робота розвиває товарищівість, формує організаторські здібності, сприяє становленню політичної зрілості особистості. Практика показує, що люди, які пройшли школу суспільної роботи, як правило, проявляють велику активність в рішенні суспільних питань, самостійність, товарищівість і сміливість.

І навпаки, люди, що уникали суспільної роботи, проявляють такі риси, як замкнутість, індивідуалізм, деяку боязкість при обговоренні питань колективного життя. Вони не можуть виступати на зборах і активно брати участь в ухваленні рішень і виробленні їх, організувати колективну справу.

І, нарешті, особистість формується спеціально організованим самовихованням. Самовиховання складна діяльність. Вона вимагає постановки певної мети і конкретних завдань, розробки програми, планування роботи, обліку і контролю за ходом самовиховання. Самовиховання робить людину відповідальною за свою поведінку в сьогоденні і за своє майбутнє життя. Особистість може вибирати той або інший спосіб життя, вона може регулювати свою поведінку і удосконалювати себе.

Ось чому не можна все звалювати на обставини життя. Особистість відповідальна за свій характер, за свою діяльність, за свою поведінку, за те, якою вона стає і стане.

Чинники самовиховання

Всі чинники, що формують особистість, знаходяться в зв'язку і в сукупності визначають спосіб її життя, те, як практично, реально вона живе (що вона любить, до чого прагне, як виконує свою функцію громадянина, як поводить себе в середовищі людей, як працює, що читає і з ким зустрічається). Свідома, вольова людина може певною мірою впливати на свій спосіб життя, а тим самим свідомо зумовлювати шлях власного психічного розвитку.

Важливий аспект самовиховання - логічне мислення, вміння проаналізувати кожен свій вчинок, що сприяє виробленню вимогливості до себе як постійної риси характеру, без якої неможливо досягти успіху в цій справі. Тому педагоги в індивідуальних бесідах і на зборах детально аналізують порушення правил поведінки, їх причини, привчають молодь до самоаналізу [127, с. 203].

Самовиховання потребує тривалих вольових зусиль, вміння керувати собою, досягати поставленої мети, не занепадати духом від невдач. Тому слід залучати студентів до видів діяльності, які передбачають зібраність, організованість, відповідальність. Долаючи труднощі, вони загартовують волю, доводять розпочату справу до кінця і таким чином переконуються, що навіть невеликі успіхи роблять їх сильнішими.

Підвищує ефективність процесу самовиховання ідеал, до якого прагне молода людина. Спостереження переконують, що до самовиховання байдужі переважно ті, хто не має життєвої мети, ідеалу. Тому важливо знати ідеали молоді, допомогти сформувати ідеали тим, хто їх не має.

Успішність процесу самовиховання значною мірою залежить від рівня розвитку колективу взагалі.

Самовиховання в розгорнутому його вигляді є цілеспрямованою свідомою і систематичною роботою над собою, з тим щоб забезпечити такий рівень розвитку особистості, який би відповідав суспільним вимогам і особистому ідеалу.

Шляхом самовиховання особистість формує потрібні їй для життя і праці властивості і усуває ті, які заважають їй жити і діяти в потрібному напрямі. Самовиховання - природний процес адаптації особистості до соціальних умов і суспільних вимог.

Виховання і навчання, які здійснюються суспільством за допомогою сім'ї, дитячого садочку, школи, різних громадських організацій і засобів масової інформації, вимагають не тільки підтримки з боку особистості, що розвивається, але і зустрічної роботи, тобто самовиховання, без чого суспільне виховання малоефективне [70, с. 49].

Елементи самовиховання і самонавчання спостерігаються вже у дошкільника, коли він регулює свою поведінку відповідно до уявлення про те, що добре і що погано, розвиває свої сили, коли малює, ліпить фігурки з пластиліну або грає з однолітками. Проте це самовиховання стихійне, дитина не усвідомлює, що вона сама себе в якійсь мірі удосконалює. У шкільний період під впливом виховання і навчання формується у дитини, підлітка і юнака ідеал справжньої людини.

Цілком природно, що молоді люди, прагнучи щонайшвидше стати дорослими, бути в їх середовищі і діяти, як вони, невідомо і свідомо наслідують поважним людям з оточення або літературним персонажам.

Самовиховання школярів не завжди носить систематичний характер, не завжди при цьому досягається успіх в роботі, і це пояснюється тим, що вони не орієнтовані на те, як потрібно працювати над собою.

Зрілість свідомості і розвиненість самосвідомості дозволяють дорослій людині врахувати як об'єктивні або соціальні вимоги до себе, так і правильно оцінити суб'єктивні або власні якості і можливості саморозвитку.

Звідси і розуміння необхідності роботи над собою, і велика ефективність самовиховання, якщо воно ведеться систематично. Самовиховання - складна

діяльність, що вимагає і часу і витрат сил на оволодіння знаннями, на вправу в певних діях і вчинках.

Зрілість свідомості і розвиненість самосвідомості дозволяють дорослій людині врахувати як об'єктивні або соціальні вимоги до себе, так і правильно оцінити суб'єктивні або власні якості і можливості саморозвитку. Звідси і розуміння необхідності роботи над собою, і велика ефективність самовиховання, якщо воно ведеться систематично [70, с. 61].

Самовиховання школярів не завжди носить систематичний характер, не завжди при цьому досягається успіх в роботі, і це пояснюється тим, що вони не орієнтовані на те, як потрібно працювати над собою.

Успіх в самовихованні залежить від спеціальної підготовленості особи до цієї діяльності, тобто від знань, умінь і навичок роботи над собою. Підготовленість включає також і психологічну готовність працювати над собою, тобто інтерес до цієї діяльності і твердий намір займатися самовихованням.

Зрозуміло, що робота над собою повинна бути систематичною і послідовною. Той, хто відступає, пасує перед труднощами або відкладає вправи на „кращий час“, той ніколи не доб'ється успіху. Слід також пам'ятати, що не благі наміри, а практика самовиховання розвиває і удосконалює особистість.

Всякого роду швидкоплинні вправи нічого не дають, з огляду на те, що утворення тих або інших властивостей, а особливе викорінювання негативних звичок і схильностей вимагає тривалих, систематичних і наполегливих вправ. К. Ушинський писав, що негативні звички дуже стійкі і так тиранять людину, що вона готова відрізати собі руку або ногу, якби з тим відрізували і шкідливу звичку. Проте позбавлення настає лише тоді, коли особистість тривалий час утримується від якихось дій або вчинків, рішуче відмовляється від задоволення шкідливих потреб, наприклад куріння, випивок і т.п., і разом з тим перемикає увагу, свою волю на дії, що сприяють формуванню і закріпленню нових корисних звичок [59, с. 36].

Щоб жити, людина повинна трудитися, щоб трудитися, вона зобов'язана вступати у відносини з природою і людьми. Цілком зрозуміло, що праця, як і всяка

інша діяльність, пред'являє до людини певні вимоги, з якими вона повинна не тільки рахуватися, але і керуватися ними при регулюванні своєї активності. Суспільство в цілому, виробництво зокрема постійно розвиваються, а тому кожен зобов'язаний виховувати себе, з тим, щоб встигати за ходом життя [72, с. 15].

Людина не тільки пристосовується до зовнішніх суспільних умов, але і активно впливає на них і тим самим виступає суб'єктом суспільного розвитку. Найбільш плідна самостійна активна діяльність можлива при певному рівні знань, навичок і зрілості особистості - морально-політичною, емоційно-вольовою і інтелектуальною. Спираючись на досвід попередників і сучасників, особистість прагне максимально розвинути в собі ці необхідні властивості. Виявляючи і пізнаючи свої здібності, людина починає сама формувати їх як у власних інтересах, так і на користь суспільства.

Таким чином, самовиховання, як і виховання взагалі, виконує суспільну функцію з формування особистості. Як і виховання, самовиховання цілеспрямований, свідомий процес формування етично-психологічних властивостей особистості. Самовиховання вторинне, воно виникає тоді, коли людина виявляється підготовленою до нього самим життям і вихованням, тобто коли вона починає усвідомлювати себе особистістю, починає замислюватися про свою суспільну роль в сьогоденні і майбутньому і проявляти відому самостійність в практичному житті, іншими словами, коли вона досягає певного рівня розвитку свідомості і самосвідомості, життєвого досвіду.

Отже, потреба в самовихованні детермінована зовнішніми обставинами і вихованням. Вона виникає як природна необхідність особистості, що розвивається, і служить стимулом подальшого саморозвитку для того, щоб успішно займатися самовихованням, необхідно уміти аналізувати власні якості і певним чином їх оцінювати з урахуванням вимог, що пред'являються до людини суспільством, і показників власної діяльності [70, с. 81].

Самовиховання особистості дуже тісно пов'язане з розвитком колективу. От чому, як показують наші дослідження, потреба в самовихованні раніше дозріває там,

де склався монолітний цілеспрямований колектив, що пред'являє зростаючі вимоги до кожного.

А. Макаренко на прикладі власного педагогічного досвіду показав процес розвитку колективу як процес розвитку і перетворення вимог всього колективу у вимогливість до себе кожній особистості. На високій стадії розвитку колективу його члени починають пред'являти вимоги перш за все до себе [84, с. 434].

Потреба в самовихованні виникає на певному рівні розвитку особистості за певних умов життя і праці. Самовиховання є процес, що розвивається. Впродовж життя особистості міняються як цілі, так і способи самовиховання. Цілі стають складнішими, пов'язаними з основною життєвою спрямованістю особистості.

Самовиховання може охоплювати різні сфери людського розвитку і діяльності. Воно може виступати у формі етичного або фізичного самовиховання, емоційно-вольового або інтелектуального і, на кінець, естетичного. Причому ті або інші аспекти всебічного розвитку займають різне місце в роботі над собою залежно від потреб сьогодення і майбутнього. Людина виховує в собі певні властивості залежно від своїх планів, основній життєвій спрямованості або поставлений ний на відомий період життя конкретної мети.

Спрямованість самовиховання визначається суспільною програмою всебічного розвитку особистості, здійснення якої відбувається в інтересах і суспільства і особистості. Проте залежно від індивідуальних особливостей і потреб напрям самовиховання може бути широким або вузьким.

Серйозне значення самовихованню надавав А. Макаренко. Він розглядав його як природний результат розвитку особистості в колективі. Спочатку розвиток особистості йде під впливом зовнішніх вимог, а потім в результаті вимог до себе, тобто самовиховання. У розумінні А. Макаренко, самовиховання не відокремлений процес, а спільна діяльність всього колективу. Абсолютно непомітно процес виховання, що направляється А. Макаренко і підібраним ним складом педагогів, перетворювався на процес колективного самовиховання. У цьому полягає нове, що вніс А. Макаренко в теорію і практику самовиховання. „Самовиховання -

писав В. Сухомлинський, це не щось допоміжне у вихованні, а міцний його фундамент. Ніхто не може виховати людину, якщо вона сама себе не виховає“ [84, с. 434; 147, с. 602].

Самовиховання починається в дитинстві і продовжується все життя. Проте, як показують дослідження А. Арета, О. Кочетова, В. Селіванова, Л. Рувінського і інших, потреба в самовихованні особливо виразно з'являється школярами в підлітковому віці, коли вони стоять на порозі зрілості, тобто в той перехідний період розвитку, для якого найхарактернішим є формування переконань і життєвих ідеалів, становлення самостійності, що виявляється в свідомому відношенні до життя і власних обов'язків, критичному відношенні до людей і самого себе. Ці новоутворення особистості, підготовлені накопиченим життєвим досвідом і вихованням, вимагають перегляду відношення до якостей власної особистості, своїх обов'язкам, перегляду взаємин з іншими людьми. Переоцінка або глибока оцінка себе і інших при зіставленні з ідеалом і на користь реалізації цілей подальшого життя породжує потребу в самовихованні, яка актуалізується в процесі роботи над собою. Підліток хоче не грати в дорослого, а бути їм. І головне, хоче, щоб інші теж визнавали його дорослість. Звідси і виникає потреба в прискореному розвитку власної особистості, і при цьому засобами самовиховання. Підліток прагне, по-перше, усунути слабкості і, по-друге, сформувати позитивні якості особистості, що дають йому право вважатися сильним, умілим і самостійним [70, с. 49].

Підлітки хочуть перш за все подолати недоліки волі і виховати у себе якості людини сильної волі: сміливість, мужність, витривалість, наполегливість. Проте в цьому віці самовиховання може піти по неправильному шляху. Деякі школярі-підлітки не поважають авторитети, порушують правила суспільного життя. От чому в цьому віці особливо важливе керівництво самовихованням з боку вчителів і батьків. Самовиховання з віком і розвитком особистості міняється: воно стає реалістичнішим і прозаїчнішим, а разом з тим і більш життєво значущим. У старшого школяра самовиховання часто поєднується з самоосвітою, яка спрямовує

на оволодіння розумовими операціями, на формування умінь і навичок, пов'язаних з професійною орієнтацією хлопця і дівчини.

Головний напрям самовиховання - це формування високих етичних якостей людини. Старші школярі несуть повну відповідальність за свою поведінку. Відчуття відповідальності - додатковий стимул до етичного самовдосконалення. Людина продовжує працювати над собою і тоді, коли стає дорослою. Це здійснюється інтенсивніше і продуктивніше, бо доросла людина має більше знань і життєвого досвіду, вона відповідальніше відноситься до суспільних вимог і власних обов'язків. Крім всього цього вона володіє розвиненим розумом і волею - необхідними суб'єктивними передумовами успішної роботи над собою.

1.2. ПЕДАГОГІКА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

- **Самовдосконалення як особистісне і професійне зростання людини**
- **Умови ефективності процесу самовиховання особистості**

Самовдосконалення як особистісне і професійне зростання людини

На самоосвіту особистості у всі періоди її життя діє безліч чинників. Але все таки те, ким вона стала, залежить у вирішальному ступені від неї самої, її самостійності, самооцінки, самокритичності, вимогливості до себе, бажань, активності, цілеспрямованості, волі, наполегливості, працьовитості, тобто від її

безперервного самовдосконалення. Самовдосконалення - це педагогіка для себе, одна з найбільш дієвих і продуктивних педагогічних систем - „сам собі педагог”. Самовдосконалення виступає як сполучна ланка між різними ланками особистісного і професійного зростання людини, відсікаючи несприятливі впливи і даючи простір позитивним. Найбільш важливими формами його виступають - самоосвіта і самовиховання. Це дві відносно самостійні підсистеми самовдосконалення, але взаємозв'язані і доповнюють одна одну.

Під самоосвітою розуміється самостійна робота особи по збагаченню своїх знань, розумінню миру, своєї професії. Ще А.С. Макаренко стверджував, що розуміння високої суспільної значущості праці, уміння проявляти певну самостійність і творчість, особисту організованість - умови успішної роботи по самовдосконаленню [85].

Для усвідомлення необхідності самоосвіти потрібна достовірна інформація про свою особистість. Працівник отримує її в результаті самооцінки своїх якостей, здібностей, знань, навичок і умінь. Але висока думка про власний розум нічого не коштує; розумний той, кого інші вважають розумним. Тому при думці про себе першорядне значення мають думки навколишніх людей, колективу, реальні успіхи в навчанні і праці, оцінки успішності і показники праці, що виставляються викладачами, керівниками, колективом. Вірна самооцінка поєднує позитивне в собі із слабкостями, недоліками, таким чином, формує мотиви самовдосконалення і самоосвіти. Самовдоволення веде до зупинки в розвитку і навіть регресу.

Перехід від формування мотиваційних установок в роботі з самоосвіти припускає визначення цілей і завдань, шляхів. Вибір напрямів самоосвіти - справа винятково індивідуальна і визначається головним чином самою особистістю. Найбільш значущими з них, як правило, є:

- систематичне вивчення актуальних проблем внутрішньої і зовнішньої політики держави;
- оволодіння найбільш складними питаннями в області гуманітарних і соціально-економічних наук;

- підвищення рівня і якості знань з профільних, навчальних дисциплін і наук;
- оволодіння знаннями соціальних наук, психології, педагогіки, необхідними і в житті, і для досягнення високих результатів в соціальному і професійному становленні, а також практичній діяльності;
- постійне поповнення і розширення методичного арсеналу, який дозволяє вибирати адекватні методи і засоби освіти і самоосвіти;
- формування і розвиток культури спілкування, що дозволяє встановлювати тісний контакт і взаємодію при рішенні навчальних і службових завдань;
- систематичне оновлення знань і умінь з методики самовдосконалення, що дозволяє постійно рухатися вперед в професійній підготовці [147].

Методів реалізації планів самоосвіти багато. Головний серед них - робота з літературою, різною за своїм призначенням і змістом. Саме читання збагачує інтелектуальне життя, розвиває розумові здібності, виробляє смак, вчить прекрасному. Влучно свого часу сказав філософ: люди перестають мислити, коли перестають читати. Спілкування з книгою - це заочне спілкування з мудрими людьми миру [147].

Відомий російський книгознавець і письменник М.О. Рубакін стверджував, що потрібно не просто вміти читати, а знати, як читати і що читати. Читання дає лише початковий матеріал, головне ж полягає в роботі думки над отриманою інформацією.

Самоосвіта пов'язана з навичками і уміннями швидкого пошуку необхідної літератури, ведення особистого каталога книг з питань, що цікавлять; попереднього ознайомлення з книгою, покажчиками і примітками; швидкого орієнтування в тексті книги, аналізу її тексту, виділення основних, провідних думок, відділення основного від другорядного, розуміння висновків і т.п.; потребою зв'язувати прочитане з вже наявними знаннями, усно висловлювати прочитане, самостійно оцінювати його, робити необхідні записи при читанні; одночасною роботою над декількома джерелами та ін.

Важливе значення в наші дні має вміння орієнтуватися в потоці інформації. Воно складається із знання джерел інформації, здатності швидко знаходити потрібні дані, відомості, швидко і правильно їх оцінювати, оперативно визначати шляхи і умови їх використання в теоретичній і практичній діяльності [125].

Продуктивне читання в ході самоосвіти припускає самоконтроль і самоперевірку. Прочитавши і обдумавши яку-небудь невелику і відносно закінчену частину тексту, що вивчається, читач, не заглядаючи в книгу, прагне правильно відповісти собі на наступні питання: про що тут говорить автор; що саме він говорить про це; як обґрунтовується думка; які висновки з прочитаного мають практичне значення і т.п. Пошуки відповідей на питання є продовженням аналізу що вивчається, подальшим його продумуванням і в той же час самоперевіркою.

Велика кількість джерел інформації і необхідність все переглянути, прочитати, обдумати, записати, підвищує роль раціонального (прискореного, швидкого) читання. Звичайна швидкість читання науково-професійного тексту освіченою людиною складає 150-200 слів за хвилину. Спеціальні методики навчання швидкого читання дозволяють збільшити темп читання. Їх основу складають наступні принципи: будь-який текст сприймається великими блоками; читається без повернення назад і без промовляння; рух очей по тексті здійснюється в строго встановленому порядку; повернутися до повторного читання можна тільки після закінчення читання [147].

Серед інших методів самоосвіти продуктивна самостійна робота з технічними засобами навчання: прослуховування тих, що мають пізнавальне значення радіопередач і перегляд телевізійних із записами на відеомагнітофон; проглядання кіно- і відеофільмів загальноосвітнього і професійного характеру; робота на персональному комп'ютері (спектр вирішуваних задач тут достатньо великий: від діагностики рівня свого інтелектуального розвитку і підготовленості з різних питань до інтелектуально-діяльнісного розвитку, вдосконалення знань і придбання професійних навичок і умінь; робота на освітніх сайтах Інтернету, використання електронної пошти для отримання потрібної інформації та ін.). Важливо, щоб всі

методи, форми і засоби були підпорядковані загальній меті, поєднувалися між собою і в ході роботи росла їх ефективність [135; 147].

Під самовихованням розуміється активна, цілеспрямована діяльність особистості спрямована на формування і розвиток у себе соціально і морально значущих якостей і звичок, а також на нейтралізацію і усунення негативних відповідно до усвідомлених суспільних потреб, умов професійної діяльності і особистої програми розвитку. Основу самовиховання складають прагнення стати гідною і поважною людиною, цивілізованою особистістю, яскравою індивідуальністю, яка може реалізувати свої можливості в житті і на цій основі постійно вивчати і оцінювати себе як особу, громадянина, професіонала, бачити себе як би з боку, думати про близькі і віддалені перспективи життя, робити все, щоб вони реалізувалися в особистих якостях, справах, духовному зростанні, в соціальному і матеріальному благополуччі. Найважливішими умовами успіху в роботі з самовиховання виступають максимальна самокритичність, висока відповідальність за свої дії і спосіб життя, послідовна наполегливість в досягненні поставленої мети.

Умови ефективності процесу самовиховання особистості

Мета самовиховання - досягнення усвідомленого і засвоєного образу (ідеалу) цивілізованого громадянина і висококваліфікованого професіонала. Самовиховання і є прагнення можливо більш повно засвоїти певні вимоги і зробити їх своїм надбанням. Мотиви самовиховання можуть бути різними: життєві устремління, потреба діяти відповідно до цивільних і моральних ідеалів, бажання наслідувати позитивний приклад, прагнення випробувати себе і підготувати до подолання життєвих і професійних труднощів; бажання успішної професійної кар'єри або досягнення високого соціального статусу, прагнення до повної самореалізації себе в

житті, матеріальні інтереси та ін. Самовиховання, за влучним виразом відомого педагога В.О. Сухомлинського, представляє ту „грань духовного життя особистості, яка відкривається тільки тоді, коли людина, відчуваючи на собі благодіючий вплив високо моральних відносин, докладає духовні зусилля, щоб стати краще” [76]. Тісний взаємозв’язок в самовихованні індивідуальних і соціальних початків складає його внутрішню основу.

Зміст самовиховання залежить від віку, способу життя і особливостей особистості. Пріоритетними напрямками самовиховання є:

- цивільно-патріотичні і духовно-етичні, морально-психологічні якості;
- працьовитість, звички досягати всього цілеспрямованою, наполегливою працею і високим професіоналізмом;
- пошана і дбайливість до батьків, людей похилого віку, ветеранів, хворих;
- пошана і гуманне відношення до людей, вшанування їх прав, інтересів і думок;
- демократичність у взаєминах з іншими людьми: визнання їх права на свою думку, відношення до незгоди іншого як до нормального явища, а не прояву ворожнечі, розумової відсталості та ін.;
- відчуття відповідальності, порядності, сумлінності;
- загальна і професійна культура, естетичні якості;
- навички і вміння управляти своєю поведінкою і відчуттями;
- товариськість і культура спілкування;
- етична стійкість;
- пошана до законів, народних традицій, культури, мови;
- пошана до науки і наукових знань;
- пошана до релігійних поглядів, представників інших конфесій, інших національностей;
- стійкість до шкідливих звичок - вживання алкоголю, наркотиків, курінню і ін. [3; 111].

В ході роботи над собою використовуються традиційні методи самовиховання, вживані з урахуванням завдань і наміченого змісту

самовдосконалення. Найбільш значущими з них є: самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, самопереконання, самозобов'язання, самовправа, наслідування прикладу, самопримушення, самоконтроль, самокорекція.

Виховання і самовиховання - дві сторони процесу формування особистості.

Самовиховання - свідома діяльність людини, спрямована на вироблення у себе позитивних рис і подолання негативних.

Самовиховання успішно здійснюється за певних умов. Передусім воно потребує від людини знання самої себе, вміння оцінювати власні позитивні й негативні риси. Щоб збагатити учнів відповідними знаннями і вміннями, проводять цикл бесід про психічну діяльність людини, свідомість, волю, почуття, характер, мотиви поведінки, інтереси, здібності, потреби, темперамент, а також розкривають сутність самовиховання, методи і прийоми роботи над собою.

Важливий аспект самовиховання - логічне мислення, вміння проаналізувати кожен свій вчинок, що сприяє виробленню вимогливості до себе як постійної риси характеру, без якої неможливо досягти успіху в цій справі. Тому педагоги в індивідуальних бесідах і на зборах детально аналізують порушення правил поведінки, їх причини, привчають учнів до самоаналізу.

Самовиховання потребує тривалих вольових зусиль, вміння керувати собою, досягати поставленої мети, не занепадати духом від невдач. Тому слід залучати школярів до видів діяльності, які передбачають зібраність, організованість, відповідальність. Долаючи труднощі, вони загартовують волю, доводять розпочату справу до кінця і таким чином переконуються, що навіть невеликі успіхи роблять їх сильнішими.

Підвищує ефективність процесу самовиховання ідеал, до якого прагне учень. Спостереження переконують, що до самовиховання байдужі переважно ті, хто не має життєвої мети, ідеалу. Тому важливо знати ідеали учнів, допомогти сформувати ідеали тим, хто їх не має.

Успішність процесу самовиховання значною мірою залежить від рівня розвитку колективу взагалі. У згуртованому колективі, де панує здорова громадська

думка, атмосфера доброзичливості, розвинута взаємовимогливість, самовиховання відбувається, як правило, успішно.

Процес самовиховання тривалий і охоплює кілька етапів.

Перший етап. Педагоги передусім виявляють ставлення учнів до процесу самовиховання, проводячи анкетування за такими запитаннями: Чи займаєшся самовихованням? Що спонукає тебе працювати над собою? Яких головних цілей ти прагнеш досягти самовихованням? Які прийоми використовуєш у роботі над собою? У чому відчуваєш труднощі в цій роботі і як їх долаєш? Якої допомоги потребуєш від дорослих у процесі самовиховання?

На цьому етапі в учнів формують спонукальні мотиви, свідоме ставлення до самовиховання. Насамперед домагаються, щоб вихованець усвідомив, що його доля залежить не лише від виховної роботи школи, а й від самостійної роботи над собою. Він також повинен збагнути, що самовиховання - і його особиста справа, і справа суспільства.

Другий етап починається з появою в учня бажання самовдосконалення. Педагог на цьому етапі повинен допомогти сформуванню ідеалу, до якого слід прагнути, виробити в учня стійке бажання наслідувати його. З'ясувавши відмінність між собою і своїм ідеалом, вихованець бачить, які риси він має виробити для його досягнення, яких недоліків слід позбутися. У процесі самовиховання учень порівнює себе з ідеалом. Оскільки він сам постійно змінюється на краще, ідеал також потребує вдосконалення, збагачення. Ідеал допомагає йому скласти програму самовиховання. На цьому етапі варто обговорити з учнями окремі фрагменти індивідуальних програм самоосвіти та самовиховання видатних осіб.

Третій етап. Учень починає систематично працювати над собою, реалізуючи програму самовиховання. Цей процес здійснюється в різноманітних видах діяльності: навчанні, праці, самообслуговуванні, виконанні громадських доручень, участі в роботі гуртків тощо. Педагог допомагає учневі контролювати результати втілених рішень. Згодом зовнішній контроль педагога чи колективу послаблюється, зростають самостійність та ініціатива самого вихованця.

Для здійснення виховної роботи відповідно до розглянутих етапів самовиховання класний керівник повинен чітко її планувати.

У процесі організації самовиховання учнів навчають спеціальним прийомам роботи над собою.

Прийом самопереконавання. Його суть полягає в тому, що учневі пропонують у певній конкретній ситуації знайти аргументи і за їх допомогою переконати себе в тому, правильно чи неправильно він вчинив, або в конфліктній ситуації переключити думки на інші теми і справи, які б відвернули його від конфлікту, заспокоїли.

Прийом самонавіювання. Його пропонують використовувати у випадках, коли необхідно подолати в собі страх перед труднощами, невпевненість у власних силах, нерішучість. Самонавіювання передбачає повторення учнем подумки або вголос певних суджень. Наприклад, щоб подолати запальність, можна запропонувати таке судження: „Ненавиджу в собі запальність. Я повинен і можу її позбутися“.

Прийом самопідбадьорювання. Він ефективний, коли учень губиться в складних ситуаціях, зневірюється у власних силах та можливостях.

Прийом самозаохочення. Застосовують у випадках, коли учень, долаючи певні труднощі, виконав складне завдання. До них вдаються, коли необхідно подолати негативні риси особистості.

Прийом самопримусу. Допомагає у боротьбі з внутрішньою неорганізованістю, небажанням вчитися чи працювати, з лінощами.

Прийом самоаналізу. Йому належить вирішальна роль у самовихованні. Він передбачає вміння аналізувати свої вчинки, давати їм певну оцінку.

Практичні прийоми. До них, зокрема, належить прийом „крок уперед“ - щоденне планування діяльності на наступний день. Доповнює його прийом „оцінювання прожитого дня“ - аналіз учнем своїх дій, вчинків та недоліків.

Прийом „правила моєї поведінки“. Полягає у дотриманні складених для учня правил поведінки. Привчає до виконання своїх обов'язків.

Прийом самозобов'язання. Передбачає планування учнем роботи над собою на місяць, семестр або рік, залежно від того, які риси особистості він прагне сформувати чи подолати і в який термін.

Прийом „упізнай себе“. Має характер гри: учитель дає неповну характеристику учневі, не називаючи його прізвища, той впізнає себе, а товариші доповнюють цю характеристику.

Прийоми „самохарактеристики“ та „взаємохарактеристики“. Полягають у тому, що підготовлені таким чином характеристики обговорюються в колективі, це привчає учнів до самоаналізу і дає педагогові багатий матеріал для роботи з ними [159].

„Самовиховання потребує, - писав В.О. Сухомлинський, - дуже важливого, могутнього стимулу - почуття власної гідності, поваги до самого себе, бажання стати сьогодні кращим, ніж був учора. Самовиховання можливе тільки за умови, коли душа людини дуже чутлива до найтонших, суто людських засобів впливу - доброго слова, поради, ласкавого чи докірливого погляду. Не може бути й мови про самовиховання, якщо людина звикла до грубості й реагує тільки на „сильне“ слово, окрик, примус. За самою суттю своєю самовиховання передбачає віру людини в людину, звертання до честі й гідності людини. Педагогічне керівництво самовихованням - це насамперед відносини між педагогом і вихованцем, пройняті глибокою взаємною вірою в добрі наміри“ [147, с. 602].

Реалізація намічених програмних установок і методів досягається застосуванням певних правил самовиховання. Про їх роль можна судити з того, що багато відомих людей виробляли їх для себе і, керуючись ними, добивалися значних результатів. Так, за спогадами відомого педагога К.Д. Ушинського, йому в самовихованні допомогли наступні правила. 1. Спокій, принаймні зовнішній. 2. Прямота в словах і вчинках. 3. Обдуманість дії. 4. Рішучість. 5. Не говорити про себе без потреби жодного слова. 6. Не проводити часу несвідомо; робити те, що хочеш, а не те, що трапиться. 7. Витратити тільки на необхідне або приємне, а не по

пристрасті витрачати. 8. Кожен вечір сумлінно давати звіт в своїх вчинках. 9. Жодного разу не пишатися ні тим, що було, ні тим, що є, ні тим, що буде [135].

Правила можуть бути загальними і дієвою сполучною ланкою між зовнішніми вимогами до особистості і її внутрішніми вимогами до себе, допомагають повсякденно направляти поведінку.

Окрім самоосвіти і самовиховання самовдосконалення включає і роботу по самонавчанню і саморозвитку. Самонавчання - самостійне вдосконалення своїх знань, навичок і умінь. В освітніх установах воно виявляється, наприклад, в бажанні якогось студента більш поглиблено вивчити навчальну дисципліну, що подобається, виходячи за рамки програми, брати участь в науковій роботі, опанувати другу іноземну мову, самостійно пройти програму і скласти іспити для отримання другого диплома – „викладач вищої школи”. Професіонал, що займається практичною діяльністю, ініціативно може працювати з підвищення кваліфікації, отримання вищого розряду, класності, оволодіння суміжною професією. Кожен може за своїм бажанням навчатися музиці, малюванню, водінню автомобіля та ін. [147].

Саморозвиток припускає вдосконалення особистістю пізнавальних (інтелектуальних), ділових і фізичних якостей і загальних умінь. Доцільно розвивати у себе мислення, увагу, пам'ять, працездатність, фізичну силу і витривалість, стійкість до ризику, небезпеки і невдач, акуратність, організованість, рішучість, самостійність, сміливість та ін. Корисно і оволодіння загальними вміннями, які потрібні людині повсякденно і в житті, і в професійній діяльності. Так, треба уміти планувати свою діяльність, доводити почату справу до кінця, аналізувати свої дії і досягнуті результати, робити висновки з успіхів і невдач і вчитися на них, уміти всесторонньо і глибоко аналізувати виникаючі проблеми і знаходити обґрунтовані шляхи їх рішення, вміти бути оптимістом, прагнути підтримати все нове, передове, допомагати іншим і вчитися у інших, володіти основами керівництва роботою людей, підлеглих по службі, поєднувати вимогливість до інших з їх пошаною, турботою і вимогливістю до себе, показувати позитивний приклад іншим в поведінці і роботі, уміти мислити психологічно і педагогічно [76; 77].

1.3. ВИХОВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СЕБЕ ЯК ПОЧАТОК САМОВИХОВАННЯ

- **Головне завдання самовиховання – розвиток здібностей особистості**
- **Необхідність самовиховання в житті людини**

Головне завдання самовиховання – розвиток здібностей особистості

Діяльність людей повинна бути багатогранною й необмеженою, тоді люди будуть гармонічними й всебічно розвиненими. Людей створюють їхні справи, а не слова. Як говорив чеський мислитель-гуманіст і педагог Ян Амос Коменський, людина створюється за допомогою справ, а не за допомогою слів. Із цього можна зробити простий висновок: сказав - зроби, агітуєш - бери участь у практичній реалізації ідеї, що висуваєш. Одні слова нічого не значать ні для інших, ні для самого себе. Слово стає виховним засобом, коли допомагає осмислити справу, краще її організувати, оцінити, удосконалити, обмінятися досвідом, знайти краще рішення проблеми. Слова без справи - демагогія, політиканство, все що завгодно, але тільки не засіб самовиховання й виховання інших [72, с. 149].

Послідовне вивчення взаємозв'язку виховання і самовиховання розпочав Б.С. Алякринський Напрямок зв'язку психіки з самовихованням розробив Л.П.

Гримак. Багатогранність самовиховання особистості частково було розкрито І.О. Донцовим. Проблемою взаємозв'язку виховання і самовихованням займався О.Г. Ковальов. Методику самовиховання досліджував Л.І. Кочетов. Взаємозв'язок геніальності і самовиховання вивчали Г. Мехорн і Х.-Г. Мелхор.

Необхідно проаналізувати і теоретично узагальнити зміст виховання відповідальності за себе як початок самовиховання в контексті модернізації національної системи освіти.

Всі люди мають загальні етапи становлення й розвитку, але темпи їх проходження різні. Нерідко одна дівчинка в 11-12 років ще грає в ляльки, а інша й виглядає й поводить себе як сформована дівчина. Юнак до 21 року відстає за рівнем і темпами розвитку від дівчини, а потім доганяє її й далі вже увесь час випереджає, особливо в сфері творчого мислення, аналізу й професійної активності. Нерівномірний розвиток є у будь-якому віці в усіх без винятку. При цьому важливо зрозуміти, що в інший період життя людина не може щось зробити, не виходить, немає гостроти розуму, здібностей для успішного рішення поставленого завдання, але прийде строк - і стане можливим те, що сьогодні ніяк не вдається. У кожного це буває по-різному. Американський винахідник Т.А. Едісон, приміром, не міг у школі за кілька років здолати математику. А потім сам це зробив за чотири місяці. Професор словесності вважав, що Вальтер Скотт стане в найкращому разі старанним клерком. Але письменника Вальтера Скотта знає сьогодні увесь світ. Л. Толстой так і не закінчив університет. Але Л. Толстой був „енциклопедією російського життя“, видатною людиною свого часу. Хтось відкриває свій поетичний дар, як О.С. Пушкін, у ранньому віці, хтось починає писати вірші, як байкар І.О. Крилов, після сорока; хтось пише музику, як Моцарт, у три роки, хтось, як Вагнер, опановує ноти вже після двадцяти. Важливо тільки не падати духом, шукати себе, тренуватися, вправлятися - і завжди можна домогтися успіху [72, с. 158; 90, с. 38].

Закон взаємозв'язку загального й індивідуального розвитку дає поняття загального розвитку (пам'ять, увага, мислення, мовлення) визначає розвиток

індивідуальності. Але з 12-13 років, у період статевого дозрівання, темпи загального розвитку залежать від темпів розвитку індивідуальності (задатки, дарування, здібності й т.п.). У цьому віці, щоб підвищити загальну культуру, потрібно використати самоосвіту й самовиховання, тому що в дітях з 12 років нічого не можна виховати, якщо вони самі цього не захочуть. Якщо погано дається російська мова, а добре - математика, додатково треба займатися саме математикою. Як сказав видатний радянський психолог В.О. Крутецький, атака на слабкість повинна вестися з позиції сили. Отже, у кожної людини в будь-якому віці головний її обов'язок - розвивати свою індивідуальність, свій таланти [7; 36; 59; 72].

Особистість - об'єкт і суб'єкт виховання створюється не тільки виховним впливом батьків, учителів, преси, телебачення й ін., але й виховує себе сама. Як говорив польський педагог Януш Корчак, виховання без участі в ньому самої дитини не можливе. Отже, оптимальне формування особистості, розвиток сил і здібностей припускає взаємозв'язок виховання й самовиховання, використання школи, ВНЗ, суспільної роботи в інтересах свого розвитку, духовного збагачення, а не заради примітивного завдання зробити кар'єру, полегшити життя й ін. Для розвитку здібностей людині необхідні труднощі. Тільки при інтенсивних навантаженнях на межі можливостей виникає осяяння, натхнення. Зоряна година є в кожного з людей, але до цього треба готуватися щодня, безупинно, з повною напругою сил [29; 72].

Необхідність самовиховання в житті людини

Основні думки про необхідність самовиховання:

- Поряд з вихованням самовиховання - найважливіший шлях підготовки людини до життя в суспільстві; робота над собою прискорює процес формування

особистісних якостей, сил і здібностей, збагачує життя молодих людей ні з чим не зрівняним щастям самотворення.

- Самовиховання не можна зводити до самотренувань, спеціальним вправам. Робота над собою - це внутрішня організація всього життя людини, оптимальна самореалізація всіх його сил і здібностей, це стиль і зміст життя, які вибирає юність.
- Самовиховання - результат усього попереднього розвитку особистості, показник її високої вихованості, її соціальної зрілості. Тому воно виступає і як суспільно необхідний соціальний процес, і як особиста, здійснювана за власною ініціативою діяльність з розвитку своїх сил і здібностей. Виховуючи себе, людина готується для життя в суспільстві, а беручи участь у житті суспільства, множить своє духовне багатство, моральну чистоту й фізичну досконалість. Тому самовиховання не просто особиста справа кожного - це його цивільний обов'язок.
- Кожна людина може плідно працювати над собою. У самовихованні немає нічого неможливого. Тільки не треба поспішати, чекати відразу відчутних результатів. Пам'ятайте: дорогу здолає той хто йде! Але щоб знати, куди йти, варто визначити свою мету життя [36, с. 192].

Ціль життя - визнати спрямованість свого розвитку. Насправді: рослина тягнеться до світла, корінь пронизують землю, бджола несе мед у стільники, тварина тікає від ворогів або шукає їжу. Усякий рух, дія, усякий розвиток має мету. Людина як, розвинена істота, за суттю своєю - цілеспрямована система. Ціль обумовлена потребами існування: у їжі, відпочинку, самозбереженні, продовженні роду й ін. Для людини важливі духовні потреби: у враженнях, у спілкуванні, самовираженні, праці й т.п. Потреби викликають бажання, наміри, інтереси, тобто визначають спрямованість діяльності, установки, ціннісні орієнтації, які разом і становлять мету. І.П. Павлов не випадково вказував, що в людей, які не мають мети, знижується активність, слабшає життєздатність, вони піддані більшій небезпеці занедужати й загинути. У народі говорять, що людина жива, поки в неї є мета, мрія,

а останнє, що в людях помирає, - це надія на краще майбутнє. Людина, що має надію, що знає, чого вона хоче, буде боротися до кінця, напружувати свої сили й перемагати [72, с. 164].

Правильно поставлена життєва мета допомагає людині в боротьбі, у самоствердженні.

Скромність - чудова якість, що прикрашає сильну людину. Але часто цим словом маскується незначність, заздрість і лицемірство. Та й саме поняття „скромність“ означає вміння не придушувати соратників, здатність розуміти інших людей, радитися з ними, урахувувати їхню думку, учитися в інших. Скромність - прояв безкорисливого служіння людям, великій справі вдосконалювання людства. Жити для інших - от що таке скромність, а зовсім не боязкість, непомітність, лицемірне зменшення своїх сил і своєї ролі в суспільстві. Так що впевненість у собі й скромність припускають, а не виключають один одного.

Досягнення цілей життя залежить від сформованості волі й характеру. Головна вольова якість - стійкість у боротьбі за свої ідеали. Вона проявляється в завзятості в досягненні мети, у здатності переборювати труднощі, не падати духом при невдачах, в умінні йти вперед, не відволікаючись на життєві дрібниці. Аристотель помітив, що для досягнення мети спочатку треба просто визначити для себе, до чого прагнути й чого уникати, треба знати свої достоїнства й недоліки. Спіноза теж уважав, що надзвичайно важливо правильно оцінити свої можливості, направити їх на здійснення своєї мрії й не робити нічого, у чому б проявлялися наші слабкості й негативні якості [90, с. 49; 130, с. 91].

Для теперішньої людини життєствердження - це боротьба в ім'я досягнення шляхетної мети. У житті неминучі перешкоди, труднощі, невдачі й навіть поразки. Винести все це може лише наполеглива, вольова людина, загартована у боротьбі. Подолання труднощів загартовує характер, легке ж життя його розслаблює. Історія людства повна прикладами, які це підтверджують [72, с. 168]. Для досягнення мети необхідно володіти працьовитістю й захопленістю, одержимістю у своїй діяльності, оптимізмом. Щастя досягається працею й самозреченням, творчістю й подоланням

труднощів, прикростей, невдач, яких доля кожному доставляє чимало. Його досягає тільки той, хто, не гублячи силу духу, бореться, сильнішає, розумнішає [36; 59; 72].

Людину називають Людиною, коли вона здатна відповідати за свою поведінку, за результати своєї діяльності перед суспільством, перед колективом, тримає у своїх руках власну долю, готова винести всі випробування й перемогти. Поки немає відповідальності за себе, ви ще не є зрілою людиною. Відповідальність є завжди обов'язок перед кимось і за щось. Наш громадянський обов'язок, честь і совість, наша активна соціально зріла життєва позиція - це міра відповідальності людини перед суспільством. Самовиховання - теж прояв такої міри відповідальності, що свідчить про зрілість і духовну стійкість людини [72, с. 148].

Усяка видатна людина втілює в собі не тільки загальнолюдські якості, але й характерні риси свого народу. Служіння народу невіддільне від відчуття себе його часткою, неможливо без самовиховання якостей, які народ виробляв протягом своєї тисячолітньої історії. Відповідальність за себе - це й відповідальність за розвиток своїх здібностей, за свій високий моральний дух і здоров'я.

Відомо, що Демосфен мав слабкий голос, мовлення було з великими дефектами. Спроби привселюдно виступати закінчувалися обуренням і свистом юрби: ніхто не хотів слухати такого оратора. Але Демосфен був завзятий, дуже терплячий. Він вирішив стати великим оратором. Кілька років тренувався в проголошенні промов, ходив на берег моря й намагався перекричати шум хвиль. Щодня він набирав у рот дрібні камінчики й, тримаючи їх у роті, годинами виголошував промови, намагаючись вимовляти чітко кожне слово. І Демосфен став тим, ким хотів: слухати його промови з'їжджалися з усієї Греції [72; 90].

Жодна видатна людина не обійшлася без самовиховання. Можна сформулювати основні заповіді людини, що займається самовихованням:

1. Людина має право на зважену, осмислену діяльність, виправдану інтересами справи.
2. Головний критерій учинку людини - його доцільність. Зробити гідний учинок треба вміти.

3. Метою людини, що займається самовихованням зробити все можливе й неможливе для виховання в собі необхідних якостей.
4. Не можна починати яку-небудь справу не зваживши всі складності й ситуації.
5. Ставитися до будь-якої справи як до важливої й невідкладної. Найбільш складні ситуації виникають при виконанні здавалося б найпростішої справи.
6. Людина зобов'язана зробити все від неї залежне, щоб полегшити працю своїх колег.
7. Красиво не те, що ефектно, а що ефективно. Робота напоказ - неетична за самою природою будь-якої справи.

Як бачимо, існує професійна етика, що припускає завзяту роботу над собою. Самовиховання тільки тоді й можливе, коли воно пов'язане з головною метою життя, з обраною справою, відповідальністю за його результати. Успіх у самовихованні забезпечується завзятістю в досягненні мети при постійному подоланні труднощів. Нікому з видатних людей не була дана легка дорога в житті. Їхній шлях до перемоги й щастя лежав через подолання труднощів і перешкод [72, с. 172].

Відповідальність за себе невід'ємна від упевненості в собі. Все життя прагнути до однієї мети - розгадати таємниці атомного ядра, працюючи з величезною напругою, Резерфорд завжди вірив, що буде першим у наукових пошуках. І був першим майже сорок років. Його впевненість у собі робила людей, що перебувають поруч із ним, більше здібними, обдарованими [90; 130].

Упевненість - це не самовпевненість, це об'єктивне усвідомлення своїх сил і здібностей. Не можна обвинуватити в нескромності Евариста Галуа, що в 18 років уважав себе великим математиком. Світ визнав геній Галуа лише через 80 років після його смерті. Лише впевненість Галуа в собі уможливила його безсмертя [72, с. 176].

Відповідальність за себе - це відповідальність перед людьми й історією за те, що ми здійснили при житті, це наш внесок у духовну культуру людства, шлях в майбутнє. Ми відповідаємо за все в собі й перед усіма. Відповідальність в

остаточному підсумку зобов'язує кожного працювати над собою, удосконалюватися духовно, ставати розумніше, краще. І, обов'язково, вірити в себе. Відповідальність за себе, упевненість у собі, вимогливість до себе, працьовитість, воля до перемоги - це і є ті внутрішні сили, за допомогою яких ми можемо одночасно змінювати світ і себе [36; 59; 72].

Кожний з нас повинен нести відповідальність за долі цивілізації, прогрес, за майбутнє Батьківщини, долю свого народу, ми зобов'язані бути сильними духом, міцними волею, мудрими в рішеннях, творчо ставитися до своєї роботи, удосконалювати свою професійну майстерність. Сьогодні поважати себе - це безупинно працювати над собою.

Як будь-яка діяльність, самовиховання вимагає організації, а це означає вироблення відповідного плану роботи, уміння його реалізувати у своєму повсякденному житті, при необхідності виправити, відкоригувати, проконтролювати результати зміни свого внутрішнього світу [72, с. 178].

До планування самовиховання люди приходять не відразу. Звичайно план самовиховання органічно впливає із способу життя й служить доповненням до нього. Потім він перетворюється в самостійну частину самовиховання.

Програма морального самовиховання вимагає: постійного аналізу й оцінки своїх дій і вчинків; подолання млявості, інертності, пасивності шляхом розвитку волі; вироблення вміння розуміти людей і допомагати їм; домагатися високої якості виконуваної роботи [72, с. 179].

Необхідно щодня планувати свою діяльність. План на майбутній день складається напередодні ввечері. У ньому вказується, що треба зробити, з'ясовуються причини, що перешкодили виконанню плану за минулий день, дається оцінка своїм діям і вчинкам.

Оволодівши вмінням планування щодня, можна приступати до наступного кроку: планувати справи на тиждень, підкоряючи їх певним цілям. При цьому вся планова робота повинна органічно вписуватися в режим: для читання книг або перегляду телепередач щодня виділяється дві години, для спорту й фізичної праці в

сукупності - 2-2,5 години на день (норма рухової активності). На певні дні тижня й певні години дня планується читання книг, їхнє конспектування, складання рефератів, робота над виступами, підготовка до змагань. Треба вчитися плануванню, реально передбачати, скільки часу і яких зусиль зажадає від вас виконання тієї або іншої роботи, вправ, тренувань [7; 36; 59; 72].

Планування робочого тижня поєднується із складанням місячних або кварталних планів, відпрацьовування яких повинно зайняти не менш року. Лише після цього можна складати плани роботи над собою на тривалий час [7; 36; 59; 72].

Плани самовиховання багатьох людей здійснюються на основі попереднього виконання ряду самозобов'язань. Їхня послідовність така:

- 1) скласти режим дня й строго виконувати його;
- 2) ніколи не приходити на заняття, не підготувавшись до них;
- 3) привчити себе почату справу завжди доводити до кінця;
- 4) кожна справу виконувати якісно, ставитися сумлінно до виконання будь-якого доручення;
- 5) навчитися самоконтролю за своїми думками, діями й учинками [72, с. 182].

Після того, як привчите себе до життя на цій основі, ви зможете виконати будь-яку програму самовиховання.

Важливою ланкою планування самовиховання є облік результатів самопізнання - від самооцінки образу «я», яким є до того, яким повинен бути і яким може бути в ідеалі.

Надто важливо одержати об'єктивну картину себе в цей момент. Тут потрібна відверта розмова із самим собою й про себе самого, треба дати відповідь на питання, поставлені собі: що я являю собою зовні; що я являю собою як людина серед інших людей; який я як працівник, за що хвалять, за що засуджують; який я як друг, співрозмовник, партнер у справах, соратник, однодумець, супротивник й ін. Розібратися в собі непросто. Справа в тому, що в кожному з нас є ядро особистості, що проявляється завжди, у всіх видах діяльності, незалежно від обставин, але є й ситуативне «я», що нерідко міняється залежно від того, хто з нами поруч, яка

ситуація, обставини. Наприклад, боязкий юнак стає сміливим, коли його кохана в небезпеці, коли треба допомогти ближньому в біді, і, навпаки, сміливий і рішучий навіть у власних очах іноді, зіштовхнувшись із небезпекою, боїться, уникає боротьби. Іноді наша думка про себе побудована на самообмані або незнанні себе, а часом на лицемірстві й бажанні вважати себе краще, ніж є насправді. Гете сказав один раз: „Як пізнати себе? Не шляхом споглядання, а тільки шляхом діяльності. Спробуй виконати свій обов’язок, і ти довідаєшся, що в тобі“ [36; 59; 72].

Самопізнання й самовиховання збігаються, якщо аналізувати свою діяльність і поведінку як процес прояву й розвитку якостей особистості, знань, умінь і навичок. Для цього треба точно визначити, що та або інша діяльність дає для фізичного й психічного розвитку, як її можна використати для застосування своїх можливостей і здатностей. Тому самоаналіз свого характеру й діяльності виявляється двома сторонами єдиного процесу - самопізнання. Взагалі пізнання себе й обставин органічно включається в процес самовиховання на всіх його стадіях. Дані про свої достоїнства й недоліки, подання про себе є вихідними як для визначення мети, так і для конкретної програми самовдосконалення [72, с. 164].

Майбутній викладач, пише собі в щоденник самовиховання: Як викладач я повинен мати наступні людські якості:

- 1) вдячність і подяку своїм учителям;
- 2) чуйність і уважність у ставленні до молоді;
- 3) чесність у виконанні своїх обов’язків в будь-яких обставинах, незважаючи на власний стан здоров’я, на особистість того, кого навчають;
- 4) самопожертву: віддавати всі сили, знання й уміння процесу навчання;
- 5) моральну чистоту: ніколи не використовувати свої знання на шкоду людям;
- 6) уміння зберігати таємниці тих, кого навчають, ніде й ніколи їх не розголошувати;
- 7) безкорисливість у своєму служінні людям [7; 36; 59; 72].

Свій кодекс моральності є в кожного фахівця. Існує юридична, педагогічна, службова етика й т.д. Стан в якому я є зараз, і тим, яким я повинен бути визначає завдання й основний зміст самовиховання [72, с. 175].

Для парубка, що вчиться, здобуває знання, уміння й навички майбутньої професії, можна рекомендувати план, що включає розділи: наукова самоосвіта, розвиток своєї загальної культури, моральне самовдосконалення, самовиховання волі й характеру, зміцнення здоров'я [59, с. 127; 72, с. 177].

Розвиток загальної культури містить у собі організацію способу життя й естетичне самовиховання, тобто читання й обговорення художньої літератури, перегляд й обговорення спектаклів, кінофільмів, телепередач, зустрічі із цікавими людьми, самонавчання культурі поведінки, суперечки про смаки, моду й ін. [72, с. 181].

Моральне самовдосконалення: необхідно передбачати, які позитивні якості виробляти, з якими негативними явищами у своїй поведінці боротися, які моральні недоліки виправляти. Самовиховання волі й характеру припускає вироблення вміння володіти собою в складних ситуаціях, постійний самоконтроль за своїми діями й учинками, виховання самодисципліни, самостійності, завзятості в досягненні мети й ін. [72, с. 182].

Фізичне самовиховання: включення в спосіб життя режиму, фіззарядки, загартовування, регулярного перебування на свіжому повітрі, спортивних тренувань й ін.

Таким чином, виховання відповідальності за себе як початок самовиховання є важливим етапом формування особистості для становлення гуманістичних, загальнолюдських та національних цінностей людини за кращими українськими освітніми традиціями.

1.4. ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ЕТИКИ У ВНЗ ТА СУЧАСНІ ПАРАДИГМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

- **Професійна педагогічна етика**
- **Чинники педагогічної етики**
- **Особливості професійної етики**
- **Етика ВНЗ**
- **Самовиховання - процес свідомого перетворення людиною самого себе**
- **Варіанти нової парадигми навчання**

Професійна педагогічна етика

Професійна етика - сукупність норм і правил, регулюючих поведінку фахівця на основі загальнолюдських моральних цінностей, з урахуванням особливостей його професійної діяльності і конкретної ситуації - займає важливе місце в системі етичного знання і освіти, виступаючи невід'ємною складовою підготовки і діяльності фахівця. Професійні етики, як правило, стосуються тих видів професійної діяльності, наслідки або процеси якої надають особливий вплив на життя і долі інших людей або людства. У зв'язку з цим зараз можна виділити традиційні види професійної етики, такі, як педагогічна, медична, юридична, етика ученого, і порівняно нові, поява або актуалізація яких пов'язані із зростанням ролі „людського чинника» в даному виді діяльності (наприклад, інженерна етика) або посиленням його впливу в суспільстві (журналістська етика). Особливе місце займає етика ділового спілкування, оскільки вона виступає як в ролі самостійної професійної етики (для менеджерів, підприємців і ін.), так і як елемент етики інших професій

(педагога, юриста, інженера). Професійні етики і традиційні, і нові - мають ряд особливостей - загальних і специфічних (приватних). Загальними особливостями є:

- Вищі моральні цінності, зберігаючи загальнолюдське значення, знаходять в різних професійних етиках свої конкретні риси. Особливу роль - роль основи в багатьох професійних етиках, зокрема в педагогічній, мають такі цінності, як професійний обов'язок, співпадаючий з сенсом життя, і відповідальність, що знаходить характер глобальності.
- В рамках конкретної спеціальності формуються спеціально-професійні моральні норми і цінності, характерні тільки для даного роду діяльності; згодом вони можуть знаходити все більш широкий сенс, перетворюючись іноді на загальнолюдські. Наприклад, принцип демократичності, виступаючий як один із основоположних моральних принципів у всіх сферах людського спілкування, прийшов до нас із професійних політичних сфер.

У сфері професійного спілкування, зокрема в системі „викладач-студент», спостерігається нерівність сторін - порушена суб'єкт-суб'єктність їх відносин. Це порушення не несе в собі ніякого приниження і обумовлено особливими умовами взаємодії сторін - умовами залежності від дій фахівця інших людей, яка і визначає необхідність спеціальних професійних етичних кодексів, розпоряджень і „правил поведінки» фахівця в умовах нерівності і залежності: Ці відносини залежності вперше були відмічені в особливих зв'язках, що встановлюються між лікарем і пацієнтом, і обумовлені в Клятві Гіппократа, основою медичної деонтології. Поступово стало ясно, що не тільки хворий залежить від лікаря, але і студент - від викладача: залежать від їх компетентності, порядності, людських якостей. Так виникли інші професійні деонтології, що регламентують міру застосування фахівцем своєї влади над іншим. Сьогодні в цій сталій традиції виникають проблеми, пов'язані з професійним спілкуванням в умовах демократизації суспільства, що припускають рівність і відсутність примушення. Як, наприклад, повинна вирішуватися в цій ситуації проблема дистанції викладача і студента.

Однією із сторін професійної етики виступає її корпоративність, відокремленість і відданість вузьким груповим інтересам в рамках професійних об'єднань (корпорацій). Корпоративність може виявлятися в наступному. Це, перш за все, збереження і культивування професійних таємниць і секретів від „необізнаних“. Ця сторона професійної моралі - одна з найстародавніших. Вона формується в процесі зародження ремесел, коли „цехові секрети“ передавалися від батька до сина, від майстра до підмайстра або ж вмирили разом з майстром. Секрети не тільки зберігалися, шифрувалися, але могли бути викрадені, за них і убивали, бо вони приносили гроші, славу, владу. Доречно пригадати і нерозгадані до цього дня таємниці єгипетських жерців, і зашифровані „послання“ алхіміків, не відновлені формули страшних отрут середньовічних фармацевтів, і загублені рецепти французьких парфюмерів, і професійні таємниці лікарів і лікарів - від Гіппократа, який присягався мистецтво своє передавати тільки дітям, до сучасних медиків, які „оберігають“ свої лікарські таємниці латиною і замовчуванням. І сьогодні практично кожна професія містить в собі якісь „секрети“, без яких важко, а іноді і неможливо стати майстром своєї справи: ювеліром, лікарем або викладачем. Прояв „цехової солідарності“ - допомога і захист „своїх“ в будь-яких умовах, причому з етичної точки зору важко буває однозначно визначити, добро це або зло. Безумовно, добре, коли йдеться про солідарність моряків, що поспішають на допомогу судну, що потерпає від лиха, по сигналу SOS, або про матеріальну і моральну допомогу шахтарів сім'ям своїх загиблих товаришів. Але погано, якщо на захист „честі мундира“ стають з відчуття солідарності колеги фахівця, що зробив помилку або навіть злочин. Погано, наприклад, коли викладач „з відчуття солідарності“ і з виконання принципу „єдності вимог“ перетворює на пекло життя молодій людині; коли лікарі захищають свого недбайливого колегу, недбалість якого привела до загибелі пацієнта на операційному столі; коли правоохоронні органи покривають свого працівника - хама і бандита, що терзає свої жертви, тільки щоб „не виносити сміття з хати“. Наявність „зовнішньої“ сторони корпоративності, яка виявляється в традиціях, звичаях, зовнішньому вигляді, одязі, що відіграють роль професійних

символів. Наприклад, білий одяг у цілителів, чорний одяг у ченців, мантиї і перуки у суддів і стряпчих, особливо строга форма одягу і зачісок у педагогів, не кажучи вже про військову форму, відзнаки і т.д. Навіть студенти свого часу відрізнялися формою і кольором одягу або, принаймні, шапочок. Ще більш вражаючими були ті, що старанно зберігаються і ритуально виконувані звичаї, що часто незрозумілі і навіть лякають необізнаних (ухвалення присяги і клятви на крові у середньовічних лицарів, обов'язкові бійки із застосуванням холодної зброї у німецьких студентів і т.д.) [93, с. 7-8].

Чинники педагогічної етики

Загальними для будь-якого виду професійної діяльності, у тому числі і педагогічної, є чинники, стимулюючі трудову активність фахівця. Основні з них лежать в галузі „людських відносин“, що вимагають уміння спілкуватися, будувати свої відносини на основі взаєморозуміння, пошани і співпраці. Важливим чинником, що мотивує позитивне відношення фахівця до праці, виступає також психологічне самовідчуття особи, зокрема, привабливість для неї самого процесу праці, інтерес і прагнення „показати себе“. Особливу роль в позитивній мотивації фахівця до праці грає, безумовно, прагнення до визнання і орієнтація на успіх. Саме усвідомлена потреба в застосуванні своїх здібностей, прагнення до суспільного визнання спонукає людину до поповнення своїх знань і умінь, накопичення досвіду, що, у свою чергу, дає можливість працювати з більшою самовіддачею. Робота, що приносить задоволення професіоналові, педагогові зокрема, повинна відповідати наступним найважливішим вимогам:

- це повинна бути цікава, творча робота;
- у колективі повинна панувати взаємоповага;
- нормою повинні бути схвалення і стимулювання успіхів в роботі;

- працівник повинен мати можливість самоудосконалення;
- повинна бути взаємодія з керівником, здатним оцінити ділову пропозицію;
- співробітникам повинна бути надана можливість творчого підходу до роботи;
- співробітник повинен бачити результати своєї праці;
- керівник повинен бути гідною людиною;
- робота повинна вимагати напруги сил;
- співробітник повинен мати доступ до інформації, роботи, що стосується його, і стану справ в цілому [93, с. 9].

Особливості професійної етики

Особливості професійної етики витікають з конкретних умов, змісту і специфіки тієї або іншої професії і виражаються в основному в моральних кодексах - вимогах до фахівців. Так, педагогічна етика є результатом аналізу специфіки і особливостей педагогічної діяльності, виступаючих основою для вироблення конкретних рекомендацій-вимог до педагога. Загальні і приватні особливості професійної етики примушують нас не тільки визнати її право на існування як одного з найважливіших напрямів етики, але і аналізувати і вивчати її. Фахівець повинен усвідомлювати необхідність і сенс професійних етичних норм і принципів, обумовлених специфікою його професії, з тим, щоб виробити у себе систему особових норм - орієнтирів в своїй професійній діяльності [93, с. 10].

Етика ВНЗ

Як і педагогічна етика в цілому, етика відносин і поведінки викладача ВНЗ, включає декілька блоків.

По-перше, це етика його відношення до своєї праці, що включає: усвідомлення відповідальності перед студентами, колегами і своєю галуззю наукового знання; вибір стратегії і тактики навчання; використання власного наукового досвіду як інформація для слухачів та ін.

Специфічним для педагогіки ВНЗ є відношення викладача до загальноприйнятих програм і стандартів вищої освіти, що регламентують викладацьку працю. Ці стандарти можуть бути корисними орієнтирами, а можуть бути і перешкодою для творчої викладацької діяльності [23].

У ВНЗ відношення до них інше, ніж в школі. Враховуючи вищий рівень професіоналізму, самостійний науковий внесок багатьох викладачів ВНЗ, доцентів, професорів у розвиток своєї галузі знання і формування навчального процесу в рамках цієї галузі, допускається, наприклад, більша свобода в дотриманні, можливій модифікації і змінах стандартів вищої освіти. Це виявляється, зокрема, в заохоченні створення авторських програм основних курсів, розробки спецкурсів, модифікації навчальних планів. Отже, відносно педагога ВНЗ до навчального процесу на перший план виносяться такі вимоги, як свобода творчості, з'єднання в одне ціле своєї наукової і навчальної діяльності, більш персоніфікована відповідальність за результати навчання студентів.

По-друге, етика ВНЗ, як і шкільна, включає етику взаємин двох головних учасників процесу безпосередньої передачі знань - викладача і студента, але відносини між ними встановлюються інші - демократичніші, ніж в школі між вчителем і учнем.

По-третє, особливий блок складають відносини викладачів між собою - етика взаємодії педагогів в процесі досягнення загальної мети - передачі студентам надійних знань і становлення їх як майбутніх колег самих викладачів.

По-четверте, атрибутом вищої школи - виступає етика наукової творчості, затребувана особливим положенням педагога ВНЗ, який зобов'язаний поєднувати в своїй життєдіяльності функції викладача і вченого.

Всі названі аспекти тісно переплітаються один з одним. Визначити, який з них важливіший, практично неможливо. Проте, представляється логічним спеціально зупинитися на розгляді етичних аспектів взаємодії викладача і студента, в якому наочно виявляються всі особливості педагогіки вищої школи, а також специфічна для ВНЗ етика наукової творчості [115].

Соціальне становлення особистості - це процес, протягом якого людина усвідомлює себе в суспільстві як особистість. Це відбувається в процесі виховання, освіти і самовиховання, коли людина самостійно визначає для себе цілі і досягає їх, коли, усвідомивши відчуття власної гідності, вона упевнена в своєму положенні в суспільстві. Соціалізація особистості - це її мова і поведінка в побуті та навчанні, здібність до творчості, сприйняття культури свого народу.

Цей процес відбувається під час шкільного навчання, а пізніше у ВНЗ. Становлення особистості відбувається в пізнанні навколишнього середовища, добра і зла, того, з чим йому доведеться зіткнутися в подальшому житті. Особистість в педагогіці вищої школи розглядається з огляду її соціальних якостей. Але, представляючи особистість як соціальне явище, не можна забувати про її індивідуальні особливості. Це характер і воля, інтереси і потреби людини, сила її розумового розвитку, знання, свідомість і самосвідомість, орієнтація в суспільстві і особливості світогляду. Необхідно враховувати, як вона сприймає навколишній світ, суспільні відносини, як спілкується з іншими людьми. Важливу роль у формуванні особистості грають сучасні засоби масової інформації. Соціалізація особистості залежить від діяльності молодої людини, її участі в навчанні та праці, від того, який вплив робить навколишнє середовище на розширення її світогляду, як піклується суспільство і держава про майбутнє покоління. Чи враховуються вікові і індивідуальні особливості молодої людини в процесі навчання, чи може вона

самостійно вирішувати свої проблеми, наскільки заохочується її самостійність, як розвивається її впевненість в своїх силах.

Багато що в становленні особистості може зробити педагог вищої школи. З'ясувавши здібності молодшої людини, вивчивши її сім'ю і середовище оточення, він створює умови для її розвитку. Головним в цьому повинні стати відносини взаєморозуміння, тільки тоді педагог зможе направити студента на шлях самоосвіти, залучити до праці, спорту, творчості, мистецтва. Щоб досягти цього, педагог вищої школи шукає відповідні підходи, форми і методи виховання.

Вдалими можуть бути відносини педагога і студента, якщо перший пам'ятатиме про висновки учених-педагогів і психологів, що головними у формуванні особистості є діяльність і спілкування. Тому викладачам вищої школи з цього і слід починати: організувати різні види діяльності, спілкування з однолітками, дорослими, педагогами.

Самовиховання - процес свідомого перетворення людиною самого себе

В процесі розвитку особистості слід звернути увагу на важливість самовиховання. Самовиховання - це процес свідомого перетворення людиною самого себе, своїх тілесних, душевних сил і властивостей, соціальних якостей особистості. Він означає зміну людини, її фізичної, духовної, етичної, соціальної і творчої досконалості. Конкретно це:

- з'ясування проблем, які заважають людині в житті, вибір шляху їх подолання;
- бажання вибрати самому мету, звільнитися від страху, якщо не досягне її;
- переконати себе, що мета досяжна, повірити в свої сили;
- зосередити всі свої сили, щоб досягти цієї мети;
- періодично оцінювати досягнуте, виправляти помилки і невдачі;
- чітко контролювати свої вчинки, свої відносини з оточуючими.

Відбувається не тільки пізнання самого себе, але і прагнення змінити себе. При цьому необхідні активні дії, віра в свої сили, уміння концентруватися, тверда впевненість, що успіх буде досягнутий.

Стимулювання молодого людини до самовиховання є складним педагогічним процесом. Сформульована потреба в самовихованні - вища форма розвитку особистості. Помітний прояв самовиховання відбувається в віці 17-20 років. Це залежить від ідеалів, вольових властивостей молодого людини і тієї значущості, яку вона додає середовищу однолітків, від її уміння аналізувати і реально оцінювати свої якості і вчинки. Для цього процес виховання потрібно будувати так, щоб він сприяв накопиченню позитивного досвіду і відповідної поведінки. Можливо це тільки тоді, коли молода людина самостійно зробить вибір. Можна логікою переконання примусити її замислитися над собою, своєю зовнішністю, вчинками; примусити зрозуміти, що вчинити інакше вона не може, вона повинна змінитися. Це означає - включити всі механізми особистості - свідомість, волю, емоції, - щоб молода людина хотіла і прагнула бути кращою.

В ході самовиховання важливо уміти організувати свій час. Людина не може змінити задані природою і суспільством швидкості, тому, прагнучи опанувати наукою і мистецтвом, вписатися в загальний ритм життя, вона повинна керувати власним ритмом життя, навчитися організовувати свій час. Треба виробивши вміння орієнтуватися в часі, співвідносити з цим свої цілі в житті. Молоді люди 17-20 років вже здатні самі планувати свій час. Багато що змінюється в їх поведінці, коли ставиться мета, визначається сенс життя, коли молоді люди починають розуміти ціну часу. Вони складають розклад дня, переглядають свої погляди, уточнюють свої можливості. Педагогічне керівництво самовихованням повинне бути гнучким. Процеси виховання і самовиховання тісно зв'язані. Молоді люди, що вчаться є обов'язково членами якого-небудь колективу.

Мета педагогіки виховання всебічноо розвиненої особистості, нової людини (колективіста), будівельника нового демократичного суспільства. Але практика показала, що „нової людини“ не вийшло, точно так, як і 200 років тому

Катериною П і І.І. Бецьким була зроблена спроба в закритих навчально-виховних закладах створити „нову породу людей“. Хороша ідея була доведена до абсурду. Від виховання відокремлювалася сім'я, „материнська школа“, яка є першорядною у вихованні молодшої людини. Відкидався чинник самовиховання і самоорганізації особистості. Важливим для виховання особистості є правила педагогічного керівництва:

- не пригнічувати, а направляти ініціативу молоді;
- розвивати їх громадську думку, розвивати студентське самоврядування;
- спиратися на викладачів, що працюють з даним колективом;
- намагатися не формалізувати відносини з молодими людьми;
- створювати загальну думку членів колективу про його діяльність;
- контроль повинен удосконалювати діяльність колективу;
- створювати добрі відносини між молоддю, мажорний настрій;
- створювати тимчасові колективи, визначати в них „важких“ [115].

Щоб добитися позитивного впливу колективу на особистість, повинен активно діяти педагогічний колектив. При педагогічному керівництві студентським колективом важливо враховувати вік вихованців. При керівництві колективом педагог прагне, щоб всі були залучені в колективну діяльність. При цьому важливий збіг інтересів колективу і особистості. Колективна діяльність є однією з головних форм виховання особистості і всестороннього розвитку індивідуальності. Де виконання важливих суспільних робіт, навчання, суспільно-корисна праця, спортивна, туристська, культурна і естетична діяльність. При цьому важливе значення мають традиції студентського колективу як сталий, підтримуваний всіма звичай.

Опора на традиції об'єднує, скріплює молодь в колективі. Громадська думка є важелем впливу на особистість, тому цікаво організована колективна дискусія формує особистість. І ще. Від педагогічної майстерності викладача вищої школи залежить вплив студентського колективу на особистість.

В нових умовах інформаційного суспільства змінюється саме поняття освіти. У традиційній педагогіці це поняття означає процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок, виступаючих необхідною умовою підготовки молодої людини до життя і праці. При цьому основним шляхом здобування освіти є навчання як цілеспрямовано організований, планомірно і систематично здійснюваний процес оволодіння знаннями під керівництвом досвідчених педагогів.

Процесуальний характер освіти виявляється в його русі від мети до результату, в процесі взаємодій викладача і студента. Це припускає, що студент, слухач, що вчиться, по мірі все більш активної, глибокої, всесторонньої участі в процесі навчання, виховання і самовиховання, розвитку і саморозвитку, перетворюється з достатньо пасивного об'єкту діяльності педагога в співучасника, суб'єкт педагогічної взаємодії, яка здійснюється не тільки між викладачем і студентом, але і між студентами. Результативність освіти виявляється в письменності, освіті, професійній компетентності, культурі, менталітеті фахівця [154].

Системний характер вищої освіти визначається розробкою нових технологій, що включають аудіовізуальні засоби, комп'ютери, Інтернет - все; що змінює процес навчання і взаємодії педагога і студента.

Зміни, що відбуваються, впливають перш за все на перегляд цілей вищої освіти. Сьогодні вони не повинні зводитися до засвоєння його змісту, а повинні визначатися як бажані характеристики особи випускників ВНЗ, перш за все такі, як рівень їх самоідентифікації, зрілості, розвитку способів самореалізації, готовності до самовизначення і рішення задач в різних сферах діяльності.

Покидаючи стіни ВНЗ, хлопці і дівчата повинні самостійно почати будувати нову систему своєї життєдіяльності, роблячи це осмислено і відповідально. Адекватне самовизначення молодих людей, здатність виробити реалістичний життєвий план на перспективу, який відповідає їх інтересам, можливостям, отриманій спеціальності, соціальним умовам - актуальне завдання сучасної вищої

освіти. Рішенню цієї задачі сприяє звернення до нових парадигм освіти, що відрізняються гнучкістю, паралельністю, економічністю, технологічністю, більшою кількістю студентів, соціальним рівноправ'ям [93].

Варіанти нової парадигми навчання

Останнім часом багато закордонних і вітчизняних фахівців пропонують різні шляхи реалізації вищої освіти на сучасній демократичній основі. Одним із таких варіантів є нова „парадигма навчання“ (Р. Барр і Дж. Тагг, Каліфорнія, США), яка значною мірою відображає процеси, що відбуваються як в світовій, так і у вітчизняній вищій школі. Суть даної концепції у співвідношенні викладання і навчання в сучасних стратегіях вищої освіти у всьому світі складається в руслі тенденції до зміни парадигм, яка полягає в переході від викладання (англ. - teaching) до навчання (англ.- learning). Традиційна парадигма, і до цього дня домінуюча в коледжах і ВНЗ, свідчить, що це -заклади, які забезпечують викладання і навчання. Згідно нової парадигми, вони існують для того, щоб в них відбувався процес самостійного учення і навчання: це не гра слів і не підміна понять, це дійсно серйозний перехід, який багато що міняє.

В рамках традиційної „парадигми навчання“ склалися добре відпрацьовані структури для забезпечення викладацької діяльності, яка спочатку розуміється як інформаційна, така, що зводиться в основному до читання лекцій. Звідси вважається, що головна місія вищих навчальних закладів - організація навчання. Виходячи з цієї мети засіб („навчання“) помилково сприймається як завдання і кінцевий результат вищої освіти [154].

Дійсна місія вищих навчальних закладів на сучасному етапі - не в навчанні, а в тому, щоб, використовуючи найбільш відповідні засоби, сприяти самостійному усвідомленому вивченню наукового знання кожним студентом: при цьому перехід

до нової „парадигми навчання“ звільняє ВНЗ від цілого ряду чинників, які обмежують їх діяльність, зокрема, економічних.

Сьогодні в період, коли росте попит на вищу освіту, ВНЗ і коледжі навряд чи можуть ефективно задовольнити його при фіксованому або такому, що зменшується фінансуванні, якщо вони слідують логіці „парадигми навчання“, оскільки збільшення „вихідної потужності“ без відповідного збільшення витрат загрожує пониженням якості. Так, якщо коледж спробує збільшити свою продуктивність шляхом, наприклад, збільшення складу академічних груп або викладацького навантаження, дуже скоро стане помітно, як негативно це відіб'ється на якості освіти [120].

Автори відзначають також, що стара „парадигма навчання“ базується на концепціях, які сьогодні все частіше визнаються неефективними. Первинне навчальне студентське середовище - достатньо пасивний лекційно-дискусійний „формат“, при якому викладач говорить, а студенти слухають, суперечить майже всім принципам навчального студентського середовища, одна з функцій якого полягає у визначенні можливостей. Нова „парадигма навчання“ може визначити і змінити параметри „парадигми учіння“: місію і цілі, критерії успіху, структуру навчання-учення, продуктивність і фінансування.

Отже, взаємозв'язок педагогічної етики у ВНЗ та сучасних парадигм вищої освіти допомагає викладачам і студентам творчо підходити до викладання і навчання, у використанні відповідних засобів, сприянні усвідомленому вивченню наукового знання кожним студентом.

1.5. СКЛАДОВІ ПРОГРАМИ САМОВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

- **Поняття програми самовиховання особистості**
- **Компоненти підготовчої роботи до самовиховання**

➤ Самоорганізація і саморегуляція поведінки і діяльності

Поняття програми самовиховання особистості

Самовиховання - складний процес діяльності з формування або виправлення власної особистості. Можна виділити три етапи:

а) аналіз власної особистості, виділення позитивних якостей, як головних і негативних проявів, які необхідно подолати. Цей аналіз завершується рішенням працювати над собою;

б) постановка мети і розробка програми самовиховання. Мета може бути загальною - всебічний розвиток власної особистості і особистою - наприклад, подолання лінії і формування працездатності. Зазвичай загальна мета ставиться на великий відрізок часу, на роки, тоді як особиста - на декілька тижнів або місяців. М. Островський вважав, що після суворої самокритики необхідно поставити собі певну мету життя. Можливо, потрібно розбити її на ряд окремих послідовних ланок. При цьому треба мати достатньо здорового сенсу, щоб ставити собі завдання під силу [105, с. 71].

Програма самовиховання розробляється на основі мети, в якій розкривається, що і на якому етапі, в якій послідовності і якими методами виховуватиметься або долатиметься. При цьому необхідно враховувати, що при гальмуванні негативних схильностей необхідно розвивати позитивні властивості власної особистості;

в) здійснення самовиховання, яке проводиться шляхом саморегуляції діяльності, поведінки, включаючи самоконтроль і самовправи.

Цілі самовиховання різноманітні як індивідуальні особливості особистості. Головна мета виховання і самовиховання - всебічний розвиток особистості. В історії людства проблема всебічного розвитку особистості ставилася прогресивними діячами неодноразово. Тільки окремі люди в науці і мистецтві наближалися до

ідеалу. Ними були, наприклад, Леонардо да Вінчі - живописець, винахідник і будівельник; М.В. Ломоносов - поет і живописець, хімік і фізик, астроном і філософ; І.В. Гете - поет, художник, природодослідник; Л.М. Толстой - письменник, філософ, художник. Л.М. Толстой намічав програму самоосвіти: „1) Вивчити весь курс юридичних наук, потрібних для остаточного іспиту в університеті. 2) Вивчити практичну медицину і частину теоретичної. 3) Вивчити мови: французьку, російську, німецьку, англійську, італійську, латинську. 4) Вивчити сільське господарство, як теоретичне, так і практичне. 5) Вивчити історію і географію і статистику. 6) Вивчити математику, гімназичний курс. 7) Написати дисертацію. 8) Досягти середнього ступеня досконалості в музиці і живописі. 9) Написати правила. 10) Отримати деякі пізнання в природних науках. 11) Скласти твір зі всіх предметів, які вивчатиму“ [59, с. 119].

Всебічний розвиток особистості на сучасному етапі стає потребою суспільного розвитку, а також і особистою потребою. Високий розвиток науки, її диференціація, а разом з тим і інтеграція, автоматизація виробництва вимагають всебічної підготовки особистості до праці.

Розвиток суспільних відносин, демократії вимагають від людини високого розумового, етичного і вольового розвитку. Гармонійний розвиток відповідає потребам особистості. Людина хоче багато що знати і уміти. Самовиховання всеюічно розвиненої особистості відповідає інтересам як суспільного розвитку, так і самої особистості.

Відповідно меті, програма самовиховання включає: розумове, моральне, трудове, естетичне і фізичне виховання особистості та політехнічну освіту.

Розумове виховання передбачає цілеспрямоване й планомірне управління розвитком розуму і пізнавальних здібностей шляхом збудження інтересу та інтелектуальної діяльності, озброєння знаннями, методами їх набуття і використання на практиці, розвиток культури розумової праці [114, с. 364]. Це формує розумові властивості особистості, що забезпечують самостійне пізнання і засвоєння знань, здатність аналізувати явища суспільного і природного життя,

творчо вирішувати теоретичні і практичні завдання. Розумовий розвиток важливий для розвитку науки, техніки і кваліфікованої праці на виробництві. Розумове виховання складається з: 1) формування пізнавальних інтересів; 2) формування здібності до розумових операцій, таких як, аналіз, синтез, порівняння, класифікація, абстракції і узагальнення, кодування; 3) формування розумових якостей; 4) формування інтелектуальних здібностей, тобто поєднання властивостей, яке забезпечує легкість і продуктивність розумової діяльності. Розумове самовиховання включає освіту, формування системи знань про природу і суспільство. К.Д. Ушинський писав, що „розум... добре організована система знань“ [157, с. 49].

Моральне самовиховання - це цілеспрямований процес формування моральної свідомості, моральних почуттів і вироблення навичок і звичок моральної поведінки [114, Т. 3, с. 119]. Цей процес регулює відношення особистості до людей, власних обов'язків, поведінку в суспільстві [59, с. 118].

Трудове самовиховання і політехнічна освіта охоплює ці аспекти виховного процесу, де формуються трудові дії, виробничі відносини, вивчаються знаряддя праці і способи їх використання. Це формує відношення до праці, як один з проявів етичної вихованості [47, с. 281-282]. Трудове самовиховання повинне забезпечити етично-психологічну готовність трудитися. Трудове виховання також включає і професійну самопідготовку особистості, тобто формування спеціальних знань, умінь і навичок, без володіння якими неможлива кваліфікована праця в сучасному промисловому і сільськогосподарському виробництві.

Політехнічне самонавчання повинне забезпечити вивчення наукових основ виробництва і придбання навичок поведінки з простими знаряддями праці. Політехнічна освіта сприяє творчій діяльності особистості.

Естетичне самовиховання - це цілеспрямоване формування естетичних смаків та ідеалів особистості, розвиток її здібностей до естетичного сприймання явищ дійсності і предметів мистецтва, а також до самостійної творчості в галузі мистецтва [47, с. 280; 114, Т. 4, с. 799]. Естетично вихований той, хто здатний

бачити, розуміти і переживати прекрасне в житті, в мистецтві, хто прагне жити за законами краси.

Фізичне самовиховання націлене на формування фізично здорової і сильної людини, здатної трудитися до глибокої старості, захищати Батьківщину і бути красивою людиною, тобто фізично гармонійно розвиненою.

Всесторонній розвиток особистості повинен поєднуватися з гармонійним психічним розвитком. Гармонійний розвиток означає високий і рівномірний розвиток розуму, волі і відчуттів, що забезпечує формування особистості, що може мислити, діяти і переживати [47, с. 281].

Програма самовиховання повинна передбачати розвиток абстрактного і конкретного, образного мислення. Розвинена людина здатна засвоювати думки і уявлення, без чого неможлива практична діяльність. Іншими словами, необхідно виховувати універсальний розум, що поєднує в собі наукове, художнє і практичне освоєння дійсності. Універсальний розум включає і так звану практичну кмітливість, тобто вміння розбиратися в ситуації, що склалася, і знаходити оптимальне вирішення проблем, що висуваються життям. Програма інтелектуального розвитку вимагає формування практичності як передумови самостійності особистості [47, с. 267].

Програма гармонійного розвитку особистості включає і формування волі як умови становлення дієвості особистості. Іноді розумні люди пасують перед труднощами, відступаючи при зустрічі з перешкодою, або просто нездібні тривалий час напружувати сили, щоб довести справу до кінця. Воля є тією свідомою силою, за допомогою якої особистість регулює свою поведінку і діяльність відповідно до поставленої мети. Завдяки волі людина перемагає страх, відкидає коливання, долає втому, мобілізує приховані сили, гальмує ті, що заважають справі і доводить до кінця задумане. Неухильна воля - важливий елемент світогляду. Переконання спонукають людину до практичних дій. Науковий світогляд поєднується з практичною свідомістю і вольовими діями [47, с. 272].

При поєднанні розвиненого розуму і сильної волі утворюється ділова і творча людина. Для гармонійно розвиненої особистості цього недостатньо. Є люди великого розуму і сильної волі, але надто раціональні і прагматичні. Їм бракує теплоти людських відносин. Програма самовиховання повинна включати і формування всього спектру людських відчуттів: етичних і естетичних, інтелектуальних і практичних. Особистість повинна переживати радість учіння, пізнання, боротьби з труднощами, мати почуття гордості і тріумфування, коли долає перешкоди, її повинні хвилювати прекрасне в природі, мистецтві, людина і її праця. Головне полягає в тому, щоб вона співпереживала з іншими людьми, співчувала їм, проявляла готовність допомогти, любила працю і відповідально відносилася до неї [47, с. 276].

Гармонійний психічний розвиток тоді має соціальну значущість, коли він спрямований високими соціальними мотивами, такими, як свідомість суспільних потреб і інтересів.

Отже, велике значення для життя в суспільстві мають етичні і трудові якості особистості, які виявляються в доброзичливому відношенні до людей і в її працьовитості. Якщо людина любить людей і любить працю, вона має повагу і любов, а відчуття корисності для інших і складає щастя життя. Морально-трудове виховання і самовиховання в їх єдності, розпочате з дитинства і яке ведеться систематично і неухильно впродовж всього життя, забезпечує успіх у формуванні повноцінної особистості.

Загальна для всіх програма всебічного і гармонійного саморозвитку особистості має бути конкретизована з урахуванням умов життя, особливостей самої особистості, її потреб. Для однієї людини найважливіше може бути самоосвіта і пов'язаний з нею розумовий розвиток, для іншої - подолання недоліків в характері. Наприклад, одна молода людина прагне подолати в собі сором'язливість, інша - загальмувати свою запальність і виробити врівноваженість характеру [47; 59].

Кінцевою метою програми самовиховання є прагнення йти до ідеалу всебічного і гармонійного розвитку особистості [47; 59].

Компоненти підготовчої роботи до самовиховання

Першим компонентом підготовчої роботи є вивчення загальної і спеціальної літератури з психології і педагогіки, необхідно звернути особливу увагу на ті розділи, в яких освітлюють властивості особистості, що підлягають формуванню. Наприклад, тим, хто бажає попрацювати над власним характером, можна прочитати книгу М.Д. Левітова „Психологія характеру“ або роботу автора спільно з В.М. Мясичевим про психічні особливості людини. У цих книгах розкривається суть здібностей і характеру, висвітлюють шляхи їх формування. Вивчення психологічної літератури допоможе зрозуміти себе і визначити методи роботи над собою.

Важливо вивчити літературу з самовиховання. Особлива увага при вивченні літератури з самовиховання має бути направлена на процес і методи роботи над собою, щоб керуватися ними у власній практиці [59]. Необхідно ознайомитися з досвідом самовиховання видатних державних діячів, великих учених, художників, музикантів, акторів, своїх товаришів по роботі можна в опублікованих біографіях, мемуарах і в художньо-документальних серіях. Спілкування з видатними ученими і художниками показує, що вони такі ж люди, як і всі, і їм притаманні такі ж слабкості. Відрізняються вони тільки тим, що, поставивши мету, йдуть до неї неухильно, проявляючи виняткову працездатність. У цьому секрет успіху. І нікому не забороняється також ставити собі цілі і зосереджувати всі сили на їх досягненні.

Другим компонентом підготовки до самовиховання є визначення режиму дня і правил самовиховання. Режим, або розпорядок життя, важливий для роботи над собою. Він дисциплінує, сприяє організованій і плановій роботі над собою. Завдяки режиму дня сили людини економніше витрачаються і раціональніше відновлюються. У режимі особистого життя слід виділити час, що відводиться на читання, на спеціальні тренування і вправи, домашню працю, творчі захоплення, активний відпочинок. Розумова праця малопродуктивна, якщо вона здійснюється відразу

після фізичної або інтелектуальної напруги на роботі, а також при нервовому перезбудженні. Тому самоосвіту, як розумову роботу, необхідно вести після відпочинку (сну або прогулянки на повітрі) [47; 151].

Самоосвіту можна чергувати з іншою роботою, яка не вимагає великої напруги, наприклад малюванням, якими-небудь виробами, колекціонуванням і фізичними вправами.

Неможна захоплюватися телевізійними передачами. Іноді люди, весь вільний час проводять біля телевізора, дивляться підряд по декілька програм. Таке захоплення не дозволяє їм систематично працювати над собою, оскільки телепередачі віднімають у них весь вільний час, ведуть до перевтоми, а іноді і до притуплення сприйнятливості. Непотрібно зовсім відмовлятися від перегляду телепередач. Вони нерідко підказують глядачам і те, як працювати над собою, дають необхідний матеріал для формування їх світогляду. Режим дня визначає міру часу в різних заняттях. Після розумової роботи дуже корисна фізична робота, а також відпочинок біля телевізора.

Дуже важливо виробити правила роботи над собою, які бажано завчити або вивісити на видному місці біля робочого столу. Ось яких правил дотримувався Л.М. Толстой: „1) Що призначене неодмінно виконати, то виконуй, не дивлячись ні на що. 2) Що виконуєш, виконуй добре. 3) Ніколи не справляйся в книзі, якщо щонебудь забув, а старайся сам пригадати. 4) Змусь постійно розум твій діяти з усією можливою силою...“ [151, с. 15].

Правила, яких дотримувався К.Д. Ушинський.

1. „Спокій досконалий, принаймні зовнішнє.
2. Прямота в словах і вчинках.
3. Обдуманість в діях.
4. Рішучість.
5. Не говорити про себе без потреби жодного слова.
6. Не проводити часу несвідомо, робити те, що хочеш.
7. Витрачати тільки на необхідне або приємне, а не по пристрасті витрачати.

8. Кожен вечір сумлінно давати звіт в своїх вчинках.
9. Жодного разу не хвастати ні тим, що було, ні тим, що є, ні тим, що буде.
10. Нікому не показувати цього журналу“ [155, с. 27].

Узагальнюючи літературні дані можна рекомендувати наступні правила:

1. Критикуй власні недоліки.
2. Постав розумну мету, йди до неї твердо, не відступаючи ні за яких обставин.
3. Вір у власні сили і можливість виховати або виправити себе.
4. Ніколи не відкладай на завтра те, що повинне бути виконане сьогодні.
5. У роботі над собою недопустима розкиданість і квапливість.
6. Дотримуйся плану роботи.
7. Строго і неухильно дотримуйся режиму дня.
8. Не цурайся порад авторитетних людей.
9. Використовуй позитивний досвід роботи над собою своїх друзів і товаришів.
10. Не соромся публічно дати зобов'язання виправитися.
11. Будь вірний своєму слову, даному іншим і собі самому.
12. Відносься відповідально до самообов'язку.
13. Відносься уважно і доброзичливо до критики, використовуй поради.
14. Постійно контролюй свою поведінку і виправляй себе, якщо це потрібно.
15. Оволодівай науками про людину, які допоможуть пізнати себе і в роботі над собою.
16. Оволодівай методикою самовиховання [59, с. 78].

Доцільно підготувати для роботи і щоденник, в який заносяться завдання для себе на певний термін і розписується хід роботи над собою, її результативність. Необхідно записувати як досягнення, так і невдачі, а також те, які корективи потрібно внести до завдань і методів роботи над собою.

Призначення щоденника високо цинив Л.М. Толстой: „Тепер же, коли я займаюся розвитком своїх здібностей, за щоденником я буду в змозі судити про хід цього розвитку“ [151, с. 8].

У щоденнику Л.М. Толстой записував результати самопізнання, успіхи і невдачі в самовихованні, нові зобов'язання і шляхи їх реалізації, правила роботи над собою. Щоденник періодично прочитувався від початку і до кінця, до нього вносилися оцінки і корективи як в цілі, програму, так і в методи виховання.

Щоденник зобов'язує подумати, дати самозвіт, намітити подальші кроки з самовиховання. Без щоденника багато що забувається, а те, що записано залишиться надовго.

Самоорганізація і саморегуляція поведінки і діяльності

Самовиховання здійснюється шляхом самоорганізації поведінки відповідно до певної програми розвитку. Самоорганізація, у свою чергу, відбувається шляхом саморегулювання вчинків і дій, коли особистість гальмує негативні звички - стримується від паління і випивок - або, навпаки, здійснює ті або інші дії, сприяючи утворенню потрібних властивостей психіки, корисних звичок. Людина, відчувши свою обмеженість в естетичному відношенні, вирішує виховувати себе естетично шляхом відвідин театрів, музеїв і читання книг. Відповідно цьому вона організовує своє дозвілля.

Саморегуляція поведінки і діяльності здійснюється як вольовими діями, так і мимоволі. Вона здійснюється як на основі загальної програми, закладеної в свідомості особистості, так і приватного завдання; при обліку знань, умінь і навичок. У складній діяльності люди неминуче зустрічаються із зовнішніми перешкодами і внутрішніми труднощами. Для подолання тих і інших людина проявляє вольове зусилля. Під вольовим зусиллям слід розуміти концентрацію розумових і фізичних сил, необхідних для продовження діяльності в скрутних зовнішніх або внутрішніх умовах [59, с. 129].

Наприклад, людина має потребу для самоосвіти в певній літературі, але її немає на місці в бібліотеках. Тоді вона звертається в бібліотеки інших міст, до

знайомих, дістає необхідне і займається самоосвітою. Або: у людини немає часу для занять, тоді вона вирішує вставати раніше на годину і пізніше на годину лягати спати, раціоналізувати решту часу. Це не пошкодить здоров'ю. На сон досить відводити 6-7 годин на добу. Бувають і внутрішні труднощі. З них найбільша - лінь, подолати яку можна тільки вольовим зусиллям. Вольовим зусиллям можна перемогти страх, стримати гнів, зняти неухважність.

Слід сказати, що люди безвольні особливо мають потребу у вольовому зусиллі, але, на жаль, не можуть його проявити. Наприклад, молода людина, їй потрібно йти на лекцію до 9 годин, а вона все лежить і лежить. Дзвенить будильник, вона чує, але лежить в теплому ліжку. Нарешті вона вирішила, що як тільки порахує до десяти, так схопиться з ліжка. Почала рахувати і задрімала. У напівсні вона відчуває якийсь неспокій, що потрібно щось робити. Зробила зусилля і прокинулася. Дивиться на будильник і у відчаї думає, що запізнилася. Можна ще полежати, а там скажу, що була хвора. Так безвольний не тільки порушує дисципліну, але і схильний до брехні при виправданні себе [59].

Проте це не означає, що слабовільний не може проявити яке-небудь зусилля. Якби було так, він не зміг би жити і працювати. Він не може проявити зусилля при труднощах і перешкодах, коли потрібно від чогось відмовитися, наприклад від лежання на ліжку, щоб йти в холодний зимовий день на лекцію, не може проявити зусилля при спокусі задоволень, хоча отримання їх пов'язано з важкими для себе наслідками. Слабовільному необхідно тренувати своє вольове зусилля, для чого потрібно визначити спеціальні правила поведінки і намітити систему вправ в реальних справах і вчинках.

Самовиховання немислиме без самодисципліни, вона разом з тим і результат самовиховання. М.О. Островський писав із цього приводу: „Якщо дисципліна необхідна для виховання, то вона ще більше необхідна для роботи над собою“ [152, с. 71]. Самодисципліна зміцнюється завдяки самоконтролю, функція якого полягає у встановленні відповідності дій і вчинків наміченій програмі діяльності і поведінки.

Завдяки самоконтролю здійснюється розумність поведінки і цілеспрямованість дій. Достатньо людині втратити контроль над собою, що має місце при сильному сп'янінні або емоційному збудженні типу афекту - ревності, гнів, жах і т.п., як людина здійснює дії і вчинки, після яких вона жалкує. Відзначаючи власні помилки, людина має можливість виправити себе і тим самим забезпечити просування шляхом самовдосконалення. Самоконтроль може бути довільним і мимовільним.

У першому випадку людина свідомо прагне простежити за тим, наскільки дії і вчинки відповідають поставленою їм перед собою цілі. Наприклад, вирішуючи проблеми, особистість перевіряє їх на практиці.

Мимовільний самоконтроль не визнається нами, хоча він і існує. Так, наприклад, ходьба не вимагає того, щоб стежити за кожним кроком, але досить зустріти на шляху перешкоду, як відразу вступає в дію свідомий контроль за рухом ніг.

Мимовільний контроль виявляється навіть під час сну. Лягаючи спати, людина говорить собі: завтра потрібно встати рано, о 6 годині, щоб встигнути до поїзда, і міцно засипає. У нього немає будильника, але він, у потрібний або близький до призначеного часу прокидається. Спрацював сторожовий центр, самоконтроль.

Люди нерідко бачать сні, мають при цьому різні емоції, але тільки в окремих випадках вони не знають, що це сновидіння. Отже, і при сновидіннях присутній якийсь контроль, який дає свідомості людини при його пробудженні знати, що сновидіння є лише сновидіння, і нічого більше [59, с. 134].

Між довільним і мимовільним самоконтролем існують зв'язок і взаємодія. Довільний контроль має місце при складних вчинках і діях, новій для особистості діяльності. Мимовільний контроль як би продовжує довільний, але в умовах, коли діяльність або поведінка настільки автоматизувалися, що стали звичними, не вимагають більше свідомого вольового самоконтролю.

При самовихованні, особливо в боротьбі з негативними схильностями і звичками, потрібний свідомий довільний контроль над собою. Людина повинна

враховувати не тільки власні установки, але і те, де вона знаходиться, що від неї вимагається, яке відношення оточуючих до можливої її поведінки і які будуть її наслідки. Все це і складає програму довільного самоконтролю [59, с. 133].

Той, хто виховує себе зобов'язаний постійно звітувати перед собою, з тим щоб встановити, що зроблено і як, що не зроблено з наміченого, з тим щоб визначити план подальшої роботи.

Систематичний самоконтроль спостерігається у осіб, що відповідально відносяться до своєї поведінки в суспільстві. Як показує досвід життя, самоконтроль зростає, коли особистість опиняється в ситуації спілкування з авторитетними, поважними людьми. В цьому випадку людина вільно або мимоволі хоче показати себе з кращого боку.

Особистості, у яких ослаблений довільний контроль, є неорганізованими, проявляють недисциплінованість. У хвилини роздратування здійснюють вчинки і дії, що нерідко суперечать їх переконанням. Таким людям важко працювати і поправляти себе. Їм необхідно привчити себе зважувати свої наміри і контролювати крок за кроком їх реалізацію в житті [59, с. 132].

Процес самовиховання залежить від відношення до цієї роботи. Ті, хто вважають самовиховання першорядною справою, від чого залежить розвиток їх особистості, а звідси і соціальне благополуччя, щастя відчувати себе повноцінною і поважною людиною, ті, хто систематично працюють, можуть досягнути хороших результатів. Той, хто легковажно відноситься до самовиховання або невпевнений, що може щось змінити в собі, той або зовсім нічого не досягає, або досягає дуже малого. Отже, треба вірити в себе і проявляти максимальну активність у вправах.

Для роботи над собою необхідні реальні дії і вчинки, в процесі здійснення яких і відбувається самовиховання особистості [59].

1.6. МЕТОДИ САМОВИХОВАННЯ

- **Об'єктивна самооцінка особистості**
- **Індивідуальний потенціал людини**
- **Теоретична основа теорій поведінки**
- **Методи дії на особистість**
- **Метод позитивного підкріплення**
- **Метод розумного самовимушення**
- **Метод самоаналізу (самопостереження)**
- **Методи захисних блокувань психіки людини від перевантажень**
- **Дослідження особистості в кінці XIX - XX ст.**

Об'єктивна самооцінка особистості

Об'єктивна самооцінка є важливою ланкою методів самовиховання. Психофізіологічний потенціал людини визначається природженими, генетичними задатками, типом вищої нервової діяльності і емоційно-вольовою сферою, тому складно неупереджено аналізувати власну поведінку, наслідки своїх вчинків, ще складніше оцінити своє місце в суспільстві, свої можливості. Людина зобов'язана гідно виконувати свою високу місію, повинна постійно вивчати Всесвіт і удосконалювати себе. Кожна людина володіє сумою певних властивостей, своїм інтелектуальним, творчим і психофізіологічним потенціалом.

Високі потенційні можливості особистості не завжди вдається розвинути і реалізувати. Дитяча обдарованість може бути занапащена неправильним вихованням, здатність генерувати нестандартні рішення, відхилення від звичних стереотипів мислення (креативні здібності) часто розцінюються суспільством як бажання виділитися.

Індивідуальний потенціал людини

Необхідність фізичного розвитку і вдосконалення ясна кожному, інтелектуального - більшості, етичного - небагато кому. Уранішню зарядку робить багато хто. Деякі люди наповнюють своє життя невинними турботами про власне здоров'я, уважно стежать за новими досягненнями медицини і фармакології, але змусити себе погуляти з собачкою і подихати свіжим повітрям здатний не кожен.

Над своїм розумовим розвитком людина трудиться з народження до того часу, коли усвідомлює, що вона все пізнала і життя вже не може здивувати її нічим. Людину від тварини відрізняє не тільки система культурних, етичних і релігійних норм, але і здатність дивуватися. Соціологи відзначають, що подібне розумове старіння, духовний консерватизм охоплює все більш молоді верстви населення. Все частіше зустрічаються молоді, але вже „стомлені життям“ (особливо серед тих, що добилися деякого матеріального благополуччя) люди, що оволоділи нехитрими життєвими догмами і модним лексиконом, які задовольняються не дійсними інтелектуальними і духовними цінностями, а їх підробками, сурогатом [57, с. 410].

Етичні проблеми хвилюють людей ще менше, адже так зручно прикривати свої непристойні вчинки сентенціями типу „з вовками жити, по-вовчому вити“, „в чужий монастир зі своїм статутом не лізь“, „моя хата з краю“. Невелика кількість людей вчиться все життя, до глибокої старості. З роками етичні питання починають відтісняти всі інші, більш приземлені, хоча і етичні проблеми стають особливо важливими саме в особистому, індивідуальному плані, оскільки залежність людини від навколишнього світу в старості постійно посилюється. Тонко і мудро відмітив великий Сократ, що людина не тільки вчиняє відповідно до того, ким вона є, але і стає відповідною до того, як вона вчиняє [43, с. 47; 57, с. 411].

Теоретична основа теорій поведінки

Проблеми взаємодії, взаємовпливу і самовиховання давно хвилюють людство і знайшли віддзеркалення в численних теоріях і практичних рекомендаціях. Найпоширеніший напрям цих пошуків отримав в психології назву біхевіоризм (від англ. - поведінка), запропоноване в 1913 р. професором університету Чікаго Дж. Уотсоном (1878-1958). Філософські основи цієї теорії - прагматизм і позитивізм, а експериментально-практична база - в дослідженнях поведінки тварин, вперше виконаних Е. Торндайком (1874-1931) [57, с. 411].

Відомі також теорії модифікації поведінки, підкріплення, оперантного обумовлення, психології поведінки. Загальним для всіх цих теорій є зв'язок (кореляція) між стимулом і формуванням умовних реакцій на стимул. Теорія лінійного програмування навчання, як і основи ситуативного менеджменту, розроблена професором Гарвардського університету Берресом Фредеріком Ськиннером, їх аналізу і критиці були присвячені роботи А.М. Леонт'єва, П.Я. Гальперіна і ін. Теоретичною базою різних теорій поведінки завжди було відоме вчення І.П. Павлова про умовні і безумовні рефлекси, хоча саме І.П. Павлов визнав необхідним відповісти на дослідження психологів статтею з примітною назвою „Відповідь фізіолога психологам“ [15, с. 19; 57, с. 412].

Можна умовно зобразити духовну суть особистості у вигляді ядра (дійсна інтелектуальна і психічна основа людини), оточеного багатьма зовнішніми оболонками [57, с. 412].

Методи дії на особистість

Ядро людської душі - його суть, його „его“. Зовнішні оболонки - периферія особи, в якій від духовної суті залишається мало, а більше придбаного, наносного, скопійованого [15, с. 81; 57, с. 413].

Кожна людина прагне надійно заховати від вторгнення сторонніх свою глибинну духовну суть і захистити своє Я численними зовнішніми оболонками, кількість яких у різних людей різні (можна так же умовно ці оболонки називати масками). Ці оболонки (маски) лише віддалено відображають суть людського ядра, в них більше придбаного в результаті спілкування з іншими людьми або тимчасового, „узятого напрокат“ для виконання певних ролевих функцій. Деякі люди легко йдуть на деформацію зовнішніх оболонок, оскільки саме так легко пристосуватися до змінних алгоритмів поведінки в суспільстві. Легко ранимі люди особливо ретельно оберігають себе від спроб встановити з ними близькі духовні контакти і стикаються з суспільством лише на рівні зовнішніх оболонок, на певній дистанції. Ф.М. Достоевський в повісті „Двійник“ одним з перших відзначив особливий тип людської психіки, коли практично нікому і ніколи не вдається пробитися через зовнішні оболонки до серцевини замкнутого егоцентричного Я - така особистість приречена на духовну самоту. Внутрішні діалоги („коли хочеться поговорити з розумною людиною“), а точніше, монологи не можуть, звичайно, повноцінно замінити нескінченну багатогранність безпосереднього людського спілкування [15, с. 23; 43, с. 91; 57, с. 413].

Деякі люди поводяться продумано відкрито, легко і невимушено вступають в контакти зі всіма членами суспільства, однаково привітно і ввічливо спілкуючись з прибиральницею і міністром, з селянином і ученим, але відгороджуючи від світу ядро своєї душі особливо могутньою оболонкою. Ця манера спілкування характерна для вихованих людей і часто асоціюється з аристократичністю [57, с. 414; 140, с. 111].

Частіше зустрічається тип людей, гранично відкритих для контактів („свій хлопець“), готових вислухати будь-кого і поділитися всім, навіть найпотаємнішим, складовим ядром своєї особистості. Коли спроби встановити подібні контакти

починають граничити з хамською нав'язливістю і камуфлюватися нібито природною простодушністю, то зазвичай викликають відторгнення. Різко, але мудро відмітив про таких людей С. Есенін: „Ходити з розкритою душею так само непристойно, як і з розстебнутою ширинькою“. Такі псевдоблизькі контакти бувають найчастіше короткочасними, але не із-за відгородженої зовнішніми оболонками, а із-за духовної мізерності самого ядра [57, с. 414].

Особливо цінними, але вельми рідкісними бувають особисті контакти, коли перетинаються не тільки оболонки, але зливаються і самі ядра людських душ. До такої духовної близькості прагнуть закохані, батьки і діти, справжні давні друзі, однодумці, люди, яких об'єднують духовні і інтелектуальні інтереси. Духовна близькість не може бути односторонньою, співбесідники здатні зрозуміти один одного з півслова, їм зрозумілі глибинні відчуття і думки, їх довірливість і взаєморозуміння приносять велике задоволення і велику радість. Зовсім не так часто, як прийнято думати, зустрічається справжня любов, готовність зробити для коханого більше добра, ніж самому собі. Саме про таку „дівчинку-подругу“ мріяв Джек Лондон і вважав, що можна вистояти в життєвій боротьбі. Рідко витримує випробування на міцність і чоловіча дружба. Духовне єднання демонструють люди однієї раси, національності, релігійної конфесії, родичі, соціальні групи, об'єднані за самими різними, іноді і дивовижними ознаками (футбольні і хокейні уболівальники, колекціонери, панки, металісти, фанати естрадних зірок і т.п.) [15, с. 26; 57, с. 414].

Важливість усвідомлення свого Я підкреслюється роботами багатьох учених. Корисно нагадати відоме в психології „вікно Джогаррі“ (назва ця складена з аббревіатури імен і прізвищ авторів). Складний внутрішній світ людини складається з декількох нерівних частин, з яких тільки деякі відкриті для самої людини і людей, що оточують її. Умовно особистість можна представити сукупністю чотирьох зон: відкритою, прихованою, „сліпою“ і невідомою [57, с. 414].

Відкрита зона - та частина внутрішнього світу людини, яка видно всім і добре відома самій людині. Це та відкрита миру частина інформації про особистість за якою можна судити про властивості, індивідуальні особливості людини. Саме ця

зона складає „імідж“, репутацію, за нею судять про людину, і завжди ця зона знаходиться під особливим контролем особистості. Друга, „сліпа“ зона, закрита для людини, але відкрита оточуючим. Завжди ми дивуємося зі свого голосу, якщо чуємо його в записі, - хіба цей чужий голос мій? Саме тому з такою увагою ми розглядаємо свої фотографії і слухаємо відгуки про себе. Третя зона представляє ту частину внутрішнього світу людини, яка добре відома їй (з її слабкостями і навіть пороками), але закрита для інших людей. І, четверта зона невідома нікому, це фрейдистський світ підсвідомого, інстинктивного. Люди по-різному відносяться до спроб оточуючих „розкрити сейф“ їх внутрішнього світу: хто прагне допомогти цьому, хто відкидає будь-яке втручання в своє Я [57, с. 415].

Зі всіх цих теорій і незліченних експериментів слід докладніше зупинитися на методах самовиховання і стимуляції власної діяльності, а методи самовдосконалення зазвичай цікавлять людину перш за все. „Обов'язки по відношенню до нас самих суть самі найважливіші і повинні зайняти необхідне перше місце, - пише широко відомий у минулому німецький письменник і педагог барон Адольф фон Кнігге (1752-1796) - тому не потрібно засмучувати і принижувати себе у власних очах своїх; не потрібно зневажати себе або зайвими лестощами ухилятися від свого удосконалення“ [56, с. 84].

Очевидно, що розвиток будь-якої системи можливий лише в результаті глибокого аналізу її функціональних особливостей і визначення цілей, напрямів її вдосконалення. Для особистості - постійний, об'єктивний самоаналіз, цілеспрямоване порівняння своєї поведінки з критеріями совісті, честі, достоїнства, самооцінка адекватності вчинків своїм цілям і можливостям, створення власної системи цінностей, визначення понять добро - зло, добре - погано. Самовиховання - цілеспрямований процес з розвитку кращих, соціально цінних властивостей особистості і категорична заборона самому собі поганих вчинків і навіть помислів [57, с. 415].

Метод позитивного підкріплення

Ефективним способом стимуляції діяльності особистості є метод позитивного підкріплення. Цей метод неусвідомлено застосовується в повсякденному житті постійно: мати, радіючи хорошому вчинку дитини, говорить їй „Ах ти мій легінь“, начальник, бажаючи підкреслити досягнення співробітника, дякує йому, тому хто поступився місцем в автобусі говорять „спасибі“ і так далі. І кожного разу слова подяки, потиск руки, усмішка, ласка, премія, орден є реакцією на хороший вчинок, особливо відзначають його, підкріплюють і цим стимулюють діяльність людини. Часто людина сама підбадьорює, хвалить себе в найнесподіваніших формах („Ах який же я легінь!“). Але звичайне позитивне підкріплення хорошого і негативна, осуджуюча реакція на погане здійснюються неусвідомлено, майже рефлекторно [15, с. 42; 57, с. 415].

Позитивне підкріплення як метод, направлений на досягнення певної мети, застосовується глибоко продумано і стає тактикою поведінки людини. Наприклад, прикро, коли приємний (або потрібний) знайомий рідко вибирає час для телефонної розмови з дівчиною, але якщо при черговому дзвінку дівчина буде продумано зацікавленою, люб'язною, цікавою співбесідницею, то вірогідність нової бажаної розмови значно зросте - спрацює механізм позитивного підкріплення. Якщо дочка без нагадування і прохань вимила посуд і матір за це приголубить і подякує їй, то можна з великою підставою сподіватися на черговий „подвиг“ дочки [57, с. 416].

Метод позитивного підкріплення деякі зводять в ранг життєвої стратегії. Завжди успіхи і невдачі змінюють один одного, і дуже багато хто вельми бурхливо реагує на зриви і помилки. Можна злитися, лаяти себе і інших, можна навіть поплакати або вилити свою гіркоту на оточуючих, але корисно зрозуміти, що „сльози горю не допоможуть“, що усвідомлена помилка вже не страшна і розумно радіти успіху і поблажливніше відноситися до своїх і чужим промахів. Кращий спосіб позитивного підкріплення при успіху, вірному рішенні, творчій знахідці - зробити

те, що сподобається самому собі і іншим, підкріпити радість звершення своїм схваленням. Тільки слід пам'ятати, що далеко не завжди підкріплення повинне бути регулярним, епізодичне (варіабельне) підкріплення ефективніше (до речі, саме на варіабельному підкріпленні засновані щасливі любовні відносини) [43; 56; 57].

Метод розумного самовимушення

Дієвість методу розумного самовимушення значно спрощує ритм життя, робить його чіткішим і ємким. Наприклад, щоб бути на роботі вчасно, необхідно встати в 7 ранку і саме на цей час розумно поставити свій будильник. Проте багато хто ставить будильник на півгодини раніше, щоб декілька хвилин поніжитися в ліжку. Ці дивні півгодини життя важко назвати сном, швидше це неспання на тлі тривожних побоювань, що можна знов заснути і запізнитися на роботу. Чи не розумно ці півгодини віддати повноцінному сну і змусити себе встати відразу, о 7 годині? Солдатів в казармах будять огидним, ненависним криком „Підйом!“, ця команда виконується негайно, і нікому в голову не прийде будити солдатів трохи раніше, щоб дати їм можливість подрімати в ліжку.

Дівчина хоче завтра одягнути на роботу свіжу кофтину, але її потрібно випрасувати, а робити це увечері не хочеться. Вранці, вставши в звичайний час, доводиться в поспіху включати праску, жертвувати сніданком, стрімголов мчатися на роботу - чи не розумно змусити себе виконати неминучу роботу в розумний, логічно обгрунтований час? [57, с. 415].

Є багато неминучих, хоча і неприємних справ. Можна їх відкладати, переносити виконання на різні терміни, сподіваючись, що раптом ці справи якимось самі по собі будуть виконані. Напевно, кожен сміявся, помічаючи, як в недільний ранок, коли можна усмак поспати, ваш син лежить в ліжку і мучиться від неминучої необхідності сходити в туалет! Або спостерігаючи, як топчеться на березі моря

купальщик, страшившись увійти до прохолодної води. Метод розумного самовимушення виробляє у людини звичку, а потім і потребу виконувати неминуче відразу, в розумні і продумані, оптимальні терміни (відноситься це і до роботи над кореспонденцією, і до складання щомісячного звіту, і до багатьох іншим неминучих, рутинних, часто обтяжливих справ) [15; 43; 56; 57].

Метод самоаналізу (самопостереження)

Складно без підготовки і глибокого, всестороннього обдумування реалізувати метод самоаналізу (самопостереження). Важливо вести постійний контроль за своєю поведінкою не тільки в суспільстві, але і наодинці з собою. Придивіться уважніше до поведінки більшості людей, що оточують вас, до їх міміки, виразу обличчя, жестів, манер, і вам стане ясною невідкладна актуальність самовиховання і самоконтролю. Цей слухає товариша, широко розкривши рота, інший самозабутньо чистить пальцем ніс - не хочеться перераховувати те, що роблять люди, втративши контроль за своєю поведінкою. Особливо, якщо вони вважають, що ніхто не дивиться на них, адже фактично людина завжди під безперестанним спостереженням (почитайте класичні детективи) [57, с. 416].

Метод самоаналізу дозволяє провести достовірну інвентаризацію своїх фізіологічних даних, облік суб'єктивних особливостей інтелектуального і морального потенціалу, уникнути ідеалізації, „ефекту ореолу“. Те, що думає і аналізує чоловік маючий чутливі внутрішні ваги, звані совістю і вимірюючу правомірність і етичність не тільки його вчинків, але і навіть таємних помислів. Зробивши поганий вчинок, не слід швидше виганяти його зі своєї пам'яті, хай розкаяння совісті будуть болісні, хай жаль і розкаяння будуть глибоко відчуті, тільки таким шляхом можна заборонити собі робити погане. Ті, що володіють цим методом самовиховання ніколи не дозволять собі упиватися власним

красномовством, грубіянити оточуючим, глумитися над підлеглим, зневажати слабких і залежних. З роками самоаналіз стає невід'ємною частиною особистості, його постійне застосування не створюватиме яких-небудь незручностей [57, с. 416].

Методи захисних блокувань психіки людини від перевантажень

Світ постійно вторгається в життя людини, і вдень і вночі працюють всі п'ять його органів чуття: зір, слух, дотик, смак і нюх. Всю інформацію, що поступає, основний об'єм якої, близько 90%, поступає через зір, мозок повинен обробити і оцінити в найкоротші терміни, і все частіше люди не справляються з цією лавиною відчуттів, важливих і другорядних відомостей, з емоційною напругою. Природа мудро виробила складну систему обмежень, захист від надмірної інформації, яка допомагає людині не тільки відокремити важливе від неістотного, але і врятувати психіку від перенапружень. Проте більшість людей не можуть швидко звільнитися від негативних вражень, гостро і довго переживають і вишукують причини життєвих невдач. Безсоння, неврози, стресові стани можуть привести до порушень психічного здоров'я і викликати функціональні зрушення в організмі [15, с. 36; 57, с. 416].

Додатково до природної системи обмежень (сон, невелика ємкість пам'яті, короткочасне зберігання в ній інформації і т.п.) розроблені різні методики, що дозволяють захистити психіку людини від негативних дій навколишнього середовища. Методи захисних блокувань психіки людини від перевантажень вибираються і освоюються людиною індивідуально [57, с. 416].

Найчастіше в результаті тренувань досягається здатність перемикати свої думки на відверті теми, на радісні події минулого, знов переживати світлі, мажорні сюжети книг або розповідей друзів. Можна упевнено заявити, що алкоголь і навіть

найлегші наркотичні засоби (паління, кава і т.п.) створюють лише ілюзію зняття стресу і не сприяють виведенню з нього [32, с. 29; 57, с. 413].

У періоди важких потрясінь і переживань багатьом людям помітне полегшення приносить молитва, звернення віруючого до божества за підтримкою і допомогою. Несправедливість, важке матеріальне і сімейне положення, відсутність духовної підтримки і взаєморозуміння, безвихідність, розчарування в оточуючих людях примушують звертатися до вищих сил і просити у них заступництва, підтримки, а іноді і дива. Поза сумнівом, що щирий, об'єктивний і чесний аналіз ситуації, обдумування і зіставлення фактів, поведінки тих, що оточують, завжди супроводжуючі молитву, і головне, віра в допомогу Творця приносять помітне полегшення, самоочищення і допомогу. Молитва дійсно полегшує душевні страждання, якщо вона має в своїй основі глибоку віру в Бога, але справляє відштовхуюче враження, якщо носить характер гендлярської операції: „Допоможи мені, Господи, а я тоді тобі поставлю в церкві найбільшу свічку“ [15, с. 57; 44, с. 16; 57, с. 414].

Дослідження особистості в кінці XIX - початку XX ст.

В кінці XIX - початку XX в. у багатьох країнах виник і почав бурхливо розвиватися інтерес до окультизму, до містичного і магічного світогляду, до астрології, кабали і спиритизму, до герметичних наук Середньовіччя. Герметизм (алхімія, астрологія, кабала) як традиція таємного знання сходить нібито через Платона, Піфагора до легендарного Гермеса Тричі Найбільшому (Трісмегисту), ім'я якого у стародавніх греків було пов'язане з богом Гермесом, покровителем торгівлі (до речі, також шахрайства і обману), у римлян - з культом Меркурія, а також ототожнювався з єгипетським богом мудрості і покровителем магії Тотом. Адепти езотеричних, таємних знань коментували їх з позицій найостанніших досягнень

сучасної науки; наприклад, дослідження алхімії в області трансмутації (тобто перетворення за допомогою „філософського каменя“ неблагородних металів на благородні) інтерпретувалися з позицій відкриття радіоактивності Анрі Беккерелем і тому подібне [57, с. 413].

Значний інтерес викликала містична складова піфагорійської школи, що вважає цілі числа суттю речей і першоосновою світу та знаменита віршована праця „Прогнозу“ лікаря і астролога з Сен-Ремі провидця Мішеля Нострадамуса. Про дивовижні можливості людського духу мовилося в працях Олени Петрівни Блаватської, що отримала таємні знання і присвячення безпосередньо від святих лам Тибету [57, с. 414].

XX століття принесло багато дивовижних, іноді навіть фантастичних відкриттів в області досліджень особистості, комплексного вивчення мозку фізіологічними, анатомічними і психологічними методами. Можна в першу чергу назвати російського вченого Володимира Михайловича Бехтерева (1857-1927), засновника школи рефлексології, організатора і керівника Психоневрологічного інституту (1908 р., нині імені Бехтерева) і в 1918 р. - Інституту з вивчення мозку і психічної діяльності. Саме В.М. Бехтерев одним з перших застосував гіпноз при лікуванні алкоголізму, багато уваги приділяв проблемам статевого виховання і соціальної психології [32, с. 109; 57, с. 416].

Велику популярність придбали дослідження американця Джейкобсона (методи „послідовного розслаблення“), француза Еміля Куе, що вивчав способи самонавіяння, і роботи німця Іоганна Шульца, що створив оригінальну теорію психічної саморегуляції з широким використанням ще недостатньо вивчених резервів людського організму. Вивчаючи психотерапевтичну дію гіпнозу, І. Шульц звернув увагу, що багато пацієнтів самих собі можуть вселити стан розслаблення, спокою, сну, його роботою „Тренувальною дорогою до самогіпнозу“ були закладені основи сучасної концепції аутогенного тренування [43, с. 62; 57, с. 416].

У Радянському Союзі інтерес до аутотренінгу виник в 70-80-х роках завдяки науковій і публіцистичній діяльності психотерапевта В.Л. Леві. Шлях до етичного

психологічного самоудосконалення, до свідомого управління несвідомим проходить через п'ять основних етапів, п'ять принципів, як називає їх Леві: чого людина хоче добитися (принцип мети), повна упевненість в тому, що поставлені цілі будуть досягнуті („дозований фанатизм“), спокійна упевненість в своїх можливостях, далі - успіх обов'язково прийде через якийсь час і переконаність в тому, що все необхідне для успіху закладено в самій людині [57, с. 415].

Аутогенне тренування складається з комплексу вправ, уявного повторення ряду формул самонавіювання, що дозволяє досягти стану внутрішнього психічного заспокоєння і розслаблення опорно-рухового апарату. Щоденні десятихвилинні вправи - надійний засіб боротьби з нервовими розладами, стомленням, безсонням. Перелік і правила виконання вправ можна легко знайти в літературі з аутотренінгу [57, с. 415].

Слід розглянути ще один шлях самоудосконалення особистості, якому присвячені дослідження, і з приводу якого не припиняється гостра полеміка до теперішнього часу, - ідею формування „надлюдини“. Початок сучасній полеміці про право людини на свободу волі і його відповідальності за досконалі вчинки, про відносність добра і зла, про шляхи гармонізації і вдосконалення суспільства належало шедеврами Ф.М. Достоєвського (1821-1881). Кому і чому „все дозволено“, як пережити етичну кризу суспільства, як вступити на шлях єднання, досягти ідеалу? - болісно запитує Достоєвський [32, с. 51; 57, с. 415].

Ідею „надлюдини“ висунув Фрідріх Ніцше (1844-1900), вважаючи, що головне в житті - воля до влади, підтверджена силою і могутністю. Все зло - від слабкості, а добро - все „те, що укріплює свідомість влади, бажання влади і саму владу людини“. Ніцше відстоює право на „мораль панів“ на відміну від „рабської моралі“, заперечує догмати християнства, засновані на рівності людей перед Богом і що пригнічують „волю до влади“. Ідеї „надлюдини“ і „моралі панів“ були прийняті німецьким націонал-соціалізмом і істотно розвинені його ідеологами. Гітлер відразу ж після свого приходу до влади дав завдання про створення цілої мережі лабораторій і

інститутів з вивчення потенційних можливостей людини з проведенням нелюдських психофізіологічних експериментів над тисячами в'язнів концтаборів [57, с. 416].

Але пам'ятаючи мудрого Екклесіаста: „Буває щось, про що говорять: „дивися, ось це нове“; але це було вже в століттях, що були раніше нас“, німецькі учені глибоко вивчили таємниці стародавніх і сучасних шкіл психофізіологічної феноменології Індії, Китаю і Тибету. Були досліджені якнайдавніші священні Веди, створені в XII-VII вв. до н.е., коментарі до них (Упаніша-ди), релігійно-філософське учення Веданти, розроблене одним з основоположників індуїзму Шанкарой, про психічні стани (авастха) людини, спадщина класиків брахмано-буддистського напрямку індійської філософії [57, с. 416].

Адже і сьогодні система виховання особистості в монастирях Тибету, методика вправ хатха-йоги і раджа-йоги демонструють дивовижне володіння духом і тілом. Метою цих досліджень були розробки методики поведінки людини і виховання таких психічних і фізіологічних властивостей особистості, які могли б забезпечити виживання і досягнення мети в екстремальних ситуаціях. І у результаті - створення психотронної зброї. Поза сумнівом, що можливості людського організму, його психіки досліджені далеко не повністю і слід чекати багато дивовижних відкриттів на цьому шляху. Тим більше що є відомості про наявність секретних німецьких документів в Центральному архіві ВМФ Росії про дослідження і психофізіологічні досліди в роки Другої світової війни. Компетентне вивчення цих унікальних архівів може дати багато цікавих матеріалів з розвитку надможливостей людини, якщо відкинути нацистські гасла про надлюдину – „носія великого Духу арійської Імперії“ [52, с. 37; 57, с. 415].

Значний інтерес до езотеричних знань лам Тибету проявляли також уряди Англії, Франції, Китаю, не відставало від них і радянське ГПУ. За розпорядженням Ф. Дзержинського була виділена значна сума (близько 600 тис. дол.) на секретну експедицію в таємничу Шамбалу, країну ма-хатм. Ближче за всіх наблизився до загадкової Шамбали Яків Григорович Блюмкин, співробітник ГПУ, поліглот і майстер східного рукопашного бою. У вересні 1925 р. він приєднався до експедиції

Миколи Костянтиновича Реріха, яка досліджувала шляхи в Шамбалу, але досягти мети їм не вдалося [57, с. 416].

До травня 1937 р. в Московському енергетичному інституті працювала секретна нейроенергетична лабораторія, що фінансується спецвідділом ГПУ, яка займалася широким спектром проблем - від гіпнозу, „сніжної людини“ до НЛО, телепатичного читання думок опонента і засобів радіошпигунства. Таємниці трансцедентних властивостей людського мозку хвилюють учених і дослідників і в даний час [44, с. 30; 57, с. 416].

Принципово інший підхід до розвитку можливостей інтелекту і психічної діяльності особистості намітився в найостанніший час. Один з найбільших теоретиків світу, американський вчений Стів Хокинг, наполягає на невідворотній неминучості симбіозу людини і комп'ютера, про початок нової ери в історії людства - ери техногенної цивілізації. Його висновки про неминучість створення нової концепції майбутньої культури доводяться не тільки математично, але і його власним досвідом. С. Хокинг, паралізований і прикутий до свого інвалідного візка, за допомогою комп'ютера і мережі Інтернет давно вже ефективно працює в своєму віртуальному світі і демонструє дивовижні можливості „штучної суперлюдини“ [140].

Отже вивчаючи методи самовиховання, слід зазначити, що існує ще велика кількість шкіл, теорій, практичних рекомендацій з духовного розвитку особистості, виявлення і використання до кінця ще не розкриті можливості людини.

1.7. САМОПЕРЕВИХОВАННЯ

➤ Зміст самоперевиховання

➤ Самоперевиховання правопорушників

Зміст самоперевиховання

М. Горький писав, що навіть маленька перемога над собою робить людину набагато сильніше. Певною мірою перевиховувати себе доводиться кожному. Іноді щось в установках і поглядах застаріває, якісь звички несприятливо позначаються на житті або діяльності, часто доводиться виправляти в чомусь свій характер. Якщо ми говоримо про самоперевиховання в повному розумінні цього слова, то маємо на увазі не коректування поведінки, а корінну зміну власної особистості або її провідних підсистем. Отже, самоперевиховання - це оновлення себе. Самоперевиховання є процесом не тільки усунення або гальмування чогось, але і самовиховання заміни, тобто необхідних позитивних якостей і властивостей особистості. „Коли виполюють смітну траву, то отримують вільне місце для квітів. Так само кожного разу, коли я втрачав трохи пихатості або зарозумілості, я міг на їх місце садити розуміння і любов до моїх ближніх“ - писав Л. Бербанк [11, с. 144; 59, с. 202].

Самоперевиховання потребують особи, не адаптовані до колективу, виробничого або сімейного та асоціальні особи, тобто правопорушники. До перших відносяться люди з так званою важкою вдачею, тобто ті, які заважають людям жити, а разом з тим і самі не живуть нормальним життям. Життєві спостереження свідчать про те, що люди з важкою вдачею, а особливо заздрісні, злісні, частіше хворіють, ніж ті, хто володіє позитивним характером. Ці спостереження підтверджуються спеціальними дослідженнями американського ученого Р. Уільямса в Дьюкському університеті. Він встановив, що серед людей злісних серцево-судинні захворювання зустрічаються в п'ять разів частіше, ніж серед решти [59, с. 204].

Конфліктні люди використовують щонайменший привід для того, щоб створити в колективі напруженість, конфлікт. Витрачається час на розбори, напружуються нерви багатьох людей, а особливо тих, проти кого розпочатий черговий похід „борця за правду“. Сама конфліктна людина також збуджується, що негативно впливає на стан її здоров'я. Як правило, колектив радіє, коли такий „борець“ подає заяву про звільнення. Часто це непоганий фахівець, але індивідуаліст і егоїст за характером. На зауваження керівника або товариша по роботі часто відповідає лайкою і скаргою на всякого роду „порушення“ і навіть „злочини“, ніби то здійснені ними. Можливо, у людини не склалися відносини на цьому підприємстві. Для нього був би єдиний розумний вихід - продумати історію свого життя, з'ясувати причини власних страждань, засудити себе за біль, заподіяну людям, і зайнятися самоперевихованням. Жити треба по-людськи, доставляючи радість людям, а тим самим і самому собі.

Серед людей з важкою вдачею зустрічаються особи здібні і навіть талановиті, але надмірно образливі або дуже вимогливі до інших, холодні і байдужі до потреб людей. Ці люди не користуються пошаною співробітників, а тому не можуть в повну міру використовувати їх можливості і реалізувати свої здібності в справах. Людям з важкою вдачею слід зрозуміти, що не інші винні в їх „нещастях“ і життєвих невдачах, а вони самі: їх злісність або заздрісність, самозакоханість або деспотизм, надмірна образливість або запальність. Цим людям необхідно зрозуміти, що інші люди не погані, як їм здається, але не поважають їх, уникають спілкуватися або працювати з ними тому, що хочуть жити і працювати в спокійній обстановці, в умовах сприятливого соціально-психологічного клімату. Треба зрозуміти людей, їх потреби. Треба рішуче засудити себе. І не відчай повинен оволодівати людиною, а упевненість в тому, що все можна поправити.

Процес самоперевиховання важкий, але можливий. Головне - збудити власну совість, з тим щоб кожного разу, коли здійснюєш невірний вчинок, було соромно і „гризла совість“, щоб вона не давала спокою і вимагала виправлення. Інша важлива умова - стримувати себе, перш ніж реагувати на дію, на ситуацію, обдумати

наслідки власної поведінки і вже після цього діяти. Необхідний постійний самоконтроль [59, с. 206; 69, с. 39].

Людина, яка намагається корінним чином змінити себе, має намітити програму самоперевиховання: оволодіти власним характером, навчитися бути стриманою і делікатною у відносинах з іншими людьми, і перш за все в сім'ї, уміти терпляче вислуховувати критику і використовувати все раціональне, що в ній міститься. Прийняти за правило положення: 1) „поки не продумав і не оцінив зауваження, не реагувати на нього“; 2) „при настанні гніву відволікати увагу на інший об'єкт або, згідно поради Герцена, рахувати до десяти“. Коли людина побачила, що це не допомагало, мовчки віддалятися від об'єкту збудження. Особливо дієвими в цих випадках виявляються слова: так неможна, я ж освічена людина [59, с. 207; 62, с. 132].

Самоперевиховання правопорушників

Самовихованню і самоперевихованню підлягають правопорушники, від яких страждає все суспільство, колектив або близькі їм люди. До них відносимо хуліганів, злодіїв, які тягнуть з кишень держави або громадян, а також вбивць і насильників. Злочинців в нашому суспільстві не так багато, але їх досить, щоб нанести людям велику моральну і матеріальну втрату. Українське суспільство прагне не тільки покарати, але і перевиховати таких людей, щоб повернути їх до нормального людського життя. Це гуманна і розумна політика. Правопорушники підлягають перевихованню у виправно-трудовах колоніях різного режиму залежно від характеру злочину. Досвід показує, що багато правопорушників в цих колоніях виправляються і повертаються до нового життя; вони трудяться і добре поводяться в колективі. Більшість з них - ті, хто усвідомив, що жити так, як вони до цього жили, більше не можна, хто активно допомагав вихователям у власному перевихованні. Не

можна не погодитися з висловом одного з ув'язнених: „Мене тут виховують, але якщо я сам не захочу, то нічого з цього не вийде“ [59, с. 209; 78, с. 91].

Вихователі колоній прагнуть всією системою роботи збудити у ув'язнених совість, свідомість провини перед суспільством і конкретними людьми, дати їм спеціальність, підвищити їх освітній рівень, виховати етично і політично. У ряді колоній організовується самоперевиховання ув'язнених. Перевиховувати себе легше, коли знаєш, як це робити, і коли відчуваєш допомогу і контроль. Ув'язнені дають самозобов'язання перед колективом, а спеціально створена самодіяльна комісія контролює виконання і, якщо потрібно, приходять на допомогу ув'язненому.

Самоперевиховання здійснюється тими ж методами, що і самовиховання. Використовується самовпевнення, самонавіювання і самоконтроль. Головною ж є справа в новому способі життя, без цього словесні зобов'язання не мають істотного значення. Самоперевиховання значно важче самовиховання. При самовихованні людина формує те, чого їй не вистачає або слабо розвинене; при самоперевихованні доводиться ще долати укорінені звички, що робити надзвичайно важко. От чому самоперевиховання вимагає підтримки оточуючих, посиленого контролю і самоконтролю. Цьому сприяють зобов'язання з самоперевиховання, які даються колективу. При свідомій зміні особистісної позиції в житті необхідно розірвати особисті зв'язки з тими, хто сприяв або сприяє проявам негативного в особистості самоперевиховуємого, наприклад з товаришами по чарці, картярями, хуліганами. І навпаки, входження в новий колектив, встановлення зв'язків з людьми духовно багатими і діяльними, високо морально вихованими сприяє оновленню особистості. Можна пригадати слова великого Гете: „Серед малих, діючи, дрібнієш, а серед великих і сам ростеш“ [24, с. 144; 59, с. 210].

Необхідно пам'ятати тим, хто бажає зайнятися самоперевихованням або вже працює над собою в цьому плані слова М. Островського: „Життя нам дане одне, воно досить коротке, потрібно прожити його гідно і радісно, щоб не було соромно за нього ні нашим близьким, особливо дітям, ні самому собі. Крім того, треба

залишити по собі хорошу пам'ять і тим самим продовжити життя духовно в свідомості людей“ [59, с. 211; 71, с. 49].

Перевиховувати себе важко. Необхідно вірити в можливість змінити себе. Гейне писав, що якщо віриш в неймовірне, то можеш зробити неймовірне. Віру слід підкріплювати щогодини справами. Праця над собою принесе свої плоди. Вам стане радісно жити, коли ви звільнитесь від недоліків, що доставляють вам і оточуючим багато негараздів.

РОЗДІЛ 2

ЧИННИКИ ПРОЦЕСУ САМОВИХОВАННЯ

2.1. ХАРАКТЕРИСТИКА ЧИННИКІВ ПРОЦЕСУ САМОВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

- **Поняття „соціальне успадкування“**
- **Родинне виховання як один з чинників самовиховання особистості**
- **Мотиви виховання як програма процесу самовиховання**
- **Моральне становлення особистості важлива ланка самовиховання**
- **Усвідомлення національної гідності і менталітету - форма самосвідомості й самоконтролю**
- **Дисциплінованість дитини як чинник самовиховання**

Поняття „соціальне успадкування“

Для процесу самовиховання важливими є чинники: соціальне успадкування й природно-соціальне середовище. Поняття „соціальне успадкування“ ввів у науковий обіг російський учений-генетик М.П. Дубінін. Вчений вважав що передаються лише задатки як певні можливості для формування тих чи інших психічних якостей. „Ніякі умови середовища, - наполягає М.П. Дубінін, - не виховують видатного художника, співака, математика, спортсмена з дитини, яка не має відповідних спадкових задатків“ [39, с. 114; 75, с. 28]. І далі: „Генетична програма виступає як передумова, основа розвитку соціальної сукупності людини. Соціальні риси людини не визначаються її генами, вони формуються громадською практикою. Соціальне

передається через покоління не через біологічні успадкування, а передусім шляхом творчого сприйняття кожним поколінням духовної і матеріальної культури, особливостями конкретної історичної епохи“ [39, с. 114; 75, с. 28]. Соціальне успадкування - це рушійна сила, яка концентрує в громадській і соціальній свідомості підсумки розвитку продуктивних сил, усієї культури людства, має важливе значення для процесу самовиховання людини. Генетичне успадкування, на думку М.П. Дубініна, - це пасивний, стихійний процес, який відбувається на біологічному рівні й не залежить від бажань і волі особистості. Соціальне успадкування є цілеспрямованою діяльністю, що базується на досвіді попередніх поколінь [39, с. 114; 75, с. 29].

В процесі соціального успадкування дитина оволодіває мовою, моральними якостями, особливостями прояву характеру, інтелектуальної діяльності. Дитина починає успадковувати елементи соціального досвіду безпосередньо після народження. Сучасні дослідження підтверджують думку, що вже в процесі ембріонального розвитку (на 20-22 тижні) дитина певним чином реагує на поведінку матері, близьких. Учені, використовуючи новітні електронні прилади, спостерігають, що дитя в лоні матері діє: повертає голівку, смочче палець, посміхається. У народній педагогіці матері, яка носить під серцем дитину, рекомендується дотримуватися відповідної поведінки: не сваритися, не бути присутньою на пожежі, вести розмірений спосіб життя, співати, говорити, бути доброю, доброзичливою [39, с. 114; 75, с. 29].

Можна привести приклад. Тринадцятирічний хлопчик вступив на механіко-математичний факультет Казанського університету (Татарстан, Росія). Уже з дитинства він виявив неабиякі математичні здібності. Мама хлопчика - учителька математики, батько - інженер. Коли матір запитали: „Коли і як ви почали виховувати сина?“, вона відповіла: „О, ще до народження. У чотири місяці вагітності, я повторювала вголос таблицю множення. Тому, коли в три роки я нагадала йому її, він відтворив“ [39, с. 114; 75, с. 29].

Отже, дитина почала засвоювати соціальний досвід ще в лоні матері. А коли цей досвід негативний: крики, грубощі, сварки, алкогольний або наркотичний психоз, дитина засвоює і цей негативний досвід, не маючи належної соціальної підготовки, аби

критично поставитися до нього. Пізніше він стає нормою поведінки, переходить у звичку, якої важко позбутися, тому дуже важливо вчити дитину в перші роки життя прийомам самовиховання. „Усі, хто готуються бути корисними громадянами, повинні спочатку навчитися бути людьми“ [75, с. 30; 123, с. 29].

Сутність соціального успадкування дає можливість пояснити багато аспектів розвитку й виховання дитини. Якщо дитина виявляє доброту, щирість, працьовитість, охайність, чесність, скромність, повагу до старших, відповідальність за доручену справу - усе це наслідки соціального успадкування. У родині, за висловом А.С. Макаренка, виховує все: дії батька й матері, речі, взаємини між членами родини. Коли дитина має такі риси, як грубощі, жорстокість, лінощі, неохайність, схильність до обману, крадіжок, неповага до старших, лихослів'я, зверхність тощо - це також наслідки соціального успадкування. Якщо в дитини проглядаються риси негативного характеру, батьки мають проаналізувати власну поведінку та поведінку інших людей, з якими спілкується дитина [75, с. 30-31].

Батьки мають усвідомити, що вони є першими вихователями своїх дітей. Кожен крок у своїх діях має бути виваженим, відповідальним, бути зразком для дітей. Як батьки ставляться один до одного, як працюють, як поважають інших людей, що і як говорять про сусідів, співробітників, керівників, як дбають про впорядкування свого помешкання, наскільки виявляють доброту, щирість, любов, увагу до своїх дітей, до старших - усе це предмет для соціального успадкування.

Іноді від батьків можна почути: „Дитина народилася зі схильністю до жорстокості, агресії“, „Цей хлопчик - вроджений алкоголік“, „У моєї доньки вроджений музичний слух“ і т.д. Стверджувати категорично названі прояви аж ніяк не можна. Переважно це наслідки соціального успадкування. „Виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинне виховувати її не для щастя, а готувати до праці життя“ [156, с. 127].

Дослідник соціального успадкування М.П. Дубінін писав: „Людина, знайшовши форму передання особистого досвіду поколінь через виховання на ґрунті соціальної програми, яка в адекватній формі передає весь досвід історії кожному з

поколінь, реально набула важеля еволюції у сфері нової форми суспільного руху матерії. Вивчення сутності передання соціальної програми, що спирається на генетичні особливості кожної людини, - це величезне завдання, яке стоїть перед сучасним природознавством і суспільствознавством. У процесі взаємодії соціальної і генетичної програм виявляється природа становлення унікальності особистісних якостей людей“ [38, с. 57; 75, с. 34].

Соціальний чинник розвитку людини є вирішальним. „Як правило, надто побоюються будь-яких перешкод, на які дитина може натрапити у своїй діяльності, й тому намагаються усунути їх і полегшити їй роботу. Цим, навпаки, цілком знищують те, чого бажали досягти даною роботою, а саме: вміння долати перешкоди“ [82, с. 109].

Для процесу самовиховання дитини важливою є народна мудрість:

- Якщо дитина живе серед добра й чуйності - вона вчиться бути доброю й чуйною, турбуватися про інших.
- Якщо дитина відчуває заохочення - вона пізнає свою цінність.
- Якщо дитина знаходить розуміння - вона стає терплячою.
- Якщо дитина живе серед ворожнечі - вона вчиться "воювати".
- Якщо дитина зустрічається з насміхом - вона стає несміливою.
- Якщо дитина приневолена соромитися - вона почувається винною.
- Якщо дитину оточують жорстокість, насилля - вона схильна до вияву подібної жорстокості й насилля.
- Якщо дитина живе в атмосфері радості, мажору (бадьорості) - вона виявляє життєрадісність у своїх діях [75, с. 35].

Навколишня природа також створює позитивний фон, який впливає на фізичний, психічний і соціальний розвиток дітей. Упорядкована садиба, охайне житло, квітники, сад, річка чи ставок, ліс, парк і т.ін. - усе це позитивно впливає на розвиток дитини, формування її характеру, особливостей поведінки. І навпаки, виключення з життя дитини краси природи, занедбана садиба, город, паркова зона негативно позначаються на особистості дитини, її розвитку. Тому з раннього віку

дитина має тісно спілкуватися з природою. Квіти, домашні тварини, залучення дитини до догляду за ними - джерело розвитку в неї почуттів добра, чуйності, турботи про плекання живої природи. А з роками ці якості переносяться на стосунки з батьками, бабусями й дідусями, іншими людьми, ставлення до себе [75, с. 35-36]. „Справжнє виховання в тому, щоб юний розум, юне серце, юна душа, пізнаючи світ, пізнавала водночас свою особистість“ [148, с. 327].

Родинне виховання як один з чинників самовиховання особистості

Для кожної матері й батька діти - це продовження їх самих. Батьки хочуть, щоб дитина не лише повторила їх, а й стала кращою. Бажання матері і батька, щоб їхня дитина була здоровою, доброю, працьовитою, чуйною, люблячою, розумною, сміливою, самостійною, заповзятливою, щедрою, скромною, гуманною, відповідальною, розсудливою. Батьки зазвичай не називають негативних проявів у діяльності своїх дітей. Ця тенденція домінування позитивних думок батьків щодо вихованості власних дітей характерна для людей різних поколінь і соціальних систем [75, с. 140].

Мета виховання - всебічний гармонійний розвиток особистості. Ідея всебічного гармонійного розвитку людини втілює уявлення про щастя, повноту життя. В.О. Сухомлинський, роздумуючи над ідеєю всебічного гармонійного розвитку особистості, писав: „Всебічний розвиток особистості - це створення індивідуального людського багатства, яке поєднує в собі високі ідейні переконання, моральні якості, естетичні цінності, культуру матеріальних і духовних потреб. Міркувати про всебічний розвиток не можна без винятково важливого застереження: справжній всебічний розвиток - це гармонія того, що людина дає суспільству, і того, що вона одержує, споживає“ [75, с. 141; 146, с. 69].

„Вся таємниця родинного життя в тому й полягає, щоб дати можливість дитині самій розвиватися, робити все самій“ [82, с. 47].

Суспільство як соціальне об'єднання людей може існувати, діяти й розвиватися лише за умов цілеспрямованої та систематично організованої роботи з виховання кожної особистості. Якби цей процес зупинився, суспільство перестало б існувати, а людина не змогла б піднятися до рівня особистості. Ще давні філософи зауважували, що нехтування вихованням - це загибель людей, сімей, держав і цивілізації взагалі. Таким чином, виховання, з погляду суспільного розвитку, є провідною сферою діяльності як окремої людини, так і людської спільноти. Завдяки вихованню людство забезпечує свою безсмертність у соціальному розвитку.

Виховання - складний багаторівневий процес, у якому беруть участь різні суб'єкти (вихователі, вихованці). Одночасно на процес виховання впливає багато різноманітних чинників. Оскільки виховання є процесом, то в ньому діє рушійна сила. У найзагальнішому вимірі рушійною силою процесу виховання є результат суперечностей між потребами та наявним рівнем виховання особистості [75, с. 145].

Щоб рушійна сила виступала дієвим чинником, вихователь має створювати специфічні виховні ситуації, включати вихованців у сферу їхнього впливу. Вихованцеві треба відводити дієву роль. Для формування в дитини певних якостей чи вмінь (сміливості, відповідальності, умінь прибирати постіль на своєму ліжку та ін.) вихователь цілеспрямовано створює специфічну ситуацію, залучає дитину до практичної діяльності. Під впливом конкретних потреб у вихованця з'являється мотивація, виникає рушійна сила, що активізує психологічну діяльність, сприяє оволодінню засобами розв'язання завдання, яке щойно виникло. У такий спосіб активно формуються соціально-психічні й фізичні якості, що забезпечують активну соціальну діяльність особистості і являються основою самовиховання [75, с. 145].

Майстерність вихователів (батька, матері) полягає в тому, щоб систематично, поступово створювати дієві педагогічні ситуації, включати в них дитину, дбаючи в такий спосіб про її активність. При цьому до системи педагогічних ситуацій необхідно висувати такі завдання, які дитина може розв'язати при достатньому

напруженні фізичних і психічних сил. Батько чи мати не повинні виконувати за дитину тих завдань, які виникли в процесі реалізації педагогічної ситуації. Інакше створюватимуться тепличні умови, які не сприятимуть розвитку особистості, а породжуватимуть лише інфантильність (від лат. - дитячий; затримка в розвитку організму, яка виявляється через збереження в дорослої людини фізичних і психічних рис, властивих дитячому вікові).

У системі підготовки дитини до конструктивної діяльності батьки мають формувати в неї низку якостей: сміливість, відповідальність, самостійність, наполегливість та ін. Якщо тримати дитину в тепличних домашніх умовах, оберегати її від усіляких впливів і плекати надію, що з роками в неї з'являться ці властивості самі собою - марна справа. Тут потрібно поступово, дотримуючись певної системи, створювати специфічні ситуації, в яких дитина виступала б дієвою особою. Наприклад, треба формувати таку властивість, як сміливість. Спочатку варто привчати дитину до засинання в темній кімнаті. Адже малі діти бояться темряви. Коли починає темніти, батько чи мати можуть з чотирирічним дитям прогулятися біля житлового будинку, на вулиці. Уже в 7-8 років можна послати дитину ввечері до сусідів віднести (або позичити) якусь річ. І так поступово розширювати, ускладнювати певні життєво важливі завдання, розв'язання яких потребує від дитини відповідних зусиль, пов'язаних з подоланням страху, невпевненості. При цьому необхідно кожного разу заохочувати дитину, акцентувати увагу на вияві нею сміливості. Це посилює зв'язок виховання і навчання самовихованню дитини [75, с. 146].

Формування у дитини відповідальності, як моральної якості, треба починати з організації найлегших, з погляду дорослих, завдань побутового характеру. „Петрику, ти несеш повну відповідальність за порядок зі своїми іграшками. Після завершення гри ти маєш їх ретельно скласти у визначеному місці. Якщо забудеш це зробити, іграшки від тебе повтікають“. Більше нічого не треба говорити. Лише простежити за подальшими діями дитини. Якщо вона акуратно впорядкувала свої іграшки в спеціально відведеному місці, варто похвалити її в присутності інших членів родини.

Коли ж іграшки залишилися неупорядкованими, розкиданими по кімнаті, батькові чи матері без будь-яких повчальних розмов, навіть без присутності дитини, слід зібрати всі іграшки, що лежали не на своєму місці, і закрити їх у шафу. А Петрикові на запитання „Де мої іграшки?“ грайливо відповісти: „Утекли від тебе, бо ти їх не шануєш, розкидаєш будь-де“. І лише з часом, коли хлопчик сам пообіцяє надалі турбуватися про своїх друзів-іграшок, повернути їх на місце. Коли дитина підростає, зміст відповідальності має розширюватися й зачіпати не лише її саму, а й інших членів родини. Ось Петрикові вже 10 років. Він учиться в третьому класі. Тато й мама працюють. Син має конкретні доручення: забрати сестричку з дитячого садочка й купити для всієї родини хліб у магазині. Сьогодні Петрик забрав з дитячого садка Оксанку, але загрався з товаришами й забув купити хліб [75, с. 147].

Коли батьки повернулися з роботи і мама приготувала вечерю, усі сіли за стіл вечеряти. Та раптом виявилось, що зовсім немає хліба. Залишалася булочка, але Петрик з Оксанкою з'їли її раніше. Що робити? Син відчуває свою провину. Його обличчя загорілося. Тато й мама дивляться на Петрика. „Гаразд, - заспокоює тато Петрика. - Ми сподівалися на твою відповідальність. Шкода. Що ж, будемо їсти суп і пити чай без хліба й булочки. Та й тобі, сину, не буде чого взяти із собою в школу“. Ось так і вечеряли. Петрик сяк-так посьорбав суп і пішов готувати домашні завдання. У наступні дні ніхто з членів родини не повертався до цього випадку. Але Петрик щоранку запитував у мами: „Що купити в магазині сьогодні?“ А ввечері, смакуючи стравами, всі члени родини час від часу хвалили Петрика, що купив хліб і свіжі запашні булочки. Так поступово формується почуття відповідальності, розширюється її зміст [75, с. 147-148].

Відтак, маємо зробити висновок, що на перших роках життя дитини батьки можуть і повинні спрямовувати виховання своїх дітей до самостійної діяльності. У системі української народної педагогіки батьки завжди турбувалися про підготовку своїх дітей до самостійної діяльності, звертаючи увагу на формування в них низки якостей: самостійності, сміливості, відповідальності, поваги до батьків, старших за віком та ін. [75, с. 148].

Мотиви виховання як програма процесу самовиховання

Американський психолог А. Маслоу змодельював ієрархічну багатоступеневу піраміду потреб людини, усі компоненти якої перебувають у діалектичному взаємозв'язку [133, с. 132].

В основі виховання людини лежать певні мотиви. Мотиви виховання - це внутрішні спонукальні сили, які спрямовують, рухають діяльність особистості. Ці внутрішні спонукальні чинники певних дій і вчинків людини зумовлюються передусім анатомо-фізіологічними й соціально-психологічними потребами.

Ці компоненти системи потреб ніби внутрішньо програмують виховний процес. Якщо якась ланка випадає, порушується цілісність структури, а отже, й програма виховного процесу.

Потреби в самовдосконаленні (бажання стати кимось, знайти собі застосування, прагнення до успіху) за А. Маслоу знаходяться на четвертому рівні його піраміди [75, с. 150; 133, с. 132].

У процесі виховання дітей, які, звичайно, мають недостатній соціальний досвід, педагоги-вихователі (батьки) повинні постійно дбати про формування в них певних мотивів виховання шляхом актуалізації необхідних потреб. Поступово, коли дитина росте, набуває соціального досвіду, вона самостійно починає усвідомлювати потреби, що стимулюють внутрішні спонукальні сили, тобто мотиви, програмує процес самовиховання [75, с. 151].

Виховання - процес, який підпорядкований певним діалектичним закономірностям і містить у собі конкретні компоненти.

Дитина народжується й поступово вступає в соціальну систему (сім'ю, колектив дітей у садочку, шкільний колектив), де панують певні правила, норми поведінки, зумовлені особливостями національного виховання, менталітету

представників тої чи тої спільноти, усталеними нормами загальнолюдських морально-духовних цінностей. На початковому етапі виховання батьки мають постійно знайомити дітей з нормами й правилами поведінки (необхідно вітатися з людьми, дякувати за послуги, умиватися, чистити зуби, відповідно поводитись за столом під час споживання їжі, турбуватися про молодших братиків і сестричок, поважати старших і багато іншого). На цьому етапі від батьків як вихователів вимагаються неабиякі терпіння й розсудливість. Якщо для дорослих, дітей старшого віку засвоєння нових норм і правил поведінки не становить труднощів, то для дошкільнят це важка справа. Необхідно терпеливо, неодноразово повертатися до пояснення тих чи тих правил. При цьому батьки-вихователі мають включати стимулювальну силу у вигляді потреб, особливостей конкретної життєвої поведінки [75, с. 152].

Важливе місце в процесі виховання належить почуттям. Почуття - це стійке емоційне ставлення людини до явищ дійсності, що відображають значення цих явищ у зв'язку з потребами й можливостями особистості, вищий продукт розвитку емоційних процесів. „Почуття людини, - за висловом С.Л. Рубінштейна, - найбільш яскраве вираження „природи, яка стала людиною“, і з цим пов'язана та хвилююча чарівність, яка постає з будь-якого справжнього почуття“ [75, с. 152; 133, с. 147].

Почуття сприяють трансформації певних дій особистості зі сфери розумового сприймання у сферу емоційних переживань, що робить їх стійкими, активізують психічні процеси дитини. Крім того, почуття виступають суттєвою передумовою переконань, що виражають інтелектуально-емоційне ставлення суб'єкта до будь-якого знання. Тому в процесі формування почуттів дітей щодо конкретних правил, норм поведінки батькам варто застосовувати ігрові форми організації діяльності дітей, постійно заохочувати позитивні дії вихованців, і ні в якому разі не вдаватися до покарань, негативної оцінки діяльності дитини, яка ще не засвоїла необхідних норм і правил поведінки [75, с. 152].

Переконання ґрунтуються на знаннях, виступають, з одного боку, своєрідним мотивом діяльності, а з іншого - основою поведінки особистості. Висловлюючись

образно, питання виховання дітей і є питанням формування в них психологічної основи. Немає її - і перед нами безвільна особистість, яка позбавлена свого „Я“, легко піддається стороннім, нерідко шкідливим, впливам. Тому батькам завжди треба переконливо пояснювати дітям, для чого потрібно виконувати те чи те правило, з якими життєвими явищами дитини пов'язана певна норма поведінки. Наприклад, чому вулицю треба переходити лише на зелене світло світлофора й до чого може призвести порушення цього правила [75, с. 152].

Вміння й звички в поведінці формуються на основі почуттів і переконань. Процес формування умінь і звичок у поведінці дитини є досить тривалим і відповідальним. Адже вихованість людини пізнають за поведінкою в конкретній життєвій ситуації. Батьки-вихователі мають докладати багато зусиль, щоб сформувати в дитини конкретні уміння й навички. Але так чи інакше, успішність формування почуттів, переконань, умінь і навичок пов'язана з активною діяльністю особистості у сфері реальних життєвих ситуацій. Все це є основою для процесу самовиховання дитини [75, с. 153].

„Справді, спостерігаючи людські характери в їх різноманітності, ми бачимо, що гарна звичка - це моральний капітал, покладений людиною у свою нервову систему; капітал цей зростає безперервно, і процентами з нього користується людина протягом усього свого життя. Капітал звички від уживання зростає і дає людині можливість, як капітал матеріальний в економічному світі, дедалі плідніше використовувати свою найдорогоціннішу силу - силу свідомої волі - і зводити моральну будову свого життя дедалі вище, не починаючи щоразу своєї будівлі з фундаменту і не витрачаючи своєї свідомості і своєї волі на боротьбу з труднощами, які були вже раз переможені. Візьмімо для прикладу одну з найпростіших звичок: звичку до порядку в розподілі своїх речей і свого часу. Скільки така звичка, перетворившись у несвідомо виконувану потребу, збереже і сил і часу людині, яка не буде змушена щохвилини закликати свою свідомість до необхідності порядку і свою волю для встановлення його і, лишаючись вільною, розпоряджатися цими двома силами душі, використати їх на щось нове і більш важливе?“ - писав К.Д. Ушинський, обґрунтовуючи психологічні

засади виховання і самовиховання дітей, притому великого значення надавав процесу формування в них звичок [75, с. 153-154; 156, с. 159].

Виховання дитини починається з перших років її життя. Батьки, виховуючи дитину, повинні створювати такі ситуації і ставити такі завдання, які б вимагали достатнього напруження фізичних і психічних сил. Необхідно прислухатися до бажань своїх маленьких дітей (3-6 років). Коли дитина ознайомиться із процесом якоїсь дії (одягатися, їсти кашу та ін.), вона вимагає „Я сам!“ або „Я сама!“. Її дії здаються дорослим повільними та незграбними, навіть помилковими. Але це шлях формування необхідних умінь через спроби й помилки, через подолання маленьких труднощів, який в отрочстві і юності дасть змогу самостійно долати труднощі. Відтак, можемо зробити висновок, що перші спроби самовиховання відносяться до дошкільного віку дитини [75, с. 155].

„Вся таємниця родинного життя в тому й полягає, щоб дати дитині можливість самій розвиватися, робити все самій: дорослі не повинні забігати і нічого не робити заради особистої зручності й задоволення, а завжди ставитись до дитини з першого дня появи її на світ, як до людини, з повним визнанням її особистості“ [75, с. 155; 82, с. 42].

Створення для вихованців легких умов життя є помилкою батьків та учителів-вихователів. Інакше ми виростимо інфантильних, слабких, кволих як у фізичному, так і соціально-психологічному плані нащадків, які не будуть спроможні забезпечити достатні соціально-економічні умови навіть для власної життєдіяльності [75, с. 156].

Моральне становлення особистості важлива ланка самовиховання

Провідним чинником у структурі всебічного гармонійного розвитку особистості є моральне виховання. Морально-духовні якості формуються на засадах загальнолюдських і національних цінностей, становлять найбільше багатство

особистості. У народній педагогіці різних етносів, у висловлюваннях філософів, учених, письменників стосовно окремих сфер життя найбільший пласт думок стосується морального виховання.

Мудрість українського народу в прислів'ях:

- Мораль чиста - краще всякого намиста.
- Правдою весь світ зійдеш, а неправдою ані до порога.
- Сумління - найкращий порадник.
- Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає.
- Батьком-матір'ю не хвались, а хвалися честю.
- Все з чоловіком вмирає, одна чеснота віки триває.
- Мудра людина вимагає всього лише від себе; нікчемна людина вимагає від інших.

Мудрість інших народів:

- Скромність - прикраса мудрості (японське прислів'я).
- Совість - це наглядач і суддя добродійства (античний афоризм).
- Для себе жити - тліти, для сім'ї - горіти, а для народу - світити (російське прислів'я) [75, с. 157-158].

„Не можна зводити духовний світ маленької людини до навчання. Якщо ми прагнутимемо до того, щоб усі сили дитячої душі були захоплені навчанням, її життя стане нестерпним. Вона повинна бути не тільки школярем, а передусім людиною з багатогранними інтересами, запитамі, прагненнями“ [75, с. 158; 147, с. 97].

Міркування про морально-духовні цінності, в яких акумульована величезна мудрість, проникають в розум і серце кожної людини. Для дітей шкільного віку було б дуже корисним, аби батьки самі вдумливо проникали в глибини цієї мудрості й час від часу розкривали їх повчальну спрямованість своїм дітям. Можна вдатися до своєрідної гри: у дитячій кімнаті чи іншому місці будинку, квартири разом з дітьми оформляти ті чи ті висловлювання й вивішувати їх на певний час на видному місці, зважаючи на вік дітей. Хай дивляться, думають, інколи обговорюють з батьками їх зміст. Ось деякі з таких афоризмів-гасел: „Правда - це перемога совісті в людині“ (М.М. Пришвін);

„Вищий суд - совість“ (В. Гюго); „Доброта й скромність - ось дві якості, які ніколи не повинні були б стомлювати людину“ (Р.Л. Стівенсон); „Добре почуття, емоційна культура - це осереддя людяності“ (В.О. Сухомлинський); „Протиріччя є головною умовою краси моральності“ (Л.М. Толстой); „Доброта - це єдиний одяг, який ніколи не старіє“ (Г.-Д. Торо); „Поведінка - це дзеркало, в якому кожен показує своє обличчя“ (Й. - В. Гете); „Щастя той здобуває, хто в праці розуму набуває“ (Українське прислів'я); „Бережи честь змолоду“ (Українське прислів'я); „Говори мало, слухай багато, а думай ще більше“ (Українське прислів'я); „Не місце чоловіка красить, а чоловік місце“ (Українське прислів'я); „Хто шанується, і люди того шанувати будуть“ (Українське прислів'я) тощо [75, с. 160].

Батькам і вихователям важливо усвідомлювати, що підґрунтя моральних якостей закладається передусім у родині в перші 6-8 років життя дитини. Перебування дитини в садочку чи школі може відігравати лише коригувальну роль. Моральні якості (доброта, щирість, повага, милосердя, любов, лінощі, брехливість та ін.) не передаються за спадковістю від матері чи батька. Батьки в силу генетичних закономірностей передають своїм дітям через генно-хромосомну систему лише задатки (своєрідне „насіння“), які становлять передумови для формування тих чи тих якостей морального порядку. Батьки або вихователі, не маючи достатньої психолого-педагогічної підготовки й помічаючи в дітях прояви негативних якостей (брехливості, лінощів, жорстокості та ін.), схильні проголошувати: „Нічого не поробиш - таке воно вродилося“. З наукової позиції треба відповідати: „Такою дитина не вродилася, а стала під впливом тих чи інших соціальних чинників“. Окрім біологічного успадкування є феномен соціального успадкування (за М.П. Дубініним). Сутність його в тому, що дитина ще на несвідомому рівні сприймає від своїх батьків, інших членів родини, усіх, хто її оточує в дитинстві, певний соціальний досвід: мову, моральні норми поведінки. Тому поведінка близьких, передусім батька й матері, дідуся й бабусі, старших братів і сестер, - основне джерело й запорука морального становлення особистості. Бо виховують не лише слова, а й конкретні дії старших, докільля й навіть речі, предмети, з якими дитина стикається, якими щодень користується [75, с. 161].

В основі змісту морального виховання лежать загальнолюдські й національні морально-духовні цінності. Загальнолюдські морально-духовні цінності - це набуті попередніми поколіннями незалежно від расової, національної чи релігійної належності морально-духовні надбання, які визначають основу поведінки й життєдіяльності окремої людини або певних спільнот.

Національні моральні цінності - це історично зумовлені, створені конкретним народом погляди, переконання, ідеали, традиції, звичаї, обряди практичні дії, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях. Але вирізняють певні національні прояви, своєрідності в поведінці, які є основою соціальної діяльності людей конкретної етнічної групи [75, с. 162].

У християнському світі загальнолюдські цінності виокремлено в Біблії як Заповіді Божі: „Шануй свого батька та матір свою... Не вбивай! Не чини перелюбу! Не кради! Не свідчи неправдою проти ближнього свого! І не бажай жони ближнього свого, і не бажай дому ближнього свого, ані поля, ані раба його, ані невільника його, ані осла його, ані всього, що є в ближнього твого“ та ін.

Зміст морального виховання становлять якості особистості: гуманність, доброта, чесність, совісність, працелюбність, повага до батьків, до людей узагалі, чуйність, милосердя, дисциплінованість, доброзичливість, національна гідність, скромність, справедливість, інтелігентність, почуття материнства, екологічна й правова культура та ін. [75, с. 162-163].

Моральності якості формуються у ранньому дитячому віці на основі „соціального успадкування“. Вирішальну роль у цьому процесі мають відігравати батьки, інші люди, які оточують дитину. Поведінка старших відіграє велику роль. Конкретні дії батьків мають стати ідеалом для дітей, закласти основи моральних чеснот особистості. Кожна морально доцільна дія батьків і близьких рідних - надійна основа формування в дитини благородних моральних якостей. Одночасно навіть незначні аморальні порухи вихователів залишають у тендітній, чутливій душі дитини гіркоту, негативно впливають на становлення її морального багатства. Отже, маємо зробити висновок, що для процесу виховання і самовиховання моральних

якостей, велике значення має „соціальне успадкування“ та моральна поведінка батьків і вихователів [75, с. 163].

Існує ще один важливий аспект морального виховання - включення дитини в конкретну діяльність, в якій є елементи моральності.

Коли родина має присадибну ділянку, на якій вирощують сільськогосподарські культури, квіти, розводять свійських тварин, дитина має, по-перше, щоденно бачити, як росте, розвивається все живе. По-друге, залежно від віку дитини, батьки мають включати її в конкретну діяльність: допомагати садити картоплю, поливати помідори, капусту, доглядати за квітами; зі своїх рук годувати кроликів, курчаток та ін. І це має бути не тимчасова забава, а постійний обов'язок. Коли дитина бачить, як росте, розвивається та чи інша рослина, спілкується з тваринами, вона пізнає діалектику розвитку живих істот, у неї формується любов до всього живого, а одночасно й інші моральні якості: чуйність, працьовитість, гуманізм, готовність захистити істоту від небезпеки. На цьому рівні закладаються основи патріотизму: дитина, яка посадила деревце, викохала його, тримала в руках пухнасте курчатко чи каченя, тулилася голівкою до маленького телятка чи козеняти, щоденно спостерігала за розвитком висаджених квітів - усе це невидима духовна основа, яка на все життя прив'язує дитину до рідного місця. Родина, садиба, рідна хата, село, річечка назавжди залишаються в серці дорослої людини. Це духовна сила, яка наснажує до праці, формує моральну красу особистості. Складніше в цьому плані мешканцям великих міст. У великому місті людина стає анонімним індивідом. Проживання у великих кам'яних будинках, де скрізь людину оточують залізобетонні дороги, тротуари, паркани, бідні острівці зелені, вимушено формує „залізобетонну особистість“, „кам'яну мораль“. Відокремлення людини, а передовсім дитини, від природного середовища (рослинного й тваринного світу) порушує закономірності розвитку життєдіяльності особистості в природному середовищі, віддаляє людей від життя [75, с. 164-165].

В містах батьки мають турбуватися про наближення дитини до джерел природи: вирощування кімнатних квітів, догляд і спілкування з домашніми

тваринами (кішкою, собакою, хом'ячком, їжачком, пташками, рибками та ін.), наближення дітей до природи на дачах, городніх і садових ділянках. Коли дитина підростає, у неї мають формуватися більш високі морально-духовні якості [75, с. 165].

В.О. Сухомлинський визначив своєрідну програму виховання дітей дошкільного віку:

1. Ти живеш серед людей, не забувай, що кожен твій учинок, кожне твоє бажання відбивається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре.
2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.
3. Усі блага й радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити. Народ учить: хто не працює, той не їсть. Назавжди запам'ятай цю заповідь. Нероба, дармоїд - це трутень, що пожирає мед працюючих бджіл. Навчання - твоя перша праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу.
4. Будь добрим і чуйним до людей. Допомагай слабким і беззахисним. Допомагай товаришу в біді. Не завдавай людям прикрості. Поважай і шануй матір і батька - вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею.
5. Не будь байдужим до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиримим до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадає суспільство [75, с. 165-166; 148, с. 545-546].

В.О. Сухомлинський надавав великого значення в системі морального виховання почуттям: „Учити дитину бачити, розуміти, відчувати серцем людей, - це, мабуть, квітка в саду, яка найтонше пахне, ім'я цій квітці - виховання почуттів... Я твердо переконаний, що виховання людського благородства в дитячому серці починається з олюднення його ставлення до людей, одухотворення цього

ставлення чистими, піднесеними почуттями поваги до людей і передусім поваги до матері й батька“. І в іншому місці: „Почуття - це плоть і кров моральної переконаності, принциповості, сили духу. Ось чому стежка від морального поняття до моральної переконаності, починається з вчинку, з дії, насиченої глибокими почуттями“ [75, с. 166; 148, с. 124].

Отже, включення дитини в конкретні дії, які вимагають поруху душі, народжують почуття, - найголовніші кроки до формування моральних цінностей особистості також являються одним з напрямків самовиховання.

Проблеми морального виховання мають бути головною турботою кожної людини, насамперед батьків, і всієї спільноти. Для цього необхідно використовувати різноманітні шляхи й засоби які можуть впливати на процес морального становлення людини. Загалом можна виокремити такі шляхи розв'язання завдань морального виховання: цілеспрямований вплив на формування моральних та духовних цінностей дитини впродовж життя батьків. Аби сім'я ефективно впливала на формування моральних цінностей дітей, потрібна достатня психолого-педагогічна культура батьків [75, с. 168].

Основою морального виховання є формування моральної свідомості. Свідомість - це властивий людині спосіб осмисленого ставлення до об'єктивної дійсності. Адже людське буття - це спосіб діяльного, доцільного ставлення до навколишнього світу. Громадянська відповідальність людини, її переконання ґрунтуються на усвідомленні нею сутності своїх дій відповідно до моральних норм у суспільстві. В.О. Сухомлинський наголошував: „Моральне переконання - це ідеал, вершина морального розвитку, шлях до якої лежить через єдність моральної звички і моральної свідомості“ [75, с. 173; 148, с. 155].

Процес виховання моральної свідомості, громадянської відповідальності та самосвідомості не виокремлюється із загального процесу морального виховання. Батьки та вихователі мають акцентувати увагу на таких аспектах:

- допомагати дитині усвідомлювати, що морально-духовні цінності становлять собою найбільше надбання й сенс повноцінного життя людини;

- формувати у своєї дитини відповідальність як перед собою, так і перед людьми, які її оточують, перед суспільством;
- дитина має бути в центрі уваги життєдіяльності сім'ї;
- виявляти глибоку повагу до дитини як повноцінної особистості;
- створювати специфічні виховні ситуації, залучати дитину до розв'язання різноманітних особистих і соціальних завдань;
- постійно враховувати думки дітей у розв'язанні сімейних проблем;
- систематично підкріплювати позитивні дії дитини, пов'язані з участю в соціальних справах;
- постійно організовувати дії дитини, указуючи на позитивні сторони діяльності й застерігаючи від негативних дій [75, с. 173].

Усвідомлення національної гідності і менталітету - форма самосвідомості й самоконтролю

Гідність як моральне поняття виражає уявлення про цінності людини, особливе моральне ставлення особистості до самої себе й ставлення до неї спільноти, у середовищі якої визначається цінність особистості. Усвідомлення людиною власної гідності є формою самосвідомості й самоконтролю. Цим поняття „гідність“ близьке до понять совісті й честі. Це своєрідне усвідомлення відповідальності перед собою як особистістю. Гідність особистості вимагає від інших людей поваги до неї [75, с. 174].

Історія українського народу впродовж століть складалася трагічно. Представники нашої нації зазнавали від інших держав утисків і зневаги. Щоб вижити, треба було вдаватися до психології поступливості, терплячості, схильності перед сильними владарями та ін. Таким чином поступово прищеплювалося почуття меншовартості.

На новому етапі історії - набуття країною незалежності, можливості демократичного розвитку - перед нашим народом постає завдання подолати в собі психологію меншовартісності через формування національної гідності особистості. Ця якість має закладатися з раннього дитинства. Мова йде про формування гідності у ставленні особистості до себе й одночасно національної гідності. Кожна дитина має з гордістю говорити: „Я є Людина“ і „Я - українець, громадянин своєї держави, ім'я якої - Україна“ [75, с. 175].

В основі моральності дитини, повинно лежати національне виховання. У системі виховання роль батьків у формуванні національної гідності дітей є вирішальною. Батьки мусять бути яскравими, виразними носіями національної гідності. Лише за цих умов у процесі соціального успадкування формуються в дитини ці якості. Батькам слід створювати специфічні передумови, які б сприяли формуванню в дітей почуттів національної гідності. Серед них виокремимо такі:

- навіювання дитині думки про її неповторність, неперевершену цінність;
- постійне акцентування уваги дитини на її духовних цінностях, необхідності утверджувати їх у суспільних відносинах;
- поважне й вимогливе ставлення батьків, інших членів родини до особистості вихованця;
- формування почуттів совісті й честі як засобів самооцінки власних вчинків;
- спонукання дитини до відстоювання власної гідності перед товаришами, іншими людьми, не допускаючи приниження їхньої власної гідності;
- знання генеалогії своєї родини, усвідомлення діянь її представників на різних етапах історичного буття;
- знання історії свого народу, акцентування уваги дітей на героїчних етапах діяльності його, пращурів, ознайомлення з визначними постатями українського народу, їхнім внеском у національну та світову культуру;
- знання культури, традицій, звичаїв, віри свого народу;
- володіння багатствами рідної мови;
- залучення дітей до конкретної діяльності, спрямованої на збереження й

примноження матеріальних і духовних багатств свого народу;

- здійснення морального заохочення певної діяльності дітей у сфері прояву національної гідності [75, с. 175-176].

Менталітет (ментальність) є характерною особливістю морального становлення особистості. Термін менталітет походить від лат. *mentalis* - розумовий; *mens, mentis* - розум, думка, інтелект. В українському мовному обігу слово „менталітет“ визначається як світосприйняття, світогляд, бачення світу, національний характер, вдача. Отже, ментальність народу - це його світосприйняття, світовідчуття, бачення себе у світі, особливості прояву національного характеру, своєрідність вдачі. Для кожної етнічної спільноти характерні ознаки ментальності, на основі яких з урахуванням загальнолюдських морально-духовних цінностей відрізняють представників однієї нації від іншої. Вони є наслідком соціального успадкування та процесу виховного впливу на людину в соціальному середовищі. Ментальність - особливий феномен духовності етносу, своєрідний духовний код. Примітне, що навіть в умовах духовного геноциду, якому століттями піддавався український народ, мовної дискримінації, головні прояви ментальності як духовного коду зберігаються. Потрібно з повагою ставитися до цих духовних багатств кожного народу й турбуватися, щоб у суспільстві створювалися умови для збереження духовного коду представників меншин, які живуть на теренах України [75, с. 176].

У системі родинного виховання батьки повинні дбати про збереження позитивних ознак прояву менталітету своєї етнічної групи, пам'ятаючи, що цим самим вони продовжують духовне багатство своїх пращурів і прокладають перспективні лінії духовного становлення своїх дітей, які є невід'ємною частиною процесу самовиховання [75, с. 176].

Дисциплінованість дитини як чинник самовиховання

Дисциплінованість, організованість людини - це важлива ознака її моральної вихованості й загальної культури. Дисципліна - певний порядок, що забезпечує узгодженість дій у суспільних відносинах, обов'язкове засвоєння й виконання особистістю встановлених правил і є одним з чинників самовиховання.

Основи дисциплінованості людини формуються, як і більшість моральних якостей, з раннього дитинства. Дисципліна є результатом виховного впливу педагога на дитину. Одна з граней дисциплінованості окремої особистості, колективу, суспільства полягає у створенні морального клімату захищеності окремої людини, створення оптимальних умов для всебічного розвитку дитини і в подальшому чинником самовиховання [75, с. 179].

Технологія виховання дисциплінованості ґрунтується на діалектичному поєднанні переконування дитини в необхідності свідомого виконання певних правил і норм поведінки в поєднанні із системою доцільних вимог. Технологія виховання дисциплінованості окремої дитини, певної групи досить зрозуміла: батьки, вихователі ознайомлюють вихованця з правилами й нормами, яких треба дотримуватися залежно від соціальних потреб, створюють оптимальні умови для свідомої діяльності особистості в рамках правил і норм, а головне - постійно контролюють поведінку дитини, висуваючи при цьому чіткі вимоги, які мають бути зрозумілі для дитини певного віку, спрямовані на захист її від негативних впливів, доступні, ґрунтуються на гуманістичних засадах. Батьки мають усвідомлювати, що формування дисциплінованості дитини - досить тривалий процес, він має розпочинатися з раннього віку й вимагає від них наполегливості й неабиякого терпіння. Формування дисциплінованості дитини стає в подальшому основою для процесу самовиховання особистості [75, с. 185].

2.2. НАВЧАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА СПІВПРАЦЯ ЯК ЧИННИК САМОВИХОВАННЯ

- **Загальна характеристика навчальної співпраці**
- **Вплив співпраці на навчальну діяльність**

Загальна характеристика навчальної співпраці

Співпраця як сучасна тенденція

Система вищої освіти в Україні в даний час знаходиться під впливом ідей, які були сформульовані в роботах теоретиків загальної і педагогічної психології (Ш.А. Амонашвілі, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, А.Н. Леонтьєв і ін.) і передових практиків сучасної школи (А.С. Макаренко, А.В. Сухомлинський і ін.). Ці ідеї, зокрема, знайшли віддзеркалення в затвердженні співпраці як однієї з визначальних основ сучасного навчання. „Співпраця - це гуманістична ідея спільної розвиваючої діяльності дітей і дорослих, що скріплює взаєморозумінням, проникненням в духовний світ один одного, колективним аналізом ходу і результатів цієї діяльності. У основі стратегії співпраці лежать ідеї стимулювання і направлення педагогом пізнавальних інтересів учнів“ [48, с. 312; 66, с. 16-17].

Ця форма організації навчання має велике значення. Завдяки цьому існує тенденція розглядати весь педагогічний процес як педагогіку співпраці.

Проблема навчальної співпраці (колективних, кооперативних, групових форм роботи) активно і всесторонньо розробляється в останні десятиліття в нашій країні і за кордоном (Л.І. Айдарова, В. Дойз, А.І. Донцов, Г.Г. Кравцов, Х.Й. Лійметс, І. Ломпшер, В.Я. Ляудіс, Т.А. Матіс, Р. Магин, А.К. Маркова, А.А. Пакунків, А.В.

Петровський, В.П. Панюшкин, В.В. Рубців, Д.І. Фельдштейн, Г.А. Цукерман, Ц.Р. Якобсон і ін.) [48, с. 312].

Для позначення навчальної роботи, заснованої на безпосередній взаємодії учнів, студентів з вчителями, викладачами, дослідники вживають такі найменування, як „групова робота“, „спільна навчальна діяльність“, „спільно-розподілена навчальна діяльність“, „колективно-розподілена навчальна діяльність“, „навчальна співпраця“ і ін. В даний час у вітчизняній педагогічній психології частіше використовується термін „навчальна співпраця“ як найбільш ємкий, діяльнісно-орієнтований і загальний по відношенню до інших термінів, такий, що означає в той же час багатобічну взаємодію усередині навчальної групи і взаємодію вчителя з групою. Співпраця як спільна діяльність, як організаційна система активності взаємодіючих суб'єктів характеризується: 1) просторовою і тимчасовою присутністю, 2) єдністю мети, 3) організацією і управлінням діяльністю, 4) розділенням функцій, дій, операцій, 5) наявністю позитивних міжособистісних відносин [48, с. 313].

Основні лінії співпраці

Навчальна співпраця в навчальному процесі є розгалуженою мережею взаємодій за наступними лініями: 1) вчитель - учень (учні), 2) учень - учень в парах (діадах) і в трійках (тріадах), 3) загальногрупова взаємодія учнів у всьому навчальному колективі, наприклад, в мовній групі, в цілому класі і 4) вчитель - вчительський колектив. Г.А. Цукерман додає ще одну важливу генетично похідну від всіх інших ліній - співпраця учня „з самим собою“ [48, с. 313; 162].

Необхідно відзначити, що лінія вчитель - учень(і), як правило, доповнюється взаємодією за лінією учень + учень, що обумовлюється груповим характером навчальної діяльності. Основні дослідження направлені на вивчення впливу співпраці на особистісний розвиток учнів або студентів, на ефективність їх навчальної діяльності. Навчальна співпраця учень - учень як організаційна форма навчання надає значні резерви не тільки для підвищення ефективності навчання

конкретному навчальному предмету, але і для розвитку, формування особистості учня або студента [48, с. 313].

Співпраця з різними суб'єктами

Навчальна співпраця має особливості. „Побудова навчальної співпраці з дорослими вимагає створення таких ситуацій, які блокують можливість діяти репродуктивно і забезпечують пошук нових способів дії і взаємодії.

Побудова навчальної співпраці з однолітками вимагає такої організації дій дітей, при якій сторони понятійної суперечності представлені групі як наочні позиції учасників спільної роботи, що потребують координації.

Для того, щоб виникла навчальна співпраця з самим собою, потрібно учити дітей виявляти зміни власної точки зору“ [48, с. 314; 162, с. 35].

Отже, співпраця навчального процесу учнів або студентів з різними суб'єктами, характеризується особливостями його змісту, структури, що необхідно враховувати при його організації.

Вплив співпраці на навчальну діяльність

Існують переваги об'єднання зусиль учнів і студентів у вирішенні завдань і тренуванні навичок. Провідний розробник цієї проблеми Г.А. Цукерман на основі узагальнення досліджень відзначає, що при спільній навчальній діяльності:

- зростає об'єм засвоюваного (матеріалу) і глибина розуміння;
- росте пізнавальна активність і творча самостійність дітей;
- менше часу витрачається на формування знань і умінь;
- знижуються дисциплінарні труднощі, обумовлені дефектами навчальної мотивації;
- учні отримують більше задоволення від занять, комфортніше відчують себе в

школі;

- міняється характер взаємин між учнями;
- різко зростає згуртованість класу, при цьому само і взаємоповага ростуть одночасно з критичністю, здатністю адекватно оцінювати свої і чужі можливості;
- учні набувають найважливіших соціальних навичок: такт, відповідальність, уміння будувати свою поведінку з урахуванням позиції інших людей, гуманістичні мотиви спілкування;
- вчитель дістає можливість індивідуалізувати навчання, враховуючи при діленні на групи взаємні схильності дітей, їх рівень підготовки, темп роботи;
- виховна робота вчителя стає необхідною умовою групового навчання, оскільки всі групи в своєму становленні проходять стадію конфліктних відносин... [48, с. 315-316; 162, с. 20].

Аналіз співпраці позитивно впливає і на діяльність самого вчителя, який отримує значуще для нього позитивне підкріплення.

У самій проблемі навчальної співпраці намічаються дві сторони: а) вплив спільної діяльності на розвиток дитини, його уміння вчитися, на формування групи, колективу і б) вивчення самої сумісної дії і його ролі у виникненні нового вигляду діяльності у дітей [48, с. 316; 134].

Дослідники, кажучи про позитивний вплив групової співпраці на результат діяльності, на особистість учня або студента і формування навчальної групи як колективу в результаті дії складних психологічних механізмів, „через яку встановлюється відношення учасника до власної дії і забезпечується перетворення цієї дії відповідно до змісту і форми спільної діяльності“ [48, с. 318; 134, с. 33]. Розвиток рефлексії, мислення рефлексії учнів та студентів має і велике виховне, загальнорозвиваюче значення, оскільки в спільній роботі з товаришами по навчанню виникають і розвиваються моменти рефлексій діяльності, а також дії контролю (самоконтролю) і оцінки (самооцінки) (Л.І. Айдарова, Н.П. Крамськова, В.П. Панюшкин, Г.А. Цукерман і ін.). Навчальна співпраця сприяє не тільки

повноцінному формуванню індивідуальних навчальних дій в єдності всіх їх компонентів, але і розвитку особистості учня або студента. Виховний ефект співпраці обумовлений формуванням „умовно-динамічної позиції“ в ситуації спільної роботи з однолітками. Вона виявляється в умінні людини оцінювати себе з різних точок зору залежно від її місця і функції в спільній діяльності (Д.Б. Ельконін, А.К. Маркова, В.А. Недоспасова) [48, с. 318].

Прийоми навчальної співпраці

Навчальна співпраця організовується за допомогою різних способів, прийомів, які одночасно регламентують діяльність учасників. Найбільш поширеним способом навчальної співпраці при вирішенні навчальних завдань є дискусія, обговорення, проблемне питання. Існує також залежність прийомів від форми співпраці: підсумкової і поточної. При підсумковій рішення задачі, призначеної для спільної роботи, може бути індивідуальним, а його контроль і оцінка - проводиться спільно, в процесі обговорення підсумкового результату. У поточній співпраці рішення задачі на всіх етапах ведеться спільно всіма учасниками [48, с. 319].

Важливо відзначити, що істотне значення має не тільки сама форма співпраці, але і, як показало дослідження Т.К. Цветкової, спосіб організації сумісного рішення задачі. На матеріалі аналізу вирішення вербальних завдань тріадами студентів було показано, що заздалегідь відпрацьована програма сумісного рішення вербальної задачі як спосіб організації співпраці підвищує продуктивність спільної роботи. При цьому програма задає і способи наочних перетворень (Т.К. Цветкова) [48, с. 320].

Результати проведених теоретико-експериментальних робіт з дослідження внутрішньогрупової навчальної взаємодії учнів або студентів підготували постановку питання про можливість реалізації навчальної співпраці вчителя і навчальної групи, яка виступає як сукупний, колективний суб'єкт. Рішення цього питання глибоке і системно представлене В.П. Панюшкиним в трактуванні фазності цього процесу [48, с. 321; 107; 108].

Фази співпраці

В.П. Панюшкин розробив динаміку становлення спільної діяльності вчителів або викладачів з учнями або студентами [107; 108]. Дві фази цього процесу включають шість форм навчальної співпраці, змінних у процесі становлення нової діяльності учнів. Перша фаза - залучення до діяльності. Вона включає наступні форми: 1) розділені між вчителем і учнями дії, 2) імітовані дії учнів, 3) наслідувальні дії учнів. Друга фаза динаміки спільної діяльності - узгодження діяльності учнів з вчителем. У цю фазу входять наступні форми: 4) саморегульовані дії учнів, 5) самоорганізуючі дії учнів, 6) самоспонукаючі дії учнів. В.П. Панюшкиним прогнозується третя фаза - **партнерство** у вдосконаленні освоєння діяльності [48, с. 321; 107]. Рівнопартнерство в цій моделі спільної діяльності учнів і вчителя є результатом її розвитку і становлення. Можна вважати, що чим старше учні, тим швидше буде пройдений шлях становлення достовірно спільної діяльності і досягнуте рівнопартнерство.

Навчально-педагогічна діяльність, здійснювана в співпраці учнів один з одним і з вчителем за схемою взаємодії, має результативні переваги перед індивідуальною діяльністю, яка залежить від форми організації співпраці, кількості людей, що співробітничать, їх відношення до спільної діяльності [48, с. 321].

2.3. САМОРЕГУЛЯЦІЯ ЯК ЧИННИК ПРОЦЕСУ САМОВИХОВАННЯ

- **Особливості саморегуляції**
- **Складові саморегуляції**
- **Рівні саморегуляції в процесі самовиховання**
- **Методика оволодіння педагогами рівнів саморегуляції**

Особливості саморегуляції

Людина, реагуючи на той або інший подразник, не завжди діє інстинктивно і може стримувати свої емоції і керувати поведінкою. Тому, залежно від того на що спрямовується саморегуляція, її розглядають як „саморегуляцію діяльності“, „саморегуляцію особистості“, „самоконтроль“, „самореабілітацію“, „вольову регуляцію“, „індивідуальний стиль цілеспрямованої саморегуляції“. Особливості змісту даних понять висвітлювали Г.С. Костюк, Л.Ф. Бурлачук, В.П. Казміренко, О.В. Киричук, С.Д. Максименко, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, М.Я. Боришевський. Проблеми саморегуляції поведінки знайшли своє відображення в роботах М.Я. Боришевського [12; 13; 14]; активність людини як суб'єкта регуляції своєї діяльності і поведінки висвітлює В.П. Казміренко [51]. Дослідники, які вивчали процес саморегуляції А.І. Кисельов [53], Л.Г. Дика [33], Р.П. Мільруд [92], Е.Ш. Натанзон [95] і ін.

Роботи дослідників вказують на те, що вияв потреби в саморегуляції залежить від того наскільки розвинута особистість, і які психічні стани викликають потребу в психологічному захисті від тих факторів, що діють на неї в даний час. Людина завжди намагається адаптуватися до складної ситуації.

Вольова регуляція - це здатність людини приймати рішення та корегувати свої психічні стани та діяльність в певній ситуації для досягнення поставленої мети. **Особливістю саморегуляції** є процес організації особистістю своєї поведінки. Саморегулювання поведінки має два рівні: управління безпосереднім перебігом поведінкового акту; самоконтроль [16].

Самоконтроль - це здатність управляти собою. Для кожної людини те, що їм говорять інші люди є менш важливим ніж те, про що ми говоримо самі собі. Така

розмова може бути як позитивною, так і негативною та може змушувати відчувати себе краще або гірше, заспокоювати або засмучувати.

Особливістю саморегуляції є забезпечення активізації та спрямування позиції особистості, компенсація недоліків, регуляція індивідуальних станів відповідно до завдань і умов діяльності [22].

В основі формування усталеного способу саморегуляції [14; 79; 152] мають лежати особистісні риси, що відносно емансиповані від змісту виконуваної діяльності; вони презентують способи впорядкування психологічного досвіду особистості.

Складові саморегуляції

- Постановка цілей, активність по відношенню до факторів, що загрожують особистості.
- Регуляторні процеси, що проявляються в різноманітних видах та формах довільної активності особистості.
- Складання програм дій, які відповідають умовам і власним можливостям людини.
- Співвіднесення поведінки з вимогами ситуацій та очікуваннями інших людей.
- Активізація та спрямування позиції суб'єкта.
- Компенсація недоліків.
- Стабілізація, закріплення у досвіді стандартних способів і прийомів спілкування, манери поведінки, стилю діяльності та переважаючих почуттів.
- Регуляція індивідуальних станів і умов діяльності [152, с. 49].

Саморегуляція - це корекція та вдосконалення засвоєних людиною алгоритмів діяльності, установок, переконань, поведінки відповідно умов і ситуацій, що є значущими для особистості.

Рівні саморегуляції в процесі самовиховання

Існує активна і пасивна саморегуляція. *Активна регуляція* - це довільна концентрація уваги особистістю на психічних станах та прийнятті рішень в емоційно напружених ситуаціях. *Пасивна регуляція* - це небажання або невміння особистості управляти своїми психічними станами або поведінкою [152, с. 50].

Вольовий стан психічного саморегулятивного стану людини залежить від напрацьованих навичок до саморегуляції. Відсутність таких навичок спричиняє невпевненість в своїх силах або розгубленість та тривогу. Отже, волю можна окреслити як усвідомлену саморегуляцію людиною своєї поведінки та діяльності, яка матеріалізується у здатності долати перешкоди, психологічні бар'єри, труднощі при прийнятті рішень. Тобто, вольовий стан можна назвати активною саморегуляцією.

Існують два рівні саморегуляції: психічної та особистісної регуляції діяльності.

Рівень психічної регуляції підтримує, мобілізує психічну активність, котра виступає як суб'єктивна умова здійснення особистістю реальної діяльності [152, с. 50].

Особистісний рівень регуляції це - включення особистості в діяльність, її ставлення до діяльності [1; 152 с. 50]. Саморегуляція виражається в *постановці цілей і складанні програм дій*, які відповідають їм, а також умовам і власним можливостям. Емоційно насичену ситуацію можна розглядати як умову, що ставить особливі вимоги до механізму регуляції. Від ефективності цих механізмів буде залежати поведінка людини в різних умовах [16; 152, с. 50].

Емоційні стани зумовлюються ставленням особистості до потреб та обставин, що сприяють або не сприяють їх задоволенню. Залежно від частоти вираження тих

або інших станів, у особистості формується вміння управляти ними, розпізнавати та впливати на інших. Зокрема, С.Д. Максименко вказує на те, що ця здатність потрібна педагогу, „який, розпізнавши завдяки спостережливості внутрішні стани та переживання учнів, може керувати ними, впливати на них з виховною метою власними експресивно виявленими почуттями“ [86; 152, с. 50].

Управління поведінкою відбувається завдяки установкам, які реалізуються учителем. Зміна або перебудова установок, спроможність до адекватної поведінки за певної ситуації, і є здатністю до саморегуляції поведінки та діяльності.

Саморегуляція як процес організації особистістю своєї поведінки характеризується специфічною активністю, спрямованою на співвіднесення поведінки особистості з вимогами ситуацій, очікуваннями інших людей, а також тим, що вона має вирішальне значення в становленні та розвитку особистості та є однією із найсуттєвіших умов її ефективного функціонування як системи [14, с. 26-33; 16, с. 60; 152, с. 50].

Зв'язок між зовнішнім вираженням ставлень особистості до оточуючої її дійсності та внутрішнім стримуванням прояву своїх потягів, потреб є ланкою, що повинна сприяти людині адаптуватися до подій, які відбуваються в даний відрізок часу навколо неї [80, с. 89; 152, с. 50].

Саморегуляція може виявлятися і в різноманітних видах педагогічної діяльності трудової, ігрової, навчальної тощо. На саморегуляцію впливає стиль прийняття відповідальних рішень та рольові очікування з боку інших людей.

Технологіями [22], які можуть допомогти педагогу подолати певні труднощі взаємодії є:

- рівномірний розподіл сил на весь її період;
- актуалізація резервів для непередбачуваних труднощів;
- здатність педагога співвідносити свої можливості й індивідуальні особливості з характером виконуваних завдань;
- підтримка стабільного рівня активності незалежно від психічних станів, що змінюються на тому чи іншому етапі [22; 152, с. 51].

Важливою складовою саморегулювання діяльності молодого учителя є завоювання авторитету. При цьому треба звертати увагу на те, що почуття любові до вихованців повинно узгоджуватися із достатнім самовладанням, вмінням управляти своїми емоціями, виявляти необхідну твердість характеру, здатністю тактовно поставити вихованця на своє місце або вміло здійснити емоційне переключення для того, щоб запобігти непотрібному конфлікту. Іноді це може виявлятися і в поведінці достатньо досвідчених учителів, які мають великий стаж роботи і володіють високою педагогічною майстерністю, але здатних „зірватися“, втратити самовладання через низьку емоційно-вольову стійкість, схильність до емоційної напруги у зв'язку із певними рисами характеру, типологічними особливостями нервової системи [87; 152, с. 52].

Залежно від професійного досвіду педагог володіє певною здатністю прогнозувати послідовність, наступність подій. У свою чергу такий прогноз перетворює його внутрішній стан: почуття невпевненості перед непередбаченим ходом подій замінюється станом готовності до будь-яких несподіванок. Саме системний характер саморегуляції дозволяє зрозуміти джерело мобілізації педагогом своїх сил та резервів [22, с. 37; 152, с. 52].

Методика оволодіння педагогами рівнів саморегуляції

Методика оволодіння педагогами рівнів саморегуляції передбачає послідовність: знання про саморегуляцію; розуміння та застосування знань, умінь та навичок; аналіз, синтез, оцінка ситуації та своїх власних можливостей.

I рівень: знання про саморегуляцію - це розумова операція (запам'ятовування та пригадування).

II рівень: розуміння та застосування знань - це розумова операція (перенесення знань на вирішення ситуацій, які хоча і схожі, але є різними).

III рівень: аналіз, синтез, оцінка ситуації та своїх власних можливостей - це розумова операція (вирішення проблеми в думках) [152, с. 53].

При здійсненні саморегуляції треба враховувати, що третій рівень засвоєння знань про саморегуляцію – найвищий. До нього можна віднести уміння аналізувати складну взаємодію, виділяти головне в ній, оцінювати ситуацію та визначати перспективний план дій в своїй подальшій роботі.

Учитель, враховуючи свої індивідуальні особливості (можливості та недоліки), повинен погоджувати систему своїх особистісних якостей (почуттів, мотивацій, волі) з системою об'єктивних умов і вимог діяльності, із здібностями учнів та їх психічними станами, ставленням до навчання і об'єктивною динамікою педагогічної ситуації.

Учитель повинен час від часу оцінювати свої можливості та визначати власні ресурси. Молодий учитель, якщо в нього щось не виходить на уроці і йому не вдається побачити в очах учнів повагу до своєї особистості, повинен оперативно перебудовувати структуру уроку та характер взаємодії, відшукувати компроміси і не боятися визнати свої невдалі кроки. Самооцінка, яку він дає своїй поведінці та діям може бути як адекватною, так і ні. Якщо вона адекватна, то особистість, даючи оцінку своєму емоційному стану, мобілізує внутрішні зусилля на те, щоб стримувати гнів, поводитися тактовно, щоб не робити те, про що незабаром може пожалкувати. Неадекватна ж самооцінка призводить до почуття неповноцінності і бажання його компенсувати шляхом підвищеної вимогливості, дратівливості, погроз [152, с. 54].

Отже, „самооцінка особистості ... існує в структурі регуляції поведінки і людина завжди усвідомлює її присутність, саме на ній ґрунтується зіставлення себе, своїх можливостей з тими вимогами та задачами, які ставить перед людиною певна обставина соціальної взаємодії“ [106; 152, с. 54].

Спостерігаючи за поведінкою людини, виявлення нею емоцій та волі, можна дати оцінку її якостям. Як зазначає Ф. Перлз, головною умовою як для спираючого на себе, так і для саморегуляції є стан рівноваги. „Будь-яке порушення організмичної

рівноваги складає неповний гештальт, незакінчену ситуацію, яка змушує організм ставати творчим, знаходити засоби та шляхи відтворення рівноваги... Формування фону, який стає особливо сильним, тимчасово приймає на себе управління всім організмом. Це головний закон організмичної саморегуляції“ [65, с. 184; 152, с. 54].

Якщо рівновага відсутня, педагог може штучно, шляхом захисних реакцій, ухилитися від проблем, не сприйняти їх на достатньому рівні, впасти в істерію або навіть захворіти. Захисні механізми не дозволяють здійснювати саморегуляцію ритму контакту і призводять лише до самоосуду. Різновидом захисних механізмів може бути і некритичне сприйняття чужих ідей, поглядів, що також негативно впливає на корекцію емоцій та поведінки учителя. Перекладаючи свої невдачі на оточуючих, особистість озлоблюється і не бажає знаходити компроміси, змінювати свою поведінку та діяльність. Отже, особистість повинна знаходити джерело підтримки в самому собі через мобілізацію зусиль для подолання негативних емоцій [152, с. 55].

Задоволення потреб вимагає від особистості активізації її діяльності через пояснення самій собі важливості впровадження тих або інших способів поведінки та реалізації вольових зусиль. Отже, саморегуляція особистості повинна бути там, де є необхідність сприяти врегулюванню внутрішньої психічної сфери людини, стабілізувати її психічні стани і повернути її до звичайного життєвого ритму. Відтак, робимо висновок, що процес саморегуляції лежить в основі самовиховання.

2.4. ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПОТРЕБИ САМОВИХОВАННЯ

➤ **Проблема морального виховання школярів засобами художнього слова**

➤ **Епістолярна спадщина письменників - засіб самовиховання старшокласників**

Проблема морального виховання школярів засобами художнього слова

Проблема самовиховання, самовдосконалення особистості, яка активно розробляється в сучасній науці (І. Бех, Т. Завгородня, С. Карпенчук, С. Кириленко, В. Оржеховська, В. Семиченко, Т. Хілько), ґрунтується на утвердженні пріоритету освітньої системи не лише як шляху оволодіння знаннями, вміннями й навичками, а і як процесу особистісного розвитку суб'єкта, а також вимагає пошуку нових засобів формування в сучасній молоді потреби самовиховання, самоутвердження і самореалізації своїх здібностей.

Проблема морального виховання школярів засобами художнього слова була у полі наукових пошуків Г. Ващенко, А. Макаренка, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського; розглядалася педагогами й культурно-освітніми діячами Галичини першої третини ХХ ст. (П. Біланюк, М. Галущинський, М. Євшан, І. Петрів, І. Проців, І. Ющишин). На важливості художньої літератури у вихованні й самовихованні наголошували методисти-літературознавці О. Бандура, Т. Бугайко, Ф. Бугайко, Н. Волошина, О. Мазуркевич, Є. Пасічник, Б. Степанишин та ін.

На межі ХХ–ХХІ ст. серед науковців зросло зацікавлення проблемою самовиховання особистості. У контексті сучасних тенденцій гуманізації, демократизації освіти особливо актуальною стала теза про особистісно орієнтований підхід до виховання підростаючого покоління (І. Бех, М. Соловей та ін.), утвердження нових цінностей - самоосвіти, самовиховання, самореалізації.

Нерозривний зв'язок виховання із самовихованням розглядають О. Ковальов, О. Кочетов, В. Селіванов, М. Смирнов та ін.

Необхідним сьогодні є розкриття важливості творчого використання художніх творів та епістолярної спадщини українських письменників як засобу самовиховання особистості в сучасних умовах.

Дієвість самовиховання як фактора розвитку особистості значною мірою залежить від наявності ідеалу, який у системі мотивів самовиховання є одним із провідних (С. Єлканов, Ю. Орлов, М. Тайчинов). У масовій шкільній практиці не повністю використовується художня література, що виступає важливим засобом виховання, зокрема самовиховання. За переконанням науковців-літературознавців, образна площина художнього тексту дозволяє людині найповніше розкрити свій творчий потенціал, формує прагнення до самопізнання та самовиховання, самореалізації, самоствердження. Саме художня література виступає каталізатором творчих потенцій особистості, сприяє якісній та кількісній зміні у виборі моральних ідеалів і соціально цінних орієнтирів життєтворчості, що свідчить про зростання рівня самовиховання особистості.

Самовиховання як актуальна проблема сьогодення перебуває в полі зору педагогів, класних керівників, організаторів позакласної роботи, наставників студентських груп. Педагоги не мають чітко розробленої та методично обґрунтованої системи роботи з питань організації самовиховання як в урочній, так і в позаурочній роботі; у низькому рівні мотивації учнів старших класів до самовиховання; неефективному, фрагментарному використанні художньої літератури, її виховного потенціалу в процесі організації самовиховання школярів [126; 128].

Встановлено, що сама по собі здатність до самоаналізу ще не веде автоматично до самокритики. Іноді самоаналіз стає засобом самовиправдання, коли герой намагається обманути не тільки оточуючих, але й самого себе, видаючи зло за добро [126, с. 95].

Тому намагання залучити старшокласників до використання в процесі самовиховання методів самоаналізу, самокритики, самоконтролю, самооцінки, самопереконання, самоспостереження тощо не може бути самодостатньою метою. У

кожному випадку треба з'ясувати, для чого цей метод використовується, до яких наслідків він приводить чи може привести, тобто, окрім самокритики, існує просто критика, і критичне ставлення до себе не виключає критичного ставлення до інших. У процесі дослідження встановлено, що засобом зображення самоаналізу, самооцінки, самоспостереження героїв часто є внутрішні монологи, які є результатом виділення у свідомості людини внутрішніх переживань (особливо яскраво це простежується у творах М. Хвильового) [128, с. 33-34].

Епістолярна спадщина письменників - засіб самовиховання старшокласників

Прикладом „самовиховування“ є Винниченкова концепція щастя, яка ґрунтується на активізації морального принципу „чесності з собою“. Цей принцип реалізовувався у досягненні гармонії з самим собою і став результатом довгих і болючих роздумів автора, який хотів у такий спосіб довести, що особистість сама обирає себе серед навколишнього світу, суспільства, власного буття. На думку письменника, самовдосконалення – це шлях до щастя, гармонії, пізнання людиною власного життєвого сенсу. Отже, джерело істини він вбачає в пізнанні людиною самої себе, у постійному прагненні самовдосконалення [128, с. 33-38].

Важливим засобом самовиховання старшокласників є епістолярна спадщина письменників, яка відіграє вагомую роль у цілісній картині сприйняття портрета автора, історико-культурного й суспільного зрізів певної епохи й, безперечно, у процесі „самовиховування“ особистості (дослідження М. Алексеєва, М. Коцюбинської, Ю. Шереха). Те „зафіксоване й нетлінне“ (М. Коцюбинська) в листах відтворює складний процес самовдосконалення, самоутвердження автора як митця і як людини в моменти його злетів і падінь. Саме епістолярій українських письменників наближає читача до автора, дає матеріал для розуміння мотивації його вчинків, поведінки, внутрішніми трансформаціями відтворює дух епохи,

середовища, людського „я“, що у своїй сукупності створює сприятливі умови для формування та розвитку в школярів прагнення самовиховання. Тому уявлення письменників про потребу, шляхи, методи та прийоми самовиховання, які знайшли втілення не тільки у вчинках та поведінці героїв їх творів, але й у власних листах, є важливим джерелом для розвитку теорії самовиховання [126; 128].

Аналіз епістолярної спадщини В. Винниченка, Остапа Вишні, В. Домонтовича, М. Івченка, Б. Лепкого, В. Підмогильного, М. Хвильового, А. Чайковського засвідчує, що найчастіше адресати використовували методи самоаналізу, самокритики, самооцінки, самопереконання, самоспостереження. Однак, аналізуючи й виокремлюючи методи самовиховання в кореспонденції письменників, обов'язково слід враховувати стиль письма автора, за яких умов і з якою метою вони використовувалися, і, безумовно, кому були адресовані ці листи, а також факту сприйняття епістолярію не тільки з позиції літературознавства, а й педагогіки та психології [126, с. 96; 128, с. 34].

Таким чином, з огляду на вищесказане, можна визначити художню літературу як важливий засіб формування, стимулювання й розвитку в молоді потреби самовиховання, самореалізації творчих задатків. Відповідно до цього літературу розглядаємо як засіб соціалізації особистості, як носій моральних цінностей. Вона сприяє розвитку навичок критичного мислення, аналізу й самоаналізу; забезпечує стимулювання мотивації та інтересу, формування ціннісної системи особистості, спрямованої на ідеали, соціальні цінності суспільства, які відтак стануть мотивами їх поведінки. Формування в школярів потреби самовиховання, а також організації, керівництва та корекції цього процесу.

Враховуючи особливості художньої літератури як жанру мистецтва, яка створює широкі можливості для пробудження жаги самопізнання, розвитку критичного мислення, прагнення до самовиховання, що веде до самореалізації, самоутвердження особистості учня, вчителі української мови, класні керівники повинні використовувати цей засіб для підвищення рівня самовиховання школярів [84, с. 434; 128, с. 37].

Цілеспрямована діяльність учителя-філолога з підвищення ефективності самовиховання молоді включає: роз'яснювальну бесіду (в процесі аналізу художніх творів і листів) про роль і значення самовиховання; формування в старшокласників особистісно й соціально значущого ідеалу (до якого варто прагнути, щоб досягти мети самовдосконалення) та свідомого ставлення до самовиховання; консультування учнів при складанні програми самовиховання [128, с. 37].

Ефективна робота з організації самовиховання школярів і спрямування їх на формування потреби в самовихованні засобами української літератури відбувається при проведенні нестандартних уроків (урок-психологічне дослідження, урок-філософське дослідження, урок-диспут, урок-гра); поєднанні репродуктивної та пошукової діяльності учнів; кваліфікованого й творчого підходу вчителя до означеної проблеми, а також при усвідомленні, що учень не тільки об'єкт, а й суб'єкт навчально-виховного процесу.

Самовиховання засобами української літератури успішно здійснюється й у системі позакласного читання, на факультативних заняттях. Саме ці форми навчання є менш регламентованими, створюють значно більше можливостей для розкриття творчої індивідуальності школяра, для вияву його особистісної позиції, що є передумовою для його ефективного саморозвитку, самоутвердження, самореалізації.

Виховання засобами художнього слова було й залишається завданням української літератури, виховна роль її закладена в самій природі художнього слова, що відзначається великою силою емоційного впливу на читача, що є передумовою переходу знань в особистісні переконання. За сучасних умов девальвації моральних цінностей література створює умови для розвитку та диференціації етичних інтересів особистості, системи уподобань. Вона формує стратегію моральної поведінки, соціальну активність, спонукає до самоаналізу й самоспостереження, саморегуляції вчинків, дій і поведінки. Однак рецепція того чи іншого твору залежить не тільки від ерудованості читача, а й від глибини аналізу художнього твору, рівня підготовленості самого вчителя.

Встановлено, що зміст української літератури окресленого періоду педагоги можуть використовувати в урочній (бінарні уроки, урок-гра, урок-диспут, урок-психологічне, філософське дослідження), позакласній (дискусії на морально-етичні теми, драматизація, заочні подорожі, конкурси, вікторини на літературні теми, міні-видавництва, організація літературних конференції, усні журнали), позаурочній (предметні гуртки, семінари, факультативні заняття) роботі. Серед методів і прийомів роботи вчителів варто звернути увагу на евристичну бесіду, дискусію, створення виховних ситуацій, проблемний виклад матеріалу тощо [84; 126; 128].

Отже, для організації самовиховання учнівської молоді в умовах сучасної України можна творчо використати основні положення художньої спадщини українських письменників з урахуванням таких умов: посилення виховної функції художнього слова; залучення старшокласників до ситуації самостійного вибору системи цінностей; усвідомлення того, що здатність літературного героя до самоаналізу не веде автоматично до об'єктивної та адекватної самооцінки, самокритики, самозасудження, самоосуду, самозаохочення; акцентування уваги при вивченні літератури на активізації використання методів психологічного аналізу й самокритики; роз'яснення школярам, що використання методів самоаналізу, самокритики, самоконтролю, самооцінки, самопереконання тощо не може бути самодостатньою метою.

Перспективними напрямками подальших наукових педагогічних студій вважаємо такі: обґрунтування специфіки самовиховання молоді різних вікових груп у процесі вивчення української літератури; здійснення порівняльного аналізу виховних можливостей художніх творів українських і зарубіжних письменників, виокремлення проблем самовиховання особистості в художніх творах, листах, щоденниках письменників інших періодів та їх творчого використання педагогами в урочній та позаурочній навчально-виховній роботі зі школярами, в підготовці майбутніх учителів до організації самовиховання.

2.5. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРОЦЕСІВ САМОПІЗНАННЯ І САМОВИХОВАННЯ

➤ Умови здійснення самовиховання

Умови здійснення самовиховання

Самовиховання - свідома діяльність людини, направлена на вироблення у себе позитивних рис і подолання негативних. Самовиховання успішно здійснюється за певних умов. Перш за все, воно вимагає від людини знання самої себе, уміння оцінювати власні позитивні і негативні риси. Щоб збагатити студентів відповідними знаннями і вміннями, проводять цикл бесід про психічну діяльність людини, свідомість, волю, відчуття, характер, мотиви поведінки, інтереси, здібності, потреби, темперамент, а також розкривають суть самовиховання, методи і прийоми роботи над собою.

Самовиховання потребує тривалих вольових зусиль, уміння керувати собою, досягати поставленої мети, не занепадати духом від невдач. Тому слід залучати студентів до таких видів діяльності, які передбачають зібраність, організованість, відповідальність. Долаючи труднощі, вони загартовують волю, доводять почату справу до кінця і таким чином переконуються, що навіть невеликі успіхи роблять їх сильніше.

Нелегкий шлях людини до самого себе: необхідно пізнати себе, свої сили і здібності, визначити свій життєвий шлях, випробувати себе в справі на труднощі і

славу, пережити ненависть і захоплення, стати цікавим для інших, корисним для суспільства громадянином і працівником. І при цьому безперервно боротися із злом в собі і навколишньому світі, виправляти свої помилки, долати слабкості і недоліки, позбавлятися від негативних якостей, тобто перевиховуватися. Вони йдуть поряд: самовиховання і самопізнання, самоудосконалення і самоперевиховання, формування у себе позитивних якостей і подолання наявних недоліків. Завжди і у всьому необхідні самодисципліна, самоконтроль, щоб не дозволяти собі слабіти духом і тілом. Тому що головні вороги в нашому житті самозаспокоєність, самовдоволення, самозакоханість. Також неприйнятні самоприниження, невпевненість в собі. В міру використовуйте самокритичність, самонавчання, самосхвалення.

Важливою є стародавня народна мудрість: „Людина - це те, що вона сама з себе створила“. Людина - підсистема суспільства, значить, не можна поліпшити людину, якісно не удосконаливши суспільну систему. Але існує і зворотня дія: ідеї стають матеріальною силою. Таким чином, виховання - чинник розвитку і людини і суспільства. При цьому всі люди повинні мати рівні стартові можливості для свого всебічного розвитку, а значить, всім необхідна сучасна базова освіта.

Максимальний розвиток здібностей людини відбувається в творчій діяльності. Якщо особистість - натура творча, їй потрібний максимум свободи і культури. При цьому, якщо кожен - неповторна індивідуальність, треба перетворити школу і вузи на центри виявлення і розвитку талантів, дарувань і здібностей. Якщо суспільство безперервно розвивається, то виховання повинне вести до самовиховання, освіта - формувати культуру самоосвіти, потребу вчитися все життя.

Щоб людина могла стати краще, вона повинна мати можливості для зростання: матеріальні цінності, житло, одяг, їжу, але головне - вільний час, який, за К. Марксом, є простір для всебічного розвитку особистості [4, с. 24].

Самовиховання прискорює розвиток психіки, уваги, розуму, спостережливості, пам'яті, мови. Ніяка школа ні середня, ні вища - не замінить роботи над собою. Самовиховання закріплює і поглиблює результати виховання,

продовжує і завершує зусилля батьків і вчителів, воно - умова утвердження в житті, фундамент успіху в будь-якій справі, шлях до визнання суспільством.

2.6. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУ ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

- **Проблема особистісного самовизначення**
- **Етапи процесу особистісного самовизначення**

Проблема особистісного самовизначення

Визначення особистісної позиції, свого місця у „світі людей“ здійснюється у взаємовідносинах, дає імпульс до розвитку потенційних можливостей людини і реалізується в діяльності та поведінці. Визначення цієї позиції відбувається в кожному період життя людини.

Готовність особистості приймати рішення на основі особистісної позиції можна проаналізувати в контексті проблеми особистісного самовизначення, яка в узагальненому вигляді звучить як проблема готовності людини свідомо і самостійно планувати й реалізовувати перспективи особистого життя.

Особистісне самовизначення дослідники педагогіки відносять до кінця підліткового - початку юнацького віку. Молоді люди у плані самостійного визначення особистісної позиції приймають на її основі важливі рішення відносно

перспектив у професійній, політичній, релігійній, сімейній та інших сферах особистого життя.

Отже, теоретичні узагальнення у визначення особистісної позиції в підлітковому віці можна розглянути у таких напрямках:

- „проаналізувати зміст поняття „особистісне самовизначення“ у співвідношенні з поняттям „особистісна ідентичність“, розкривши ціннісно-сміслову природу цих феноменів;
- виявити передумови появи потреби у формуванні ціннісно-смісловій системи як основи особистісного самовизначення;
- показати якісну специфіку особистісного самовизначення в період ранньої юності як процесу вибору та прийняття рішень;
- розкрити суть актуальних завдань періоду ранньої юності, що висуваються перед молоддю з боку суспільства та вимагають самостійного вирішення з їхнього боку“ [164, с. 100-101].

Підліток або юнак в період особистісного самовизначення виявляє здатність цілковито покладатись на себе - робити самостійний вибір, займати особистісну позицію, бути готовим до будь-яких змін на життєвому шляху, долає потребу шукати зовнішньої підтримки (як це було в дитинстві). Молода людина вже не залежить від зовнішніх оцінок, вона довіряє сама собі, знаходить внутрішню основу в собі, почуття контактної межі між собою та іншим світом; їй притаманний стан рівноваги і внутрішньої стійкості.

Спроби молодої людини мають низку проблем: намагання досягнути автономії та незалежності від дорослих, створити цілісне „Я“, об'єднавши в ньому різні елементи особистості, індивідуальність, створена на цій основі часто має конфліктний і суперечливий характер. Наявність в підлітка потреби відшукати свій сенс життя, пережити внутрішню гармонію є показником психічного здоров'я, що підтверджують дослідження психології.

В основі розуміння особистісної індивідуальності та неповторності лежить розвиток самосвідомості, самооцінки, самоконтролю, що приводить до формування

стійкої системи соціально значущих цінностей і просоціальних мотивів. На межі підліткового та юнацького віку і особливо гостро постає проблема особистісного розвитку та самореалізації в різних сферах суспільного буття.

Також одна з головних проблем підліткового періоду - проблема автономії та незалежності від дорослих. В основі цієї проблеми лежить прагнення людини до свободи, до можливості вільного вибору в особистому житті. Свобода передбачає відповідальність за здійснений вибір.

Основоположним моментом у виникненні самовизначення є розвиток особистісних смислів та формування ціннісно-сміслової системи. Д.І. Фельдштейн вважає, що особистісне самовизначення є компонентом розвитку людини як особистості та забезпечує побудову життєвих перспектив, планів можливостей її творчої активності [158].

Шанс зробити своє життя вагомим, повноцінним дає людині життєва перспектива і спонукає її до подальшого вдосконалення реальної практичної діяльності. Щодо самовизначення, то воно виступає механізмом, що дає змогу бачити спонукальний вплив свідомості людського буття [101, с. 15].

Формування системи особистісних смислів і цінностей потребує від юнаків і дівчат об'єднати всі знання про себе. Усвідомлення свого минулого та майбутнього, яке логічно з нього випливає, має вагоме значення для самовизначення:

- щоб молода людина сприймала себе „внутрішньо тотожною самій собі“; оточуючі теж повинні бачити цю тотожність і цілісність в індивідів;
- в юнака повинна бути впевненість в тому, що внутрішній і зовнішній плани цієї цілісності узгоджуються між собою;
- юнацьке сприйняття самого себе має підкріплюватися досвідом міжособистісного спілкування через зворотній зв'язок [164, с. 103; 165, с. 100-106].

Оцінка самого себе, об'єднання оцінок та знань в єдине ціле, співвідношення їх із суспільною реальністю (актуальними завданнями, які вона висуває перед

молодою людиною та вимагає їх вирішення) дає змогу встановити нові стосунки з батьками, ровесниками, іншими значущими людьми.

Етапи процесу особистісного самовизначення

Першим етапом особистісного самовизначення є упереджений вибір, тобто статус, який характеризується прийняттям певних зобов'язань з боку людини. Молода людина, яка визначилася з професією, релігійними вподобаннями та іншими аспектами, що стосуються її життєвих перспектив за вибором, зробленим іншими (батьками, вчителями), тобто вибір був нав'язаний, приймає його, оминувши період пошуків і вагань. В цьому випадку людина відмовилася від відповідальності за свою долю.

Молода людина, яка дістає схвалення та підтримку з боку авторитетних дорослих, які власне, і нав'язують їй певні погляди, має дії і вчинки послідовного і стабільного характеру. Дії і вчинки є результатом не самостійного вибору, а наслідування схвалюваних моделей поведінки. Коли ж така особистість потрапляє в нові для неї обставини, для орієнтації в яких у неї немає відповідних критеріїв і способів поведінки, вона стає нездатною побачити можливі поведінкові альтернативи, проявити творчість під час пошуку рішень або зробити вибір. Дж. Марсія відзначає, що для таких юнаків характерним є низький рівень самоповаги [73, с. 605-606; 164, с. 104].

Другий етап процесу особистісного самовизначення пов'язаний з періодом навчання у старших класах середньої школи. Якщо старшокласник уникає постановки питань щодо життєвої позиції та перспектив, то починає виявлятися соціальний інфантилізм, він може навіть вживати наркотики, алкоголь, вдаватися до протиправної поведінки як до способу уникнення відповідальності. Як правило, це діти з сімей, у яких батьки практично не цікавилися ними, а то й

відкидали їх, не обговорювали життєвих перспектив, не цікавились їхньою думкою щодо бачення свого майбутнього [129, с. 184; 164, с. 104].

Позитивною стороною **третього** етапу особистісного самовизначення є те, що молода людина має здатність самостійно формувати систему цінностей і смислів, на базі яких вона досягне формування готовності до прийняття рішень відносно різноманітних аспектів життєвої перспективи. Людина перебуває у процесі пошуку рішень стосовно релігійних, етичних, політичних переконань, професійної долі. Юнак постійно бореться зі світом конфлікуючих цінностей і альтернатив та постійно стикається з непередбачуваними обставинами та суперечностями. Цей процес є нормальним явищем у період ранньої юності, хоча він може спостерігатись і у студентські роки. Розвиток особистісного самовизначення є складним і суперечливим у процесуальному плані.

Наприкінці старшого шкільного віку проявляється досягнення єдності уявлень про себе, своє місце у світі, у системі міжособистісних взаємин у професійному самовизначенні. У цей період цінним є прагнення молодої людини дотримуватися сформульованих для себе моральних норм, ціннісних орієнтацій. Це засвідчує перехід молодої людини на вищій щабель особистісного самовизначення, оскільки цей статус передбачає остаточне прийняття рішень та зобов'язань на основі зробленого вибору [165].

Отже, можемо зробити висновки:

- Передумовою виникнення потреби в побудові ціннісно-сміслової системи, що покладена в основу самовизначення є розвиток самосвідомості наприкінці підліткового - початку раннього юнацького віку, що передусім виявляється у бажанні самостійно вирішувати яким бути, ким бути і якими шляхами та засобами досягти поставлених цілей.
- Процес особистісного самовизначення полягає в побудові єдності уявлень про себе, своє місце у світі через усвідомлення життєвих відношень, з'ясування їх значущості для себе та інших.
- Процедура накреслення життєвої перспективи та вибору можливих

альтернатив її досягнення стає більш раціональною та самостійною у процесі особистісного самовизначення.

- Молода людина яка покладається на власну позицію у прийнятті рішень відносно життєвих перспектив залежить від етапу особистісного самовизначення, на якому вона перебуває в цей період. Це визначається специфікою соціокультурного середовища (вплив сімейного оточення та актуальних завдань, що висуває суспільство перед юнаком).
- В процесі особистісного самовизначення молода людина має прийняти рішення, спираючись на свою внутрішню позицію, особистісну систему цінностей і смислів, щодо вирішення основних проблем, які потребують усвідомленого та самостійного вибору в період ранньої юності. Цими проблемами є: вибір майбутньої професії, утвердження морально-етичних принципів поведінки, громадянське та політичне самовизначення.

2.7. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМОВИХОВАННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Сучасна парадигма навчання полягає в переході від викладання до навчання, що вбачає процес взаємозв'язку самовиховання і діяльності особистості. Проблема самовиховання, самовдосконалення особистості, яка активно розробляється в сучасній науці (І. Бех, С. Грищенко, Т. Завгородня, С. Карпенчук, С. Кириленко, В. Оржеховська, В. Семиченко, Т. Хілько), ґрунтується на утвердженні пріоритету освітньої системи не лише як шляху оволодіння знаннями, вміннями й навичками, а і як процесу особистісного розвитку суб'єкта, а також вимагає пошуку нових засобів формування в сучасній молоді потреби самовиховання, самоутвердження і самореалізації своїх здібностей.

У контексті сучасних тенденцій гуманізації, демократизації освіти особливо актуальною стала теза про особистісно орієнтований підхід до виховання підростаючого покоління (І. Бех, М. Соловей та ін.), утвердження нових цінностей – самоосвіти, самовиховання, самореалізації.

Нерозривний зв'язок виховання із самовихованням розглядають С. Грищенко, О. Ковальов, О. Кочетов, В. Селіванов, М. Смірнов та ін. Дієвість самовиховання як фактора розвитку особистості значною мірою залежить від наявності ідеалу, який у системі мотивів самовиховання є одним із провідних (С. Єлканов, Ю. Орлов, М. Тайчинов).

Важливим на сучасному етапі є аналіз взаємозв'язків самовиховання і діяльності особистості як проблеми теорії виховання.

Робота над собою повинна бути систематичною й послідовною. Той, хто відступає, пасує перед труднощами або відкладає вправи на „кращий час“, той не доб'ється успіху. Варто також пам'ятати, що не благі наміри, а практика самовиховання розвиває й удосконалює особистість.

Усякого роду швидкоплинні починання нічого не дають, через те, що створення тих або інших властивостей, а особливо викорінювання негативних звичок і схильностей вимагає тривалих і систематичних вправ. К.Д. Ушинський писав, що негативні звички дуже стійкі й так тиранять людину, що вона готова відрізати собі руку або ногу, якби з тим відрізали й шкідливу звичку. Однак рятування настає лише тоді, коли особистість тривалий час утримується від якихось дій або вчинків, рішуче відмовляється від задоволення шкідливих потреб, наприклад паління, випивок і т.п., і разом з тим, перемикає увагу, свою волю на дії, що заміщають формування й закріплення нових корисних звичок [157, с. 136].

Щоб жити, людина повинна трудитися, а щоб трудитися, вона зобов'язана вступати у відносини із природою й людьми. Цілком зрозуміло, що праця, як і всяка інша діяльність, пред'являє до людини певні вимоги, якими вона повинна керуватися при регулюванні своєї активності. Суспільство в цілому, виробництво

зокрема постійно розвиваються, а тому кожен зобов'язаний виховувати себе, для того, щоб встигати за ходом життя.

Людина не тільки пристосовується до зовнішніх суспільних умов, але й активно впливає на них і тим самим виступає суб'єктом суспільного розвитку. Найбільш плідна самостійна активна діяльність можлива при певному рівні знань, навичок і зрілості особистості - морально-політичної, емоційно-вольової й інтелектуальної. Спираючись на досвід попередників і сучасників, особистість прагне максимально розвинути в собі ці необхідні властивості. Виявляючи й пізнаючи свої здібності, людина починає сама формувати їх як у власних інтересах, так й в інтересах суспільства.

Таким чином, самовиховання, як і виховання взагалі, виконує суспільну функцію з формування особистості. Як і виховання, самовиховання - цілеспрямований, свідомий процес формування морально-психологічних властивостей особистості.

Самовиховання виникає тоді, коли людина виявляється підготовленою до нього життям і вихованням, тобто коли вона починає усвідомлювати себе особистістю, починає замислюватися про свою суспільну роль у сьогоденні й майбутньому, і проявляти відому самостійність у практичному житті, іншими словами, коли вона досягає певного рівня розвитку свідомості й самосвідомості, життєвої досвідченості.

Отже, потреба в самовихованні детермінована зовнішніми обставинами й вихованням. Вона виникає як природна необхідність особистості, що розвивається, і служить стимулом подальшого саморозвитку. Для того, щоб успішно займатися самовихованням, необхідно вміти аналізувати власні якості, й певним чином їх оцінювати з урахуванням вимог, пропонованих до людини суспільством, і показників власної діяльності [60, с. 24].

Самовиховання особистості дуже тісно пов'язане з розвитком колективу. От чому, потреба в самовихованні раніше дозріває там, де склався цілеспрямований колектив, що пред'являє зростаючі вимоги до кожного. А.С. Макаренко на прикладі

власного педагогічного досвіду показав процес розвитку колективу як процес розвитку й перетворення вимог усього колективу у вимогливість до себе кожної особистості. На високій стадії розвитку колективу його члени починають висувати вимоги насамперед до себе [84, с. 434].

Потреба в самовихованні виникає на певному рівні розвитку особистості й за певних умов життя й праці. Самовиховання являє собою процес, що розвивається. Протягом життя особистості міняються як цілі, так і способи самовиховання. Цілі стають більше складними, пов'язаними з основною життєвою спрямованістю особистості. Більше досконалішими стають і способи самовиховання [58, с. 27].

Самовиховання може охоплювати різні сфери людського розвитку й діяльності. Воно може виступати у формі морального або фізичного самовиховання, емоційно-вольового або інтелектуального й естетичного. Причому, ті або інші аспекти всебічного розвитку займають різне місце в роботі над собою залежно від потреб сьогодення й майбутнього. Людина виховує в собі певні властивості залежно від своїх планів, основної життєвої спрямованості або поставленої на відомий період життя конкретної мети.

Спрямованість самовиховання визначається суспільною програмою всебічного розвитку особистості, здійснення якої відбувається в інтересах і суспільства й особистості. Однак, залежно від індивідуальних особливостей і потреб, спрямованість самовиховання може бути широкою або вузькою.

Спрямованість самовиховання пов'язана з особливостями життєвого ідеалу, з тим, якою людиною хоче себе бачити, якою хоче стати, що вона вважає найбільш значимим для себе. Так, якщо юнак хоче стати спортсменом, то він розвиває свої фізичні сили, загартовується, якщо він мріє стати вченим, дослідником, то розвиває в собі інтелектуальні якості, багато уваги приділяє самоосвіті. Багато з людей виховують себе в різних напрямках.

Спрямованість самовиховання залежить і від свідомості тих труднощів, з якими людиною зіштовхується в житті. Труднощі можуть бути об'єктивними й суб'єктивними. У першому випадку говорять про підвищення вимог колективу до

особистості. Вони можуть бути зв'язані й з новими завданнями, для рішення яких у людини немає досвіду. Труднощі другого порядку вважаються особистими недоліками. Так, наприклад, зайва сором'язливість може утрудняти спілкування, легка сугестивність і несамостійність перешкоджають творчому виконанню поставленого завдання. Ці ж властивості заважають людині набути авторитет у колективі, а такий авторитет має першорядне значення у визначенні позитивного самопочуття особистості. До суб'єктивних негативних властивостей варто віднести також лінощі, що негативно позначаються на успіхах у навчальній і суспільній діяльності. Цілком зрозуміло, що особистість, яка виховується, визначає те, над чим вона буде працювати в першу чергу, у другу й т.д. [58, с. 43].

Самовиховання спрямоване на формування позитивних і подолання негативних якостей отже, виявляється в ряді випадків процесом самоперевиховання. Велике значення самовиховання у формуванні власної особистості визнавали багато видатних людей.

Велике значення самовихованню надавав А.С. Макаренко. Він розглядав його як природний результат розвитку особистості в колективі. Спочатку розвиток особистості йде під впливом зовнішніх вимог, а потім у результаті вимог до себе, тобто самовиховання. У розумінні А.С. Макаренко, самовиховання - не відокремлений процес, а спільна діяльність усього колективу. „Зовсім непомітно процес виховання, що направляє Антоном Семеновичем і підібраним їм складом педагогів, перетворювався в процес колективного самовиховання“ [84, с. 434]. У цьому складається нове, що вніс А.С. Макаренко в теорію й практику самовиховання. „Самовиховання,- писав В.О. Сухомлинський, це не щось допоміжне у вихованні, а міцний його фундамент. Ніхто не може виховати людину, якщо вона сама себе не виховує“ [145, с. 28].

Самовиховання починається в дитинстві й триває все життя. Однак, як показують дослідження А.Я. Арета, О.І. Кочетова, Л.І. Рувинського, В.І. Селіванова й інших, потреба в самовихованні особливо чітко визнається школярами в підлітковому віці, коли вони стоять на порозі зрілості, тобто в той перехідний період

розвитку, для якого самим характерним є формування переконань і життєвих ідеалів, становлення самостійності, що проявляється у свідомому відношенні до життя й власних обов'язків, критичному відношенні до людей і самим собі. Це підготовлено накопиченим життєвим досвідом і вихованням, вимагає перегляду відношення до якостей власної особистості, своїх обов'язків, перегляду взаємин з іншими людьми. Переоцінка або глибока оцінка себе й інших при зіставленні з ідеалом й в інтересах реалізації подальших цілей породжує потребу в самовихованні, що актуалізується в процесі роботи над собою [60, с. 14].

Як уже говорилося, цілі самовиховання з віком і розвитком особистості міняються: вони стають більше реалістичними й прозаїчними, а разом з тим і більш життєво значимими. У старшого школяра самовиховання часто сполучається із самоосвітою, що і направляється на оволодіння розумовими операціями, на формування вмінь і навичок, пов'язаних із професійною орієнтацією юнака й дівчини.

Головна лінія самовиховання - це формування високих моральних якостей людини. Старші школярі несуть повну відповідальність за свою поведінку. Почуття відповідальності - додатковий стимул до морального самовдосконалення.

Людина продовжує працювати над собою й тоді, коли стає дорослою. Нерідко така робота здійснюється в цей період більш інтенсивно й продуктивно, і це зрозуміло, доросла людина має більше знань і життєвого досвіду, вона більш відповідально ставиться до суспільних вимог і власних обов'язків. Крім цього вона має розвинений розум і волю як необхідні суб'єктивні передумови успішної роботи над собою [58, с. 13].

Важливе значення мають знання взагалі, уміння й навички пізнання й творчості. Якщо людина не має достатньо знань, то із чого ж людина буде будувати власний світогляд? Сама особистість формується в процесі пізнання зовнішнього світу й себе. Знання разом з тим - матеріал для творчості.

Для того щоб добре вчитися, необхідно вміти вчитися. Один витрачає багато часу й сил, а засвоює мінімум, другий дуже ощадливо витрачає сили, а досягає в

навчанні кращих результатів. І це залежить не тільки від здібностей, але й від уміння вчитися. Безперечно праві ті, які вважають, що знання складаються не тільки із знань, скільки в знаннях, як їх одержувати.

Видатний радянський психолог і педагог П.П. Блонський вказував, що завдання педагога виховати таких людей, які були б здатні підвищувати рівень свого інтелекту, розвиватися все життя. І тому він не повинен боятися, що не встигне щонебудь вивчити з навчальної програми. Ні, його завдання не стільки виховання людини, скільки розвиток здібностей до самоосвіти й самовиховання [60, с. 9].

І дійсно, знання, особливо в наше століття науково-технічного прогресу, швидко застарівають і вимагають заміни новими. Той, хто вміє вчитися, пізнавати, легко справляється із цим і йде в ногу з наукою й передовою практикою.

Те ж саме можна сказати й про творчість. Учені, як і педагоги, давно помітили, що в талановитих учителів формуються талановиті учні. Відомо, наприклад, що видатні вчені в більшості випадків виходять із наукових шкіл також видатних учених. І це зрозуміло: талановитий учений може навчити іншого ефективному способу пошуку істини.

Творчості теж треба вчитися. Наприклад, письменники, журналісти проходять навчання в спеціальних інститутах або на факультетах. Потрібно було б мати спеціальні факультети для винахідників. Можуть сказати, що більшість винахідників не вчать винаходити, а стають ними на виробництві. Це вірно. Але якби здібних або навіть талановитих самоучок винахідників учити винаходити, то їхня винахідницька діяльність істотно б зросла. Є й письменники-самоучки, але це тільки здається так. Всі вони вчилися, нехай неофіційно, самостійно, у видатних майстрів слова.

Отже, можливості людини необмежені. Її розвиток залежить не тільки від обставин життя, виховання, але й від її відношення до справи, працьовитості, уміння, усього того, що формується самовихованням. Можна виділити основні напрями самовиховання:

1. Загартування тіла, бажання стати сильним і спритним.

2. Навчання розумінню і поваги почуттів інших, любові до людей.
3. Виховання сили волі.
4. Вироблення стриманості, меншої запальності.
5. Боротьба із дратівливістю й різкістю, контроль за своїми вчинками.

До внутрішніх спонукань можна віднести матеріальні й духовні потреби, інтереси, різні соціальні установки, що виражають переконання людини, і т.д. [60, с. 15].

Між зовнішніми й внутрішніми спонуканнями людини існує зв'язок, іноді суперечливий. Так, у соціалістичному суспільстві активність особистості в розвитку суспільного виробництва виражала як суспільні, так й особисті матеріальні й моральні інтереси. У капіталістичному суспільстві особисті й суспільні інтереси не збігаються.

Самовиховання не тільки особистісно, але й суспільно значима діяльність. Тому мотивами цієї діяльності можуть виступати як суспільні, так й особисті спонукання в їхній єдності. Основними мотивами самовиховання виступають: 1. Вимоги суспільної моралі. 2. Домагання на визнання колективу. 3. Змагання. 4. Свідомість невідповідності власних сил вимогам діяльності. 5. Ідеал [58, с. 32].

Важливим мотивом самовиховання є глибока свідомість принципів моралі, які виражаються у вимогах до поведінки особистості з боку колективу. Індивід засвоює ці вимоги й починає пред'являти їх до себе.

У житті суспільства, як і конкретного колективу, установлюються певні моральні рамки поведінки, вихід особистості за які засуджується як аморальна поведінка. І навпаки, поведінка в рамках моралі офіційно й неофіційно схвалюється.

Самостійне самовиховання, тобто здійснюване без якого-небудь кваліфікованого керівництва, приносить відчутні результати. Самовиховання, засноване на знанні, як працювати над собою, може бути надзвичайно ефективним у будь-якому віці, за умови, якщо воно ведеться систематично, без яких-небудь відступів від наміченої програми й плану [60, с. 19].

За допомогою самовиховання можна позбутися шкідливих звичок і схильностей, сформувати відсутні, але важливі для життя й діяльності властивості.

Розглядаючи проблему самовиховання важливим є вивчення мотивів. Людина, як свідома істота, завжди мотивує свою діяльність, тобто віддає звіт собі й іншим у тім, що вона робить так, або інакше в силу певних спонукань.

Мотив - це усвідомлене спонукання. Спонукаючи людину до дії й учинку можуть як зовнішні впливи, так і внутрішні сили. До зовнішніх спонукань ставляться вимоги суспільства, колективу й вимоги іншої особистості. Якщо зовнішні вимоги зізнаються особистістю як необхідні або навіть бажані, внаслідок їхнього збігу з особистими інтересами, то вони спонукають людину до активності [58, с. 32].

У процесі морального виховання формується совість - моральний суддя власної особистості. Коли особистість робить високоморальні вчинки, вона переживає стан „чистої совісті“, „спокійної совісті“, або гордості; при здійсненні моральних провин – „каяття совісті“, „муки совісті“ і т.п. Совість не тільки схвалює або засуджує, але й запобігає аморальній поведінці в майбутньому, а тому є одним із внутрішніх регуляторів моральності самовиховання особистості [60].

Морально-психологічні властивості людини формуються й удосконалюються поступово залежно від виховання й самовиховання, а робота з морального самовдосконалення може тривати все життя, у міру усе більше глибокого усвідомлення моральних вимог. Кожна людина, як соціальна істота, відчуває глибоке задоволення від життя й діяльності в колективі, особливо якщо її навчання, праця, поведінка одержують визнання, схвалення.

Тому прагнення до завоювання авторитету або положення шанованої людини в колективі може бути одним з істотних мотивів самовиховання. Втратити повагу, писав Гете, - краще б і зовсім не народитися. Люди в більшості випадків бояться суспільного, колективного осуду й прагнуть його уникнути, одні чесним шляхом самовиправлення, а інші - нечесним, усякого роду хитруваннями. І навпаки, люди

глибоко переживають, коли їхні успіхи в діяльності ніхто не бачить й ніяк не відзначає [145, с. 29].

Життя складне й динамічне, воно пред'являє вимоги, які не можуть не враховуватися особистістю. Однак, успішна й систематична робота над собою можлива тільки тоді, коли людина ставить соціально й особистісно значиму ціль - сформувати себе всебічно розвиненим й корисним членом суспільства.

Негативні мотиви самовиховання: кар'єризм, заздрість, підлабузництво, корисливість, хабарництво й т.п. Панування цих мотивів і відповідна їм робота над собою сприяють збільшенню негативних рис особистості, в остаточному підсумку можуть привести до самоформування асоціального типу, що зневажає суспільні моральність і право.

Колектив - необхідна умова для кожної людини. У колективі й завдяки колективу насамперед формується нова людина. Колектив як тип соціальної групи представляє сприятливі умови для розвитку особистості. Колектив заснований на спільності його членів, спільності інтересів і цілей, на відносинах товариського співробітництва й взаємодопомоги. Йому властивий демократизм у керуванні й самоврядуванні, де кожна людина вільно може обговорювати справи колективу й брати участь у його рішеннях. У цих умовах розвивається ініціатива працівника, формується почуття відповідальності за власну працю й працю товаришів, за свою і їхню поведінку [9, с. 19].

Згідно даним соціальної психології, сила впливу колективу на людину в багато разів більше впливу одного і навіть дуже авторитетної особи.

Особистість не глядач, а учасник колективних справ. У навчанні, праці, у грі вона спілкується з іншими людьми, які роблять на неї вплив і на яких вона у свою чергу впливає. Люди вільно або мимоволі оцінюють один одного. Оцінка інших сприймається особистістю й нерідко мимоволі приймається й стає оцінкою себе.

Люди, з якими спілкується особистість, виражають своє відношення до умов життя, праці в колективі, до різних подій у її житті. Це також впливає на думку особистості, на її настрій. Спілкування в колективі має величезне значення у

визначенні інтересів, у розумінні значимості тієї або іншої діяльності, авторитетності того або іншого способу життя й поведінки, у виборі напрямку самовиховання. Вплив колективу залежить від особливостей особистості. Є люди, які не сприймають нічиїх думок. Інші особи відрізняються критичним відношенням до висловлень, і, якщо знайдуть їх правильними, то керуються ними, а ні, то відкидають. Зустрічаються й такі, які всім і всьому вірять, з усіма погоджуються [9, с. 23].

Оптимальними умовами для самовиховання особистості є відносини поваги й взаємної вимогливості в житті колективу, постійний його розвиток, зростання вимог до кожного. Спілкування в колективі відіграє вирішальну роль у підготовці особистості до самовиховання в дусі колективізму.

Поряд зі стихійним впливом людей один на одного в процесі спілкування особливе значення мають соціальні норми, що регулюють працю й поведіння людей у колективі. Норми закріплюються у вигляді традицій колективу. Кожний, хто влаштується на роботу в той або інший колектив, рано або пізно повинен засвоїти сталі соціальні норми й відповідати їм, і для цього буває необхідно, молодим членам колективу, дещо у себе усунути, поправити або навіть знову сформувати, тобто зайнятися власним вихованням або перевихованням. Бувають, на жаль, колективи, у яких соціальні норми невисокі, і тоді, особистість що вступила в колектив, або деградує, або веде боротьбу за підвищення рівня розвитку колективу, або, іде з нього [9, с. 47].

У кожному колективі керівник висуває офіційні вимоги працівникам, і від цього також залежить активність особистості в самовихованні. Нормою поведінки для керівника є справедливе й об'єктивне відношення до усіх без винятку. Вимоги керівника варто розглядати як стимулятори самовиховання.

Вимоги впливають на розвиток особистості. Видатний радянський педагог і письменник А.С. Макаренко писав: „У радянській етиці повинна бути серйозна система вимог до людини, і тільки це й зможе привести до того, що в нас буде розвиватися в першу чергу вимога до себе“ [84, с. 434]. Вимоги повинні бути різними, і не тільки залежно від того, яку роль виконують ті або інші особи, але й

від того, які їхні можливості, який їхній психічний склад. У цьому розходженні вимог проявляється педагогічний такт керівника.

Сильному, здатному працівникові можна досить швидко пред'явити нові, більш складні вимоги. Якщо людина молода, має мало досвіду, і до неї різко підвищувати вимоги - значить зламати її, привести до того, що працівник зневіриться у свої можливості. Необхідно придивитися до члена колективу й не поспішати із пред'явленням підвищених вимог. Нехай він добре засвоїть основні вимоги, після чого йому легше засвоїти й виконати нові, більш складні доручення. Вимоги керівника повинні підкріплюватися вимогами всього колективу, тоді вони здобувають ще більш діючий характер [9, с. 17].

Величезне значення в житті всього колективу й кожної особистості має позитивний морально-психологічний клімат, який формується на основі відносин товариського співробітництва й взаємодопомоги, він створює захищеність кожної особистості, гарний настрій, що активізує діяльність всіх і кожної особистості. Людям у таких умовах хочеться жити й працювати разом. Вимогливість й увага, турботливе відношення людини до людини формують високу мораль, спонукають до чесного відношення до справи, викликають прагнення бути морально чистим і відповідати добротою на доброту. Такі умови сприяють самовихованню особистості [9, с. 8].

Якщо в колективі має місце напруженість у відносинах один з одним, нескінченні конфлікти, що розхитують нерви і здоров'я, то в цих умовах ні про яке прагнення до самовиховання в працівників не може бути й мови. Деякі говорять, що в них немає позитивно-психологічного клімату, а тому й працювати взагалі в такому колективі не хочеться. Такий песимізм виправдати не можна. Кожний зобов'язаний піклуватися про всіх і рішуче боротися за найбільш сприятливі умови життя й праці в колективі [9, с. 21].

Формуючи справжній колектив, люди тим самим створюють умови для власного розвитку й комфорту в праці й взаєминах один з одним, що небагато для їхньої життєдіяльності.

З огляду на силу впливу колективу на особистість, дуже важливо організувати в колективі обговорення питань про самоосвіту й самовиховання його членів. Постановка самозвітів на зборах колективу сприяють ефективності роботи над собою. Самокритика у звіті повинна не тільки констатувати недоліки в роботі або поведінці члена колективу, але й містити позитивну програму їхнього усунення, певні зобов'язання по самовихованню [9, с. 14].

Самозвіти й самозобов'язання особистості на зборах колективу ставляться в інтересах самої особистості, тому що те, що привселюдно обіцяно, виконується в більшості випадків неухильно. Особистість почуває в цьому випадку більшу відповідальність, чим тоді, коли вона зобов'язується перед собою в самоті [9, с. 13; 58, с. 19].

Крім того, самозвіти мають значення й для інших членів колективу, тому що вони вчать тому позитивному, що досягнуто в самовихованні того хто звітує, і тому, як уникати негативних сторін, якщо вони розкриваються в повідомленні. Що стосується критики в житті колективу, то вона, виявляючи недоліки в роботі члена організації, повинна підказувати й напрямок і способи роботи з їхнього усунення, повинна переконувати особистість у тім, що вона може виправити помилки й усунути недоліки у своєму розвитку [9, с. 14].

Самовиховання керується не тільки вимогами колективу, але й діяльністю, що здійснює особистість. Діяльність - це та робота, що визначається соціальною роллю особистості в суспільній групі. Так, роль батька вимагає від людини певних якостей. Скажемо, прояву дбайливості про дітей, уміння й навичок виховувати їх, володіння такими якостями, які б були прикладом для дітей. Звідси роль батька, як й інші ролі, вимагає підготовки й, отже, самовиховання. У книзі О.Г. Ковальова „Психологія сімейного виховання“ саме й розкриваються обов'язки батьків і програма педагогічної й психологічної самопідготовки до своєї ролі, що вони повинні зробити [60].

Роль керівника колективу вимагає таких якостей і властивостей особистості, як організаторські й педагогічні здібності, практичний склад розуму, сильна й

гнучка воля, високий моральний облік і т.п. У спеціальних роботах докладно розглядаються вимоги до особистості керівника й ті риси особистості, якими він повинен володіти.

Керівниками не народжуються, ними стають. Вирішальне значення в удосконалюванні керівника має особистий досвід роботи, систематична самоосвіта - засвоєння теорії й практики керування колективом - і самовиховання, завдяки яким він розвиває в себе необхідні для роботи якості й властивості [9].

Цілком зрозуміло, що залежно від складності діяльності людини визначається обсяг пропонованих йому вимог. Свідомість того, що від особистості вимагає роль, полегшує визначення програми самовиховання. Діяльність робітника не припускає ні великих знань, ні вмінь, ні особливих якостей особистості. Діяльність же програміста неможлива без досить високого рівня технічних знань й умінь.

Людина, що працює довго на одній і тій же посаді й у тому самому колективі, нерідко „сіріє“, тобто звикається як з позитивними, так і негативними сторонами своєї роботи, у неї виробляється стереотип, а тому вона уже не сприймає нового, перестає працювати над собою. І навпаки, як тільки людину підвищують на посаді, то відразу починається переоцінка своєї колишньої діяльності. Людина вільно або мимоволі хоче завоювати повагу нового колективу, а тому починає максимально трудитися й удосконалювати себе. Звідси турбота про просування кадрів не тільки надзвичайно важлива соціальна проблема, але й особиста, тому що просування змушує працювати людину, щоб забезпечити свій ріст як працівника і як особистості. Іноді позитивний вплив робить і переміщення працівника з одного колективу в інший, нехай навіть у колишній посаді. Таке переміщення, як і просування за посадою, активізує людину. Все це є потребою особистості в повазі колективу, прагненням завоювати авторитет, показати свої можливості і т.д. [9, с. 26].

Найбільш сприятливою умовою самовиховання є сполучення різних видів діяльності при одній провідній або основній. Різноманітна діяльність формує різні здатності, уміння й навички. Звідси варто рекомендувати всім, хто прагне всебічно

розвивати свої сили, не замикатися в одній роботі. Виховання й самовиховання - дві сторони єдиного процесу формування особистості. Виховання виступає як передумова і спрямовуючий процес самовиховання особистості. „Виховання, що спонукає до самовиховання, - це і є, сьогодення виховання“ [145, с. 28].

Таким чином можемо стверджувати, що взаємозв'язок самовиховання і діяльності особистості на основі теоретичного розгляду їх основних напрямів трансформується в нові утворення, забезпечуючи пошук нових педагогічних рішень і форм поведінки.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ПРОЦЕСУ САМООСВІТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ У ВНЗ

3.1. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ САМООСВІТИ

- **Роль самоосвіти в розвитку особистості**
- **Самостійна навчальна діяльність**
- **Система вправ та завдань**
- **Самостійна робота з книгою**

Роль самоосвіти в розвитку особистості

Самоосвітою є систематичне самостійне навчання особистості. Самоосвіта в широкому сенсі цього слова необхідний компонент навчання, зокрема шкільного і вузівського. За ступенем самостійності можна виділити два види самоосвіти - супутній і автономний (термінологія професора Громцевой А.К.) [59, с. 168].

Супутня самоосвіта спонукає і направляє навчальний процес (школа, ВНЗ, курси, лекторії і т.п.). Людина самостійно виконує лише дане їй завдання або поглиблює те, що дано їй на уроці або в лекції. При такому виді самоосвіти особистість може виходити за рамки програми знань і таким чином наближатися до другого, вищого рівня самонавчання [59, с. 168].

Автономною самоосвітою є вивчення якого-небудь питання, що спонукає не ззовні, а з потреб або інтересів самої особистості. При цьому людина сама визначає цілі самонавчання і об'єм знань (програму занять), який повинен бути засвоєний.

При автономній самоосвіті контроль за ходом навчання виступає як самоконтроль, як самозвіт [59, с. 168].

В навчанні іноді доводиться поєднувати обидва вказані види самоосвіти. В шкільному і університетському періодах панує супутня, а в зрілому віці - автономна самоосвіта [59, с. 169].

Самоосвіта є джерелом отримання знань. Різноманітні знання за своїм змістом, виконують різні функції. Теоретичні знання розширюють кругозір особистості і сприяють формуванню її світогляду, що визначає відношення до різних сторін дійсності, до самої себе, власної діяльності. Оволодіваючи ними, особистість формує себе, власну життєву позицію. Отже, самоосвіта є самовихованням.

Прикладні знання лежать в основі формування умінь і навичок та визначають професійну готовність особистості до праці. Знання в єдності із здібностями забезпечують можливість досягнення найвищих результатів в практичній діяльності [59, с. 169].

Третій вид знань - це знання того, як набувати знань. Оволодіння ними забезпечує високу ефективність самоосвіти.

Оволодіння розумовими операціями забезпечує становлення загальних здібностей, що особливо виявляються в пізнавальній діяльності як в теорії, так і в практиці [59, с. 169].

Процес самостійного набуття знань активізує розумову діяльність, мобілізує волю, формує вольові якості, такі, як організованість, завзятість і наполегливість. Люди, які багато і інтенсивно займалися самоосвітою, мають знання, є працелюбними, вольовими людьми.

Мислення в процесі оволодіння знаннями є необхідним компонентом тренування і розвитку розуму. Російський революційний демократ Д.І. Пісарев надавав виняткове значення в розвитку розуму особи самоосвіті. Він писав: „Хто дорожить життям думки, той знає дуже добре, що справжня освіта є тільки самоосвіта“ [59, с. 170].

В процесі самоосвіти розвивається не тільки розум людини, але і довільна увага, і в цілому самостійність особистості.

Отже, самоосвіта є процесом, який сприяє розвитку особистості. Самоосвіта один із способів всебічного і гармонійного розвитку особистості [59, с. 170].

Самостійна навчальна діяльність

Одним з шляхів підвищення ефективності навчання і активізації пізнавальної діяльності особистості є відповідна організація самостійної навчальної роботи. Вона має особливе місце в процесі особистої самостійної навчальної діяльності [47, с. 227; 117, с. 32].

Педагогічна наука вважає, що особистість повинна працювати за можливістю самостійно, а викладач - керувати її самостійною роботою. Сучасна система освіти мало навчає способам і прийомам самостійної роботи.

Під самостійною навчальною роботою розуміють будь-яку, організовану викладачем, активну діяльність учнів, спрямовану на виконання визначеної дидактичної мети в спеціально відведений для цього час: пошук знань, їх осмислення, закріплення, формування та розвиток умінь і навичок, узагальнення та систематизацію знань. Як дидактичне явище, самостійна робота, з одного боку, є навчальне завдання, яке повинен виконати учень, з другого - форма вияву відповідної діяльності: пам'яті, мислення, творчого відображення, поглиблення та розширення сфери дії раніше отриманих знань [47, с. 227; 118, с. 41].

Функції самоосвіти

Самоосвіта - засіб навчання, який:

- відповідає конкретній дидактичній меті та завданням;
- формує в особистості необхідний обсяг та рівень знань, навичок і умінь

для розв'язання пізнавальних завдань, поступового просування від нижчих до вищих рівнів розумової діяльності;

- сприяє виробленню в особистості психологічної готовності до самостійного систематичного поповнення своїх знань і вироблення умінь орієнтуватися в потоці наукової та суспільної інформації;
- є знаряддям педагогічного керівництва та управління самостійною пізнавальною діяльністю особистості в процесі навчання [47, с. 227; 117, с. 19].

Рівні самоосвіти особистості

Копіюючі дії особистості за заданим зразком. Ідентифікація об'єктів та явищ, їх розпізнавання шляхом порівняння з відомим зразком. На цьому рівні здійснюється підготовка особистості до самоосвіти.

Репродуктивна діяльність, пов'язана з відтворенням інформації про різні властивості навчального об'єкта. На цьому рівні узагальнюються прийоми та методи пізнавальної діяльності.

Продуктивна діяльність самостійного застосування набутих знань для вирішення завдань, які виходять за межі відомого зразка і потребує здатності до висновків.

Самостійна діяльність, що виявляється в переносі знань при вирішенні завдань в істотно нових ситуаціях, складанні нових програм прийняття рішень, виробленні гіпотетичного аналогового мислення. Завдання викладача - довести якомога більше особистостей до четвертого рівня самостійності [47, с. 227; 117, с. 19; 119, с. 41].

Основні вимоги до організації самоосвіти

Самостійна робота на будь-якому рівні має конкретну мету. Кожна особистість знає порядок і прийоми виконання роботи. Самоосвіта повинна відповідати навчальним можливостям особистості, а ступінь складності

задовольняти принцип поступового переходу від одного рівня самостійності до іншого, забезпечуючи поєднання різних видів самостійної роботи. Призначення самоосвіти - розвиток пізнавальних здібностей, творчого мислення, ініціативи в прийнятті рішення.

Самоосвіта організовується так, щоб вона сприяла виробленню в особистості навичок та звичок до праці. Зміст роботи, форма її виконання повинні викликати інтерес в особистості, бажання виконати роботу до кінця. За формою організації самоосвіти можна поділити на індивідуальну, фронтальну та групову.

Типи самоосвіти

У відповідності з рівнем самостійної продуктивної діяльності особистості виділяють чотири типи самоосвіти: відтворюючий, реконструктивно-варіативний, евристичний та творчий. Кожний з типів має свою дидактичну мету [47, с. 228; 67, с. 109].

Відтворююча самоосвіта: за зразком, коли є необхідні для запам'ятовування способи дій в конкретних ситуаціях, формування умінь і навичок та їх засвоєння. При виконанні робіт цього типу діяльність особистості не зовсім самостійна, оскільки її самостійність обмежується простим відтворенням, повторенням дій за зразком. Роль таких робіт досить значна. Вони формують ґрунт для дійсно самостійної діяльності особистості. Роль викладача полягає в тому, щоб для кожної особистості визначити оптимальний обсяг роботи. Передчасний перехід до самоосвіти інших типів позбавляє особистості необхідної системи знань, умінь і навичок. Затримка на роботах за зразками - зайва витрата часу, що сприяє породженню нудьги й неробства. У особистості зникає зацікавленість до навчання і предмета, настає гальмування в її розвитку [47, с. 228; 117, с. 35; 118, с. 81].

Реконструктивно-варіативна самоосвіта дозволяє на основі раніше отриманих знань та за даної викладачем ідеї самостійно знайти конкретні способи вирішення завдань. Самоосвіта цього типу сприяє осмисленому перенесенню знань у типові ситуації, виробленню умінь аналізувати події, явища, факти, формуванню прийомів і

методів пізнавальної діяльності, розвитку внутрішніх мотивів пізнання, створюють умови для розвитку розумової активності особистості [47, с. 228-229; 119, с. 57].

Евристична самоосвіта формує уміння і навички пошуку відповіді за межами відомого зразка. Особистість сама вирішує завдання на основі вже відомих їй знань. На даному рівні продуктивної діяльності формується творча особистість. Постійний пошук нових рішень, узагальнення й систематизація нових знань, перенесення їх в нові, нестандартні ситуації роблять знання особистості більш гнучкими, мобільними, виробляють уміння, навички і потреби самоосвіти. Види евристичної самоосвіти: самостійне пояснення, аналіз демонстрації, явища, реакції, обґрунтування висновків за допомогою аргументів, рівнянь, розрахунків [47, с. 229; 118, с. 16].

Творча самоосвіта дозволяє особистості отримувати принципово нові знання, зміцнити навички самостійного пошуку знань. Психологи вважають, що розумова діяльність особистості при вирішенні проблемних, творчих завдань аналогічна розумовій діяльності творчих і наукових працівників. Завдання такого типу - один з найефективніших засобів формування творчої особистості [47, с. 229; 118, с. 19; 119, с. 41].

Види самостійної роботи, що використовуються в самоосвіті

В практиці навчання кожен тип самоосвіти представлений різноманітністю видів робіт, що використовуються в системі самостійної освіти.

Вправи: відтворюючі, тренувальні, і за зразком, складання завдань та запитань і їх розв'язання, рецензування інших відповідей, оцінка їх діяльності, вправи, спрямовані на вироблення практичних умінь та навичок.

Робота з книгою. Це робота з текстом та графічним матеріалом підручника: переказ основного змісту тексту; складання плану відповіді за прочитаним текстом; короткий конспект тексту; пошук відповіді на раніше поставлені до тексту завдання; аналіз, порівняння, узагальнення й систематизація матеріалу кількох параграфів. Робота з першоджерелами, довідниками, науково-популярною літературою, конспектування та реферування прочитаного.

Різноманітні перевірочні самостійні роботи, контрольні роботи, диктанти, твори.

Разв'язання різноманітних завдань та виконання практичних і лабораторних робіт.

Підготовка доповідей та рефератів.

Технічне моделювання та конструювання.

Виконання індивідуальних та групових завдань.

Домашні лабораторні дослідження та спостереження.

Самоосвіта повинна починатися з усвідомлення особистості мети та способів дії. Від цього залежить ефективність всієї роботи [47, с. 230; 119, с. 21].

Система вправ та завдань

Вправи - найпоширеніший вид самоосвіти, їх роль при осмисленні та закріпленні знань, розвитку мислення особистості досить велика. Особливо ефективна система вправ, що враховує індивідуальні можливості особистості.

Види вправ

Вправи для вивчення матеріалу, набуття умінь та навичок: підготовчі, пробні, призначені для виконання дій за зразком, схемою, заданим приписом.

Вправи для закріплення вивченого матеріалу.

Контрольні завдання для перевірки глибини засвоєння знань [47, с. 230; 67, с. 27].

Чіткий план організації дій при виконанні різних вправ підвищує їх ефективність. При доборі завдань і вправ особлива увага звертається на всебічне закріплення ознак поняття, чітко виділяються навички і вміння, які необхідно сформувати і закріпити за допомогою системи різноманітних вправ. Викладач

постійно стежить за точністю виконання завдань. Цей етап характеризується низьким рівнем самостійності. Систему вправ та завдань зручно організувати за етапами, починаючи з типових задач та вправ. Детально пояснюється метод їх розв'язання.

Далі виконують завдання з коротким планом розв'язання або вказівками щодо виконання завдань. Контроль на цьому етапі особливо важливий, хоча рівень самостійності вже досить високий [47, с. 231; 118, с. 52].

Завдання і вправи для повністю самостійного виконання - це складання задач, написання творів і диктантів на конкретні теми, практичні, лабораторні заняття, різні творчі завдання. На цьому етапі з'ясовується, чи достатньо підготовлена особистість на попередніх етапах і чи здатна вона до творчої роботи.

Ефективність розв'язування задач з недостатніми та зайвими даними в умовах завдання є важливим видом самоосвіти. Недостатні дані беруться з довідника. Такий прийом разом з закріпленням навичок, використанням довідника, сприяє глибокому аналізу задачі. Задачі з зайвими даними корисні лише на певному етапі, коли особистість володіє міцними знаннями, інакше подібні задачі можуть виявитися неефективними.

Існують деякі типові помилки в організації та проведенні вправ:

- вправи бувають випадковими, не становлять собою частини продуманої системи;
- вправи проводяться фронтально, не індивідуалізуються;
- особистість не отримує своєчасних вказівок про допущені помилки та правильний спосіб дій [47, с. 232; 117, с. 13; 118, с. 43].

Самостійна робота з книгою

Книга - основне джерело знань, важливий засіб людського спілкування. В багатьох учнів уміння і навички роботи з книгою слабкі, випадкові. Опитування викладачів показують, що вони рідко працюють на заняттях з підручником, недостатньо активізують розумову діяльність молоді. Власне, і школярі і студенти працюють з книгою тільки вдома без керівництва з боку викладача. Уміння працювати з книгою, культура читання, прагнення до неї тісно пов'язані з розвитком людини, її навчанням.

Дидактичні умови організації роботи з книгою

Роботу з книгою необхідно ретельно планувати, вважаючи її одним з видів самоосвіти.

Читанням потрібно чітко керувати: що читати, з якою метою, на які питання відповідати, які вправи виконувати після прочитання.

Робота з книгою не повинна займати весь вільний час. Вона розумно поєднується з іншими видами самоосвіти.

Недоцільно заучувати напам'ять прочитане. Важливо виділити головну ідею кожного абзацу або скласти план прочитаного.

Необхідно використовувати графічний матеріал для самоосвіти: аналіз малюнка, розповідь за картинками, читання та аналіз графіків.

Потрібно працювати з запитаннями в кінці тексту.

Людина може скласти систему запитань, на які в тексті книги потрібно знайти відповідь. Можна запропонувати собі переказати своїми словами основну думку прочитаного абзацу, доведення, розділити текст на частини, виділити в них опорні пункти, які є стрижнем абзацу чи тексту.

Складання різних планів тексту: простих, розгорнутих, усних, письмових, які складаються у вигляді запитань, цитат, тез.

Узагальнення та систематизація знань.

Робота з першоджерелами.

Гарні результати дає рецензування книги, журнальної чи газетної статті, радіо - або телепередачі.

Важливе значення має робота з різноманітною довідковою літературою [47, с. 233; 117, с. 22; 118, с. 29; 119, с. 41].

3.2. РОЛЬ САМООСВІТИ В САМОВИХОВАННІ ОСОБИСТОСТІ

- **Види самоосвіти**
- **Умови самоосвіти**
- **Процес самоосвіти**

Види самоосвіти

Під самоосвітою слід розуміти систематичне самостійне навчання особистості. Самоосвіта є необхідним компонентом процесу навчання, зокрема шкільного і вузівського.

Зазначимо, що в житті часто доводиться використовувати самоосвіту. В шкільний і вузівський періоди панує супутня самоосвіта, а в зрілому віці - автономна. Самоосвіта - джерело отримання знань. Знання ж за своїм змістом різноманітні, вони виконують різні функції. Вони сприяють формуванню світогляду особистості, що визначає відношення до різних сторін дійсності і до самої себе, власної діяльності, теоретичних знань.

Оволодіваючи знаннями, особистість формує себе, власну життєву позицію. Отже, самоосвіта є в один і той же час і самовихованням. Особливо це яскраво спостерігається при оволодінні іншим видом знань - прикладними знаннями про способи діяльності, які лежать в основі умінь і навичок і які визначають професійну готовність особистості до праці [59, с. 169; 138, с. 82].

Прикладні знання про способи діяльності в єдності із здібностями забезпечують можливість досягнення найвищих результатів в практичній діяльності.

Існує вид знань - це знання того, як набувати знання. Оволодіння цим забезпечує високу ефективність самоосвіти. Оволодіння розумовими операціями забезпечує становлення загальних здібностей, що особливо виявляються в пізнавальній діяльності як в галузі теорії, так і практики.

Процес самостійного придбання знань активізує розумову діяльність, мобілізує волю, формує вольові якості, такі, як організованість, завзятість і наполегливість. Люди, які багато і інтенсивно займалися самоосвітою, предстають перед нами не тільки знаючими, але і працелюбними, вольовими людьми [59, с. 170].

В процесі самоосвіти розвивається не тільки розум людини, але і довільна увага, і в цілому самостійність особистості. Отже, самоосвіта є процесом, яка торкається багатьох сфер людської психіки і сприяє їх розвитку. Самоосвіта, таким чином, один із способів всебічного і гармонійного розвитку особистості.

Умови самоосвіти

Процес самоосвіти, активність в ньому і досягнення значних результатів залежать від об'єктивних і суб'єктивних умов, в яких живе і працює особистість.

До об'єктивних умов можна віднести умови роботи в колективі і в першу чергу технічний рівень виробництва. Високий рівень технічної оснащеності праці потребує високої кваліфікації і необхідності постійного вдосконалення майстерності,

що спонукає систематично займатися самоосвітою. Професія вантажника не диктує спеціальної самоосвіти. Якщо вантажник і вчиться, то для того, щоб задовольнити потребу в пізнанні, або для того, щоб перейти на більш кваліфіковану роботу.

Самоосвіті сприяє і високий рівень соціального розвитку колективу. Для участі в суспільній діяльності необхідні знання і високий рівень загально-культурного розвитку. Свідомість цього спонукає особистість працювати над собою, удосконалювати свої знання [35, с. 14; 59, с. 184].

У розвиненому колективі керівник і громадські організації створюють необхідні умови для самоосвіти - комплектують бібліотеки, допомагають тим, хто удосконалює свою професію і росте в культурному відношенні. Престиж професії і колективу в очах особистості сприяє самоосвіті. Авторитет колективу веде до того, що особистість прагне підтримати його честь хорошою роботою, своєю поведінкою і вдосконаленням власного духовного світу.

За даними соціальної психології, якщо в колективі самоосвітою займається багато людей, то за законом заражуваності (за наслідуванням) всі інші починають самостійно вчитися. Для самоосвіти потрібний час, література, а іноді і керівництво.

Вирішальне значення в самоосвіті мають суб'єктивні умови. Особистість, яка хоче підвищити власну освіту, навіть в найважчих обставинах життя вчитиметься, і, навпаки, не обізнаний в необхідності отримання нових знань витратить багато часу на дурниці або нічогонероблення, а в руки книгу не візьме. Суб'єктивною умовою ефективної самоосвіти є в першу чергу наявність позитивних мотивів або усвідомлених спонук до цієї діяльності. До суб'єктивних умов перш за все слід віднести потребу або свідомість потреби, необхідності в самоосвіті. Така потреба штовхає особистість до активної роботи з книгою [59, с. 186; 62, с. 34].

Значення має і пізнавальний інтерес. Людина, обізнана в необхідності поповнювати знання, але яка не прагне до самого пізнання, прикладає зусилля, щоб змусити себе вчитися. При цьому не завжди досягає потрібних результатів. От чому великий російський педагог і психолог К.Д. Ушинський вважав, що учіння, позбавлене

інтересу і здійснюване тільки силою примушення, вбиває в учневі бажання вчитися, без якого він не може досягти багато чого [59, с. 186; 78, с. 109].

Коли людина має інтерес до знання, то вона працює із захопленням, віддає всі сили улюбленому читанню. Цікава робота менше стомлює, ніж нецікава. Викладачам необхідно роз'яснювати соціальну і особистісну значущість навчання, формувати пізнавальний інтерес, впроваджувати обмін досвідом роботи над книгою.

Потреби і інтереси визначають психологічну готовність особистості до самоосвіти. Крім того, необхідна ще підготовленість особистості до самонавчання. Підготовленість включає спеціальні знання, уміння і навички роботи з книгою. Читач перш за все повинен знати і уміти знайти потрібну книгу, тобто володіти бібліографічними знаннями і уміннями. Людина витрачає багато часу і сил на пошуки потрібних наукових відомостей, не володіючи бібліографічними знаннями, і часто витрачає цей час даремно [59, с. 187; 62, с. 42].

Отже, в кожному колективі працівниками бібліотек - міських і спеціальних, виробничих і навчальних - необхідно вести пропаганду бібліографічних знань.

Важливо для ефективного самонавчання знати, як читати. У наш час успішно веде дослідження в цій галузі спеціальний напрям - бібліотекознавство, одним з центральних питань якого є керівництво читанням дорослих. Читання - велике мистецтво, якому слід учити і якому необхідно вчитися.

Передумовою успішної самоосвіти є достатній рівень розвитку волі. Самостійне навчання вимагає не тільки інтересу, але і волі, великих зусиль, направлених як проти відволікаючих чинників, так і на те, щоб підтримувати увагу на високому рівні під час читання, записів. Адже не все, що потрібно знати, цікаво. Багато що, як указував К.Д. Ушинський, доводиться осягати зусиллям волі, а не шляхом самовимушення [59, с. 188; 71, с. 92].

Людина навряд чи може систематично працювати над собою, успішно вчитися, якщо вона має слабку волю. Проте неправильно думати, що людям, недостатньо підготовленим і розвиненим у вольовому відношенні, не слід займатися самоосвітою. Потрібні для самонавчання якості формуються в навчанні: утворюється досвід

пізнання, який полегшує навчання, зміцнюється воля, формується інтерес до пізнання. Відтак, підготовленість і готовність до самоосвіти - передумови і результат самонавчання.

Процес самоосвіти

Самоосвіта починається з усвідомлення потреби, необхідності навчання, самостійного придбання знань. Мотиви самонавчання можуть бути різні: шляхом самоосвіти можна підвищити свою професійну компетентність, а значить і заробіток; забезпечити подальше службове просування; задовольнити допитливість; підняти особистий престиж в колективі, стати поважною людиною, отримати високу оцінку своєї особистості.

Зустрічаються люди, які читають книги, для показухи – „дивіться, який я начитаний“, „ерудований“, „передова людина“. Ці люди „вчаться“ абияк. Таке „навчання“ не додає людям ні знань, ні розуму.

Коли потреба в самоосвіті усвідомлена, особистість визначає конкретні цілі, програму самоосвіти. У цій програмі намічається об'єм знань, що підлягає оволодінню, а також відповідна йому література [59, с. 189; 71, с. 124].

Розробляючи програму самоосвіти корисно звертатися за консультацією до фахівців - науковців, інженерів, мистецтвознавців, які допоможуть визначити зміст самоосвіти відповідно до поставленої мети. Бібліограф допоможе підібрати необхідну для самоосвіти літературу.

На основі програми складається план роботи: завдання на рік, місяць, тиждень, визначаються форми і методи роботи. Після цього людина приступає до вивчення поставленого питання.

Вибір книг для читання може складатися з підручників, монографій (наукових робіт), статей. Як допоміжні – довідники, словники, енциклопедії.

Книги потрібно підбирати за можливістю розуміння. Зустрічаються наукові монографії, особливо з філософії і психології, які не завжди розуміються навіть фахівцями. Вибір таких робіт ми не схвалюємо, оскільки витрачений на їх вивчення час не окупається кількістю і якістю придбаних знань [59, с. 190].

В.Г. Белінський писав: „Читати погано підібрані книги гірше і шкідливіше, ніж нічого не читати“. Більш того, як відмітив Р. Філдінг, погані книги можуть так само зіпсувати нас, як і погані товариші [34, с. 86; 59, с. 190].

Краще прочитати менше книг, але хороших, змістовних, таких, що збагачують пам'ять новими відомостями і що розвивають розум і волю особистості, ніж читати все без розбору.

Важливо навчити людину читати. Бездумне читання нічого не дає. Можна прочитати величезну кількість книг і не стати ні освіченішим, ні розумнішим.

Американський психолог Джеймс писав, що енциклопедична начитаність може поєднуватися майже з такою ж енциклопедичною неосвіченістю. А ось що писав про себе великий французький письменник Анатоль Франс: я читав без ліку і без розбору і був надзвичайно здивований, коли незабаром виявив, що я не навчився навіть вчитися і мої блискучі пізнання не більші, як легкий серпанок над бездонним неуттвом [59, с. 190].

Російський революційний демократ Д.М. Пісарев вважав, що на світі багато є хороших книг, але ці книги хороші тільки для тих людей, які уміють їх читати.

При читанні слід поставити собі наступні завдання: з'ясувати і засвоїти прочитане, зробити виписки для пам'яті, дати собі звіт, чому новому навчила прочитана книга, чи повідомила які-небудь нові знання, чи навчила яким-небудь новим прийомам роботи, порушила нові думки. Перш ніж читати книгу, необхідно проглянути зміст і прочитати передмову, перегорнути книгу, сторінку за сторінкою. Якщо є на книгу рецензія, познайомитися з нею, але не приймати на віру все, що мовиться в рецензії. Треба бути самостійним в оцінці книги, але для цього, звичайно, необхідно бути підготовленим і теоретично, і практично до питання, яке вивчається. Читання навчальної, наукової або науково-популярної книги -

складний розумовий процес. Умовно можна виділити наступні етапи: 1) сприйняття і розуміння тексту; 2) поглиблене осмислення і розумова переробка прочитаного; 3) додаток прочитаного до практичної діяльності [59, с. 191; 109, с. 131].

Справжнє сприйняття - це завжди розуміння змісту книги. У книзі можуть зустрітися важкі для сприйняття місця. Для розуміння їх слід використовувати довідники, словники, удаватися до роздумів, текст піддавати аналізу, зіставленню його з тим, що було вивчене раніше і що зустрічалося в досвіді. Іноді не заважає звернутися за допомогою до компетентної особи.

Ті, хто залишає незрозумілим те або інше місце в книзі, прирікають себе на нерозуміння подальшого тексту, оскільки все в книзі взаємозв'язано. Незрозуміле місце може бути посилом для подальших роздумів автора або висновком, що підводить підсумок сказаному.

Читання книги - це не тільки процес сприйняття, але і процес активного мислення, без чого не може бути повного сприйняття тексту. Мислення полягає не тільки в аналізі тексту і зіставленні його з наявними знаннями, воно включає і узагальнення матеріалу, тобто знаходження загального, закономірного. Не все, що є в книзі, потрібно брати на віру, зі всім погоджуватися.

Важливо при читанні встановити зв'язки теоретичного матеріалу книги з практикою, а тим самим, з одного боку, більш глибоко зрозуміти практику, а з іншого боку, перевірити істинність знань практикою. Ми читаємо, щоб більше знати. Запам'ятовування тексту полегшується, якщо він зрозумілий, осмислений. Інтенсивність запам'ятовування зростає, якщо до змісту книги виявився інтерес або читач усвідомив особливу особисту і суспільну значущість того, що вивчається. Для того, щоб краще запам'ятати, - потрібно виділяти в тексті головне, істотне і прочитувати такі місця два, а іноді і три рази.

Лев Толстой вважав, що не потрібно запам'ятовувати все те, що є в книзі, а тільки те, що відповідає на поставлене питання. Зрозуміло, засвоєння знань не зводиться тільки до запам'ятовування матеріалу, бо в цьому випадку відбувається

тільки тренування пам'яті. Таке засвоєння знань не розвиває розум. При самотійному вивченні якого-небудь питання недопустиме бездумне зубріння, механічне запам'ятовування без глибокого осмислення матеріала. Таке вивчення нічого не дає, окрім засмічення пам'яті і марної витрати часу. „Знання тільки тоді знання, - писав Л.М. Толстой, - коли воно придбане зусиллями своєї думки, а не однією пам'яттю“ [59, с. 194]. Подібний вислів ми знаходимо і у Мішеля Монтеня: „Читання служить мені виключно для того, щоб, розширюючи мій кругозір, будити мою думку, щоб завантажувати мій розум, а не пам'ять“ [59, с. 194; 94, с. 73].

Психологія встановила, що при швидкому читанні наукової літератури сприйняття і розуміння тексту протікає краще, ніж при повільному. І це зрозуміло. Швидке читання сприяє схоплюванню цілого, закінченої думки автора, а тим самим її розумінню. Крім того, швидке читання сприяє концентрації уваги на тексті.

Подальше осмислення тексту відбувається, коли читач звертається до тих місць, які виписані (це головні думки, факти, питання або зауваження читача) або відмічені в книзі. При цьому читач зіставляє дані тільки що прочитаної книги з даними, отриманими з інших джерел, зіставляє з життєвими фактами. Після такого продумування пишеться план конспекту або реферату, створення якого складає важливий етап подальшого поглиблення розуміння і закріплення знань. І нарешті, важливим етапом є спроба пристосувати знання до власної діяльності або поведінки. Це застосування може виражатися в корегуванні власних поглядів або в їх поглибленні. До прочитаного слід періодично повертатися і тим самим оновлювати свою пам'ять. Конспекти різних книг, як і реферати, повинні бути пронумеровані, складені в певному порядку, щоб у разі потреби можна, було швидко знайти потрібний матеріал.

Яку б гарну пам'ять не мала людина: записане на папері найкраща пам'ять, якою можна скористатися у будь-який час. Тому необхідно завжди робити багато записів, потім їх не раз перечитувати, робити позначки. Отже, читання наукової літератури без записів - малоефективне заняття [59, с. 195-196; 62, с. 69].

Найпростішим записом є анотація книги. Читач записує в зошиті прізвище автора, назву книги, місце і рік видання, а потім - приблизно на одній сторінці учнівського зошита - дає коротку характеристику книги, указує на ті основні питання, які в книзі висвітлюються. Такі записи слугують як довідники, вони спрощують відтворення змісту книги у разі потреби повторного звернення до неї.

Складнішим і більш значущим є конспектування книги. Зміст прочитаного можна записати своїми словами або словами автора книги. Недосвідчені читачі не можуть виділити в книзі головного, а тому мало не переписують всю книгу. Досвідчений читач не поспішає виписувати те або інше положення, оскільки воно може бути нижче сформульоване чіткіше і коротше. Тому виписки слід робити тільки після прочитання всього розділу або книги в цілому. У час же читання, якщо книга власна, потрібно відзначати на її полях умовними знаками цінність окремих положень. Наприклад, знайомий «+» відзначав цікаві місця; буквою «В» - важливі, значущі; поєднанням букв «НВ» - найбільш важливе місце [59, с. 196].

Якщо виписується в зошит цитата, то указуються сторінки, звідки вона узята. На полях зошита необхідно виразити своє відношення до неї, наприклад: „Дуже добре сказано“, „Відображає суть явища“. Ще складнішим, а разом з тим і особисто значущим є реферування книги. Реферат можна назвати особистим твором з прочитаної книги. Він нагадує анотацію, але відрізняється від неї великим об'ємом, а головне тим, що текст реферату - результат самостійного осмислення і оволодіння змістом книги. От чому реферування книги, як ніякий інший запис, збагачує власні погляди, формує розум і літературні здібності, укріплює пам'ять [59, с. 197; 132, с. 41].

Якщо людина тільки виписує цитати, вона ніколи не навчиться писати, не зможе виробити свій стиль викладу. При багатократному реферуванні поступово виробляються навички літературного викладу питання. Структура реферату може відповідати структурі книги, а може бути і іншою, коли читач підпорядковує виклад змісту книги тому питанню, яке його більше всього цікавить. У рефераті допустимі оцінки тексту книги, дискусія з її автором, вислови власних поглядів, приведення

порівняльних даних з інших книг. Реферати книги можуть бути використані багато разів для доповідей і повідомлень, а в деяких випадках вони можуть служити як літературні джерела в науковій роботі [59, с. 197].

Читанням і засвоєнням змісту книг процес самоосвіти не завершується. Головне полягає в тому, щоб навчитися застосовувати знання з практики, а це складний процес. Механічно завчені знання не є знаннями, це баласт, який заважає творчо жити і працювати. Академік І.П. Павлов одного разу сказав невдалому психіатрові: „Ви добре знаєте, хто з учених і що сказав, а де ж ваші власні думки?“ [59, с. 198; 62, с. 91].

Застосування знань на практиці не простий механічний акт додатку тих або інших положень до проблем. Цей процес на практиці вимагає усвідомити проблему або питання, що виникає в роботі, потребує вирішення. З'ясування завдання полегшує відбір потрібних знань. При цьому необхідно пам'ятати, що знання не сума рецептів того, як діяти на практиці. Знання - це результат пізнання загального і істотного, закономірного в природі, суспільстві, в людській свідомості. Звідси треба зрозуміти суть і самому подумати, як застосовувати загальне до конкретної події, іншими словами, конкретизувати знання. Цьому допомагають творчі роздуми і досвідченість.

Досвід життя, діяльності містить систему конкретних знань, умінь і навичок, а при поєднанні загальних і конкретних знань вирішується і практична проблема.

Необхідно також приділяти належну увагу комплектуванню особистої або, як то кажуть, домашньої бібліотеки. Книга потрібна для самовдосконалення, як в професійному відношенні, так і етичному, естетичному і інтелектуальному. На перше місце - слід ставити книги за фахом. Без них неможливо удосконалювати свою професію і набути майстерність. На друге місце - слід ставити науково-популярну літературу з суспільних і природних наук, щоб задовольнити потребу все знати. На третє місце - художню літературу, яка позитивно впливає на людину, вона виховує його етично і естетично, заряджає волю на звершення, спонукає

особистість до самовиховання. Місце книг в особистій бібліотеці може бути іншим залежно від виконуваною особистістю ролі в суспільстві, її потреб і інтересів. Потрібно пам'ятати, що хороші книги не застарівають, їх можна і потрібно перечитувати по декілька разів [59, с. 199].

Самоосвіта людини - особистісно і соціальна значуща справа, тому необхідно адміністрації і громадським організаціям всіма засобами, і в першу чергу моральними, стимулювати читання, самостійне вивчення як спеціальної, так і загальної науково-популярної і художньої літератури. Важливими стимулами самоосвіти є добре організовані читацькі конференції із залученням авторів обговорюваних книг, а також періодичні звіти перед своїми організаціями про роботу над собою, і зокрема про самоосвіту.

Важливим є створення необхідних умов для роботи з книгою. До них відносяться в першу чергу створення бібліотек, організація обміну книгами. Істотне значення мають зобов'язання особистості, звіти, які стимулюють самоконтроль та інтенсифікують роботу над собою.

Отже, можна зробити висновок, що вимогливість до себе і здібність до вольового зусилля визначають успіх в самовихованні. Багато залежить від особистості, від її підготовленості до роботи над собою, від усвідомлення нею соціальної важливості і особистої значущості самовиховання. Люди із слабкою волею також можуть і повинні виховувати себе. Для них особливо потрібна систематичність в роботі над собою. Поступово, долаючи недоліки, вони неухильно йтимуть вперед в своєму розвитку. Оптимальною умовою самовиховання є гармонійне поєднання сприятливих об'єктивних умов і внутрішньої готовності і здатності особистості працювати над собою. Важливість процесу самоосвіти значно зростає на сучасному етапі [59, с. 200; 138, с. 26].

3.3. САМОНАВЧАННЯ І САМОВИХОВАННЯ - СКЛАДОВІ САМООСВІТИ

- Керівник як педагог
- Професіонал в системі педагогічної освіти
- Взаємозв'язок освіти і самоосвіти

Керівник як педагог

До професійних обов'язків керівника входить робота з людьми. Саме роботою з людьми визначається позиція керівника як педагога. Невміння працювати з людьми, одна з головних причин невдач професійної діяльності, самоствердження в професійному середовищі, в професійній самореалізації. Професіонал, а тим більше керівник - завжди педагог: він учить, виховує і колег, і себе, і начальство.

Співробітники фахівця - це не просто група людей, яких об'єднує штатний розклад даного підрозділу, а рядовий і керівний персонал, тобто формально функціонуюча структура. Всяка робоча команда, будь то група, бригада, інший колектив, об'єднання, члени якого зв'язані не тільки загальною діяльністю, але і певною системою відносин. При тому що це люди різного віку, з різною освітою, стажем роботи і кваліфікацією, життєвим досвідом, з різними характерами, ціннісними орієнтаціями і самооцінкою. Серед співробітників формуються об'єднані тими або іншими ознаками групи, часто неоднозначно один до одного що відносяться, зі своїми лідерами, які стали такими з різних причин [17, с. 19; 113, с. 53].

Професійне середовище активно впливає (цей вплив продовжується і за межами установи) на всіх її суб'єктів, у тому числі і на керівника. Дії ці - позитивні або

негативні - викликають у відповідь реакцію. У кожен момент вона визначається ситуацією, настроєм, відношенням до джерела. Виникає вірогідність необ'єктивності, упередженості, а то і конфліктів, ворожості, що негативно позначається і на внутрішніх відносинах, і на ході і результатах спільної діяльності, і на особистісному і професійному самопочутті керівника [17, с. 18; 113, с. 54].

Щоб попередити небажаний розвиток подій, йому необхідні хоч би елементарні психологічні знання, бажання і уміння ними керуватися, розуміти і використовувати прикладний характер цих знань: здійснювати диференційований підхід при взаємодії з різними групами і індивідуальний - в роботі із співробітниками, що вимагають такого підходу.

Провідною стратегією є доцільна орієнтація на позитивні можливості колег: знання, відношення до справи, уміння жити в даному колективі. Заслужене, адекватне і публічне заохочення не викликає, як правило, подиву і заздрості, образи і протесту колективу, а навпроти, стимулює і того, кого заохочують, і його колег на подальшу спільну роботу, створюючи позитивну, творчу атмосферу. Якщо такий результат протягом тривалого періоду часу досягти не вдається, то, це служить серйозним сигналом для керівника: щось не так в його професійному „господарстві“, і треба строго і, головне, чесно розібратися в тому, що відбувається, щоб разом з колегами вирішити загальну проблему, що виникла із-за самовдоволення одних, безвідповідальності і недисциплінованості інших, байдужості і пасивності третіх [88, с. 43; 113, с. 54].

При взаєморозумінні співробітників, при їх активній участі у вирішенні загальних і приватних проблем, тобто за найсприятливіших умов, головна роль належить керівникові. Головним чинником незмінно виступає його особистий приклад, бо він інтегрує в собі людський і професійний початок в їх нерозривності і невичерпності, тому впливає на інших людей. Здатність змістовно і ненав'язливо, не повчаючи, показати на особистому прикладі - найважливіша якість керівника, умова його успішної діяльності [17, с. 21; 113, с. 54-55].

Професіонал в системі педагогічної освіти

Педагогічна освіта - найважливіша загальнокультурна, загальноосвітня складова в системі професійної підготовки будь-якого фахівця. Вона орієнтує фахівця на практичне застосування сукупності вивчених знань про навчання і виховання, необхідних для розуміння дій, відносин людей, важливих для того, щоб допомогти їм стати більш освіченими і вихованими. В цьому виявляється практична цінність педагогічної освіти, сприяючої разом з іншими чинниками розвитку відчуття соціальної відповідальності і його реалізації в різнобічній і позитивній активності людини, - чи йде мова про її роботу, батьківські функції, спілкування в соціумі [49, с. 111; 113, с. 54].

Педагогічна освіта є обов'язковим елементом компетентності фахівця, особливо керівника. Необхідна і соціальна відповідальність, і компетентність, щоб свідомо, за суспільним статусом або виробничій необхідності, брати на себе право впливати на інших, на їх діяльність, плани, наміри, на стан і настрої - на їх життя. Коли вони опиняються в прямій виробничій залежності, стають необхідними педагогічні знання і уміння, потрібні для роботи з такими людьми.

Педагогічна освіта пов'язана з цілеспрямованістю фахівця. Вона пропонує систему об'єктивних, вивірених наукою і життєвим досвідом уявлень теоретичного і прикладного характеру, призначених і пропонованих для суб'єктивного застосування людьми, в допомогу їм в різних сферах життя, зокрема професійній діяльності [49, с. 113; 113, с. 56].

Перефразовуючи відомий жарт, мовляв, всі знають, як виховувати чужих дітей, але не знають, як справитися зі своїми, можна, не дуже ризикуючи помилитися, затверджувати: всі знають, як учити і виховувати інших, але менш успішні в роботі над собою. Педагогічна освіта покликана формувати у фахівця розуміння важливості і мотивацію, будити бажання і озброювати умінням працювати над собою, чи йде мова

про безперервну загальну і професійну освіту і підвищення кваліфікації, про систематичну самоосвіту або самовиховання. Самоудосконалення необхідне представникам всіх професій так само, як і його грамотне стимулювання засобами, які має в своєму розпорядженні система педагогічної освіти [49, с. 109; 113, с. 56].

В ході педагогічної освіти бажання і уміння учити і виховувати інших і себе забезпечуються початковим навчальним матеріалом, своєрідними еталонами у вигляді пропонувань на заняттях і для самостійного осмислення загальних закономірностей і особливостей процесів навчання і виховання. Останні в професійній діяльності фахівця відбуваються дуже складно, оскільки здійснюються поза традиційними для освітніх установ умовами спеціально організованого навчально-виховного процесу (навчальна аудиторія, устаткування, допомога; розклад; викладачі, і студенти; звітність і ін.), та і зміст ніяк не регламентований програмами і часом навчання: все індивідуально і нерідко ситуативно; до того ж учасники процесу - дорослі люди, з різною самооцінкою і різним відношенням до спроб керівника допомогти їм більше знати і більше уміти. Педагогічна освіта дає змістовну базу, для того, щоб застосовувати спеціальні знання в повсякденній роботі з людьми [10, с. 34; 49, с. 109; 113, с. 57].

Взаємозв'язок освіти і самоосвіти

В кінці XX - початку XXI ст. освіта разом із засобами масової комунікації, формальним і неформальним спілкуванням людей стає провідним транслятором досвіду і знання. При цьому міняється як характер освіти, так і відношення до нього з боку суспільства і індивіда. До освіти формується відношення як до суспільного блага і індивідуально-особистісної цінності. Потреба в освіті як в засобі для посилення адаптаційних можливостей людини до різкого прискорення темпу життя перетворює її на безперервний процес, а ускладнення суспільного життя вносить

корективи до змісту і організаційних форм відповідно до актуальності не тільки завдання підготовки людей до виконання професійно-трудових, але і суспільно-політичних, художньо-естетичних і соціально-побутових функцій (освоєння побутової і офісної техніки, що швидко оновлюється, бурхливе вторгнення Інтернету і мобільного зв'язку і ін.) [23, с. 92; 113, с. 74].

Звичні моделі отримання освіти, що забезпечують необхідний рівень готовності до здійснення виробничих, службових, господарсько-побутових, дозвіллевих функцій, сьогодні зазнають істотних змін. Європа вже вступила в „епоху знань“ зі всіма витікаючими культурними, економічними і соціальними наслідками. Успішний перехід до економіки і суспільства, заснованого на знанні, життя людини в інформаційному суспільстві повинні супроводжуватися процесом безперервної освіти. „Учіння довжиною в життя“ - ось формула однієї з найважливіших світових тенденцій сучасного етапу розвитку освіти [96, с. 31; 113, с. 75].

Безперервна освіта стає головним принципом існування глобальної освітньої системи, в якій людина бере участь протягом всього свого життя, дістаючи рівні можливості адаптуватися до вимог, що виникають у зв'язку з соціально-економічними змінами, і активно беручи участь у формуванні майбутнього суспільства [91, с. 94; 113, с. 75].

У сучасному соціально-політичному середовищі, що постійно ускладнюється, повноцінний розвиток особистості стає неможливим без уміння брати активну участь в суспільних процесах і достатньо оперативно адаптуватися до культурної, етнічної і мовної різноманітності. У цих умовах тільки якісна освіта в найширшому розумінні цього процесу в змозі допомогти успішно справитися з цим завданням.

У ХХІ ст. все більш актуальною стає проблема підвищення культури соціального мислення і поведінки людей, особливо соціально-професійних груп, що функціонують в системах типу „чоловік - людина“, і перш за все педагогів і керівників.

Освітні програми освоюються в наступних формах: у освітній установі - у формі очної, очно-заочної (вечірній), заочної; у формі сімейної освіти, самоосвіти, екстернату.

Відповідно до цього виділяють:

- формальна освіта, що отримується в різних освітніх установах і завершується видачею документів державного зразка (диплома, свідоцтва, сертифікату і так далі);
- неформальна освіта, що зазвичай не супроводжується видачею документа, відбувається в освітніх установах або в громадських організаціях, клубах, гуртках, а також під час індивідуальних занять з репетитором або тренером;
- інформальна освіта, що є індивідуальною пізнавальною діяльністю, супроводжуючою наше повсякденне життя, і що необов'язково має цілеспрямований характер [42, с. 67; 113, с. 75; 121, с. 275].

Принцип безперервної освіти робить інформальну і неформальну освіту рівноправними складовими освітнього процесу. В даний час все більше зростає значущість інформальної освіти, головним напрямком якої є пошук оптимальних способів інтеграції життєвих сил індивіда і групи, засобів забезпечення їх здійснення в типових і нестандартних ситуаціях.

Освіта в цілому стає ключовим чинником не тільки професійного і особистісного успіху. Відповідно до цього при здійсненні безперервної освіти необхідно звертати увагу на її соціально-культурну значущість. Так, необхідність педагогічного компоненту освіти для підготовки фахівців різного профілю, безпосередньо не пов'язаних з професійною педагогічною діяльністю (лікарів, журналістів, економістів, юристів і так далі), пояснюється перш за все ускладненням соціальних вимог до людини, а також універсалізацією організаційних основ здійснення професійної діяльності у всіх сферах людської діяльності, розвитком культури соціальної взаємодії, культури комунікацій і так далі [113, с. 76; 143, с. 7].

У ХХІ ст. позначилися наступні завдання підвищення ефективності освіти:

- вдосконалення змісту освіти, відображене в освітніх програмах, державних освітніх стандартах, підручниках і навчальних посібниках, і освітніх технологій;
- вдосконалення процесу підвищення кваліфікації працівників системи освіти;
- доступність освіти для осіб з обмеженими можливостями і соціально

незахищених;

- розробка нових моделей освіти (відкриті університети, літні школи, молодіжні табори і так далі) [23, с. 147; 113, с. 78].

Крім того, необхідна розробка національної освітньої парадигми безперервної освіти, формування певної регламентуючої системи, що включає компоненти державних освітніх стандартів безперервної освіти. Ця регламентуюча система повинна бути у свою чергу доповнена системою додаткової освіти і різними формами самоосвіти.

ЮНЕСКО трактує право на освіту, не тільки як загальну базову освіту - воно повинне реалізовуватися все життя. Його слід розглядати як право і обов'язок людини на безперервну освіту.

У сучасних міжнародних документах з проблем освіти підкреслюється важливість умілого використання освітнього потенціалу сучасних засобів комунікації, професійної діяльності, а також культурного життя і дозвілля.

Важливою умовою реалізації ідеї безперервної освіти є активна самоосвітня діяльність людей різного віку.

Самоосвіта - індивідуальний процес. Існує закономірний взаємозв'язок освіти і самоосвіти, обумовлений тим, що на кожній стадії навчання разом з науковими основами предметів, що вивчаються, освоюються і наукові методи пізнання, методика самостійного засвоєння знань і застосування їх на практиці [23, с. 94; 113, с. 79].

Самоосвіта людини - це цілеспрямована, систематична пізнавальна діяльність, необхідна для вирішення завдань, що виникають на різних етапах життєдіяльності і соціально значущих для досягнення (уміння розпорядитися особистими можливостями), задоволення своїх потреб не тільки в цілях вдосконалення свого освітнього рівня, але і отримання другої і третьої спеціальності. Самоосвіта орієнтована на цілеспрямоване залучення людини до освоєння соціального досвіду на основі розвитку його здібностей, індивідуальних особливостей, мотивів і інтересів [96, с. 107; 113, с. 79].

Самоосвіта за змістом може бути:

- обумовлена посиленою увагою індивідів до сучасних проблем і подій в світі і країні;
- пов'язана з необхідністю вдосконалення методів і засобів пізнавальної діяльності;
- направлена на самовиховання, формування характеру і інших особистісних якостей;
- обумовлена необхідністю більш поглибленого вивчення професійної діяльності, отримання другої і третьої професії;
- пов'язана з поглибленим вивченням окремих циклів дисциплін [113, с. 80; 121, с. 275].

Самоосвіта може бути засобом пошуку і засвоєння соціального досвіду, за допомогою якого людина здійснює свою освіту, розвиток і професійну підготовку відповідно до поставлених перед собою цілей і завдань. Ефективність самоосвіти обумовлюється наявністю прагнення і готовності до самоудосконалення, сформованими мотивами і чітко поставленими перед собою завданнями, уміннями самоорганізації і самостійного здійснення освітнього процесу, де індивід одночасно виступає і як суб'єкт освітньої діяльності, і її об'єкт [113, с. 80; 121, с. 276].

Отже, під самоосвітою розуміється пізнавальна діяльність людини, направлена на перетворення нею своїх фізичних сил, душевних і соціальних якостей, в основі якої лежить безпосередній особистий інтерес людини відповідно до його уявлень про соціально схвалюваний зразок особистості. Самоосвіта як цілеспрямована самостійна діяльність людини з особистісного самоудосконалення включає два самостійних процеса - самонавчання і самовиховання. У системі безперервної освіти самоосвіта є сполучною ланкою між ступенями і стадіями організованого навчання, додаючи освітньому процесу цілісний характер [113, с. 81; 121, с. 276].

Основні положення теорії самоосвіти особистості (за П.І. Підкасистим) зводяться до наступного:

- цілеспрямоване формування у людини готовності до самоосвіти - одне з основних завдань системи освіти;

- виховання, освіта, розвиток і професійна підготовка бажаючих навчатися повинна здійснюватися на основі нерозривного взаємозв'язку учіння з їх самоосвітньою діяльністю, науково-дослідною роботою, участю в рішенні виробничих завдань;
- всі зусилля педагогічного процесу повинні бути направлені на підвищення рівня готовності особистості до самоосвіти;
- в результаті управління самоосвітою у тих, хто навчається повинна послідовно формуватися потреба в самоосвіті як в можливості вирішення соціально значущих завдань і задоволенні своїх інтересів: забезпечення високого рівня засвоєння системи узагальнених знань, умінь і навичок з дисциплін, що вивчаються; вироблення уміння користуватися найбільш поширеними джерелами інформації, раціонально організувати свою діяльність в процесі самоосвіти;
- провідна ланка управління самоосвітою - системна взаємодія суб'єктів педагогічного процесу;
- поступове перетворення цілісного педагогічного процесу в самоосвітній, перетворення, які відбуваються на основі підвищення рівня готовності до самоосвіти кожної особистості, - головний напрям діяльності, націлений на вдосконалення процесу управління самоосвітою в системі додаткової освіти [113, с. 81; 121, с. 276].

Отже, взаємозв'язок освіти і самоосвіти виявляється двояко. З одного боку, освіта як мета і зміст педагогічного процесу створює базу для самоосвіти, з іншого - самоосвіта сприяє формуванню потреб в знаннях, досвіді і особистісних якостях, які перетворюються на цілі освіти. Самостійна робота з особистісного самоудосконалення, здійснювана в рамках виховання і навчання, є перехідним ступенем між процесами освіти і самоосвіти. Саме завдяки цьому система освіти, у тому числі і додаткової, може мати можливість успішно вирішувати задачу прискореного впровадження теорії самоосвіти особистості в педагогічну практику, оскільки самоосвіта не протиставляється освіті людини в якому-небудь навчальному

закладі. Навпаки, вона припускає звернення до самоосвіти як додаткове до їх систематичної роботи над собою в рамках цілісного педагогічного процесу [113, с. 82; 121, с. 276].

Відтак, на початку XXI ст. концепція освіти впродовж всього життя набуває ключового значення. Самоосвіта стає одним з найважливіших напрямів самореалізації особистості на тлі динамічної ситуації як на ринку праці, так і в інших соціальних сферах. Вона виходить за рамки традиційної відмінності між первинною освітою і безперервною освітою. Освіта повинна постійно адаптуватися до цих змін в суспільстві [113, с. 82; 121, с. 276].

3.4. САМОСТІЙНА РОБОТА - ВИЩА ФОРМА НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- **Розвиток професійних навичок педагогів невід’ємна частина самовиховання учнів і студентів**
- **Основні тенденції розвитку сучасної освіти щодо самовиховання і самоосвіти**
- **Загальна характеристика самостійної роботи**
- **Самостійна робота як навчальна діяльність**

Розвиток професійних навичок педагогів невід’ємна частина самовиховання учнів і студентів

Відомі основні етичні, професійні заповіді медиків, співзвучні із застереженням великого мислителя і лікаря Сходу Ібн Сіни (Авіценни) (980-1037): „Не зашкодь“. Вони виражені в клятві Гіппократа (IV ст. до н.е.), яку дають випускники медичних вузів. Виникає питання, чи існують в педагогіці професійні заповіді, які визначають характер і ефективність педагогічної дії. Можна дати дві поради початкуючим педагогам: „зрозумій учня“ і „допоможи йому навчитися“. Урахування всієї складності освітнього процесу, знання механізмів і закономірностей педагогічної дії сприяють виконанню основного завдання освіти - розвитку і становлення особистості учня [48, с. 3].

Складність освітнього процесу полягає в тому, що він, займаючи значне місце в житті людини, не дає конкретного результату відразу після його завершення. Результатом освіти (звичайно, з урахуванням дії і інших чинників, зокрема спадковості, сімейного виховання, самовиховання і ін.) є подальша поведінка, діяльність, спосіб життя людини.

Кожен, хто вибирає професію педагога, бере на себе відповідальність за тих, кого він учить і виховуватиме, разом з тим відповідаючи за самого себе, свою професійну підготовку, своє право бути Педагогом, Вчителем, Вихователем [48, с. 3].

Гідне виконання професійного педагогічного обов'язку вимагає від людини ухвалення ряду **зобов'язань**.

- слід об'єктивно оцінювати власні можливості, знати свої слабкі і сильні сторони, значущі для даної професії якості (особливості саморегуляції, самооцінки, емоційні прояви, комунікативні, дидактичні здібності і так далі). Наприклад, така позитивна професійна якість, як уміння людини адекватно оцінювати і коректувати свою поведінку, є одна з передумов адекватної дії на інших людей. Формування цієї якості вимагає від майбутнього педагога розвитку мислення рефлексії, високого рівня пізнавальної активності і вольової саморегуляції.

- майбутній педагог повинен оволодіти загальною культурою інтелектуальної діяльності (мислення, пам'яті, сприйняття, уявлення, уваги), культурою поведінки, спілкування і педагогічного спілкування зокрема. Педагог - це зразок, якому свідомо, а частіше неусвідомлено, наслідують учні, переймаючи те, що робить вчитель.
- обов'язковою передумовою і основою успішної діяльності педагога є пошана, знання і розуміння свого учня як „Іншого“. Педагог повинен зрозуміти учня і бути прийнятий ним незалежно від того, чи співпадають їх системи цінностей, моделі поведінки і оцінок; це також припускає знання психологічних механізмів і закономірностей поведінки, спілкування.
- педагог є організатором навчальної діяльності учнів або студентів, їх співпраці і в той же час виступає як партнер і людина, що полегшує педагогічне спілкування, тобто „фасилітатора“, за К. Роджерсом. Це зобов'язує студента - майбутнього педагога розвивати свої організаторські, комунікативні здібності для того, щоб уміти управляти процесом засвоєння учнями знань, включаючи їх в активні форми навчальної взаємодії, стимулюючої пізнавальну активність його учасників. Розвиток таких професійних умінь припускає не тільки глибокі психолого-педагогічні знання, але і постійний, систематичний професійний тренінг студентів [48, с. 4].

Таким чином, професійні якості педагога повинні співвідноситися з наступними постулатами - заповідями його психолого-педагогічної діяльності:

- поважай в учневі Людину, Особистість (що є конкретизацією золотого правила - відносься до інших так, як ти хотів би, щоб відносилися до тебе);
- постійно шукай можливість саморозвитку і самоудосконалення (бо відомо, що той, хто не вчиться сам, не може розвивати смак до навчання, „розумовий апетит“ у інших);
- передавай учневі знання так, щоб він хотів і міг їх освоювати, був готовий їх використовувати в різних ситуаціях і в своїй самоосвіті.

Ці постулати суть конкретизація загальновідомої тези: тільки особистість виховує особистість, тільки характер формує характер. Педагог зобов'язаний бути особистістю, це його професійна характеристика [48, с. 5].

Основні тенденції розвитку сучасної освіти щодо самовиховання і самоосвіти

Проблеми педагогічної психології, що розглядаються нами, аналізуються на основі особистісно-діяльнісного підходу в загальному контексті основних тенденцій розвитку сучасної освіти. Згідно цьому підходу, а) в центрі освітнього процесу знаходиться той, що сам навчається, формування його особистості засобами даного конкретного навчального предмету, б) навчальний процес має на увазі організацію і управління навчальною діяльністю тих, що навчаються, направленою на їх всесторонній розвиток і освоєння ними наочних знань. Відповідно до особистісно-діяльнісного підходу до навчання можна розглянути ряд проблем, які сьогодні складають фундамент педагогічної психології. З них ключовими є: взаємодія викладача і учнів або студентів як навчальна співпраця рівних партнерів, направлена на вирішення навчально-пізнавальних завдань; психологічна характеристика педагога і учнів або студентів як суб'єктів навчальної діяльності і педагогічного спілкування; психологічні особливості самої навчальної діяльності; психологічні механізми і закономірності засвоєння і ін. [48, с. 5].

Структуровану сукупність наукових знань, концепції і теорії, що висловлюються з певної авторської позиції, в даному випадку з позиції особистісно-діяльнісного підходу сформував у вітчизняній психології учені К.Д. Ушинський, М.Я. Басів, П.Ф. Каптерев, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, А.Н. Леонтьєв і багато інших. Даний підхід співзвучний і основним положенням гуманістичної психології К. Роджерса [48, с. 5-6].

Загальна характеристика самостійної роботи

Підходи до трактування самостійної роботи

Організація навчальної діяльності учня і студента включає разом з аудиторною його домашню, індивідуальну і самостійну роботу по навчальному предмету. Найменш вивченою і в той же час представляє найбільший інтерес в плані психологічного аналізу навчальної діяльності є самостійна робота школяра, студента. У ній можуть виявлятися його мотивація, цілеспрямованість, а також самоорганізованість, самостійність, самоконтроль і інші особистісні якості. Самостійна робота учня або студента може бути основою перебудови його позицій в навчальному процесі [48, с. 248-250].

У сучасній методиці викладання в школі і у вузі самостійна робота обов'язково співвідноситься з організуючою роллю вчителя і викладача. Під самостійною роботою в дидактиці розуміють різноманітні види індивідуальної і колективної діяльності учнів і студентів на аудиторних і позааудиторних заняттях або удома без безпосередньої участі вчителя, але за його завданнями (А.А. Міролюбов) [48, с. 249].

Визначення позакласної і позашкільної роботи, згідно якому вона є різними видами діяльності учнів або студентів (виховного і освітнього характеру, організовані і такі, що проводяться школою в позаурочний час), покладене в основу розгляду самостійної діяльності учнів багатьма дослідниками: це декілька форм самостійної роботи, таких як позаурочна, позакласна, позашкільна, об'єднаних загальним поняттям „позанавчальна робота“. Формулюються три основні відмінності позаурочної роботи: добровільність участі школярів в ній, позаурочність проведення, велика самостійність. Вимоги, що пред'являються до неї, включають зв'язок урочною і позаурочний роботи, обов'язковість у виконанні

добровільно узятих на себе позакласних доручень, цілеспрямованість і регулярність позакласних занять, масове охоплення учнів і так далі (С.Ф. Шатілов) [48, с. 249].

Визначення самостійної роботи

Психологічна сторона проблеми залишається найменш представленою з позиції навчальної діяльності. Можна визначити **положення** для розгляду цієї проблеми.

- Самостійна робота школяра і студента є наслідок правильної організації його навчальної діяльності на уроці або лекції, що мотивує самостійне її розширення, поглиблення і продовження у вільний час. Відповідно організовувана і керована вчителем або викладачем навчальна робота учня або студента повинна виступати як певна привласнена ним програма його самостійної діяльності з оволодіння навчальним предметом. Це означає для вчителя або викладача не тільки чітке усвідомлення свого плану навчальних дій, але і усвідомлене його формування у учнів або студентів як деякої схеми освоєння навчального предмету в ході вирішення нових навчальних завдань.
- Самостійна робота - ширше поняття, ніж домашня робота, тобто виконання завдань, даних вчителем або викладачем в класі або аудиторії додому для підготовки до наступного уроку. Самостійна робота може включати позаурочну, таку, що задається в тій або іншій формі вчителем (викладачем) роботу учня або студента. Але в цілому це паралельно існуюча зайнятість учня або студента з вибраної їм з готових або ним самим виробленої програми засвоєння якого-небудь матеріалу.
- Самостійна робота повинна розглядатися як специфічна форма (вид) навчальної діяльності учнів або студентів, що характеризується всіма перерахованими її особливостями. Це вища форма їх навчальної діяльності, форма самоосвіти, пов'язана з його роботою в класі або аудиторії [48, с. 250].

Самостійна навчальна робота повинна бути усвідомлена як вільна за вибором, внутрішньо мотивована діяльність. Вона припускає виконання учнями або студентами цілого ряду дій: усвідомлення мети своєї діяльності, ухвалення навчального завдання, додання їй особистісного сенсу (в термінах теорії діяльності О.М. Леонтєва), підпорядкування виконанню цього завдання інших інтересів і форм своєї зайнятості, самоорганізації в розподілі навчальних дій в часі, самоконтролю в їх виконанні [48, с. 251].

Самостійна робота як навчальна діяльність

Основні вимоги до самостійної роботи

Специфіка самостійної роботи в зіставленні з позакласною (позааудиторною, позашкільною, позаурочною, позанавчальною роботою) співвідноситься з основними вимогами до організації позакласної роботи в навчанні.

- Перша вимога зводиться до того, що позакласна робота може тільки поглиблювати, розширювати і удосконалювати знання, уміння і навички, отримані учнями або студентами на уроці чи занятті, але не має основною метою набуття нових знань, умінь і навичок.
- Другою вимогою є цікавість самих форм, процесу і матеріалу роботи.
- Третя фіксує необхідність міжнаочних, міждисциплінарних зв'язків. Важливими вимогами є також добровільність і активність учнів або студентів в цій роботі, масовість як форма організації [48, с. 251].

Можна виявити істотні особливості самостійної роботи. Самостійна робота як самостійна навчальна діяльність може виникнути на основі „інформаційного вакууму“. Він виникає, коли у учнів або студентів формується потреба дізнатися, засвоїти щось нове, невідоме, потрібне, важливе для себе, а засобів задоволення такої потреби в навчальному процесі немає. Це припускає необхідність направленої

роботи вчителя або викладача на створення передумов виникнення у них такої потреби. (Наприклад, вчитель іноземної мови оголошує, що ті, хто хотів би самостійно, понад програму вивчати сучасну „молодіжну“ розмовну (англійський) мову, можуть користуватися її консультаціями і наявною літературою.) [48, с. 251].

Особливість самостійної роботи, на відміну від „позакласної“, „домашньої“ полягає в тому, що в її основі завжди лежить новий для школяра або студента матеріал, нові пізнавальні завдання. Друга з названих вище вимог до позакласної роботи також не співпадає з особливістю самостійної роботи як специфічного виду діяльності. Тут важливим повинне бути саме оволодіння новим матеріалом, а не тільки і не стільки форма організації, тобто напружений, цілеспрямований, такий, що захоплює процес для учнів і студентів. Прикладом може бути самостійний розбір шахових партій початкуючим шахістом. Звичайно, не можна розраховувати на те, що такою самостійною роботою займатимуться всі, але створення умов і передумов для зацікавлених в цьому учнів і студентів є прояв розвиваючого навчання [48, с. 251].

Вимоги добровільності, активності участі школярів, так само як і доцільності включення міжнаочних зв'язків, розповсюджується і на самостійну роботу як вид навчальної діяльності. Вимога масовості, що пред'являється до позакласної роботи, тобто характер включеності учнів або студентів, наприклад, в гуртки, театри-студії змінюється для самостійної роботи. Вона замінюється пропозицією переважно індивідуальної роботи школяра або студента. За взаємною домовленістю, за внутрішньою згодою, бажанням декількох учнів або студентів така робота може бути і колективною, що підвищить її результативність і в наочному, і в особистісному плані. Можна вважати, що самостійна робота - це форма роботи за індивідуальними планами, доповнюючими, яка розширює і поглиблює знання, що отримуються школярем або студентом в класі (аудиторії) і в позакласний (позааудиторний) час підготовки до уроків або занять [48, с. 252].

Діяльнісний характер самостійної роботи

Самостійна робота школярів або студентів розглядається в цілому як діяльність. Це багатобічне і поліфункціональне явище. Вона має не тільки навчальне, але і особистісне і суспільне значення. Самостійна робота термінологічно точно не визначена, хоча її зміст однозначно інтерпретується всіма дослідниками і практиками навчання в сенсі цілеспрямованої, активної діяльності учнів або студентів. У діяльнісному визначенні самостійна робота - це організовувана самим школярем або студентом через його внутрішні пізнавальні мотиви, в найбільш слушний, раціональний із його точки зору час, контрольована їм самим в процесі і за результатом діяльність на основі позашкільного або позаузівського опосередкованого системного управління нею з боку вчителя чи викладача [48, с. 252].

Управління розуміється в контексті його психологічної моделі, можливість створення якої розкрита Л.М. Фрідманом [161]. Вона заснована на положеннях про суб'єктний характер, структуру управління діяльності учня або студента, про динамічність, жорсткість або гнучкість цього управління, особисту участь учня чи студента, особистої відповідальності вчителя чи викладача і обов'язковості колективних форм роботи [48, с. 252-253].

Важливим для визначення характеру зовнішнього управління самостійною роботою школярів є положення автора про ступінь жорсткості такого управління. Чим більше послідовність дій учня, згідно Л.М. Фрідману, „...задається системою, що ззовні управляє, тим більше жорстким є управління. Чим більше ця послідовність вибирається і визначається за змістом самим учнем, тим більше гнучким є управління учнем... Жорсткість управління повинна зменшуватись у міру зростання учнів“. До моменту завершення середньої освіти і переходу у ВНЗ управління повинне ставати повністю гнучким [161, с. 197]. Гнучкість управління самостійною роботою школярів стає, таким чином, окремою методичною проблемою організації цієї роботи стосовно тих каналів, через які управління здійснюється,

тобто стосовно вчителя, програми, змісту навчального матеріалу як системи завдань [48, с. 253].

Індивідуально-психологічні детермінанти самостійної роботи

Самостійна робота як вища форма навчальної діяльності, обумовлюється індивідуально-психологічними і особистісними особливостями учнів або студентів як її суб'єктів. До таких психологічних детермінант перш за все відноситься саморегуляція. Поняття саморегуляції було психологічно обґрунтоване І.П. Павловим, Н.А. Бернштейном, П.К. Анохіним в їх уявленні про людину як про найдосконалішу систему, таку, що самоудосконалюється, самонавчається, саморегулюється. У загальному контексті власне психологічній теорії саморегуляції (О.А. Конопкин, А.К. Осніцький) були визначені моменти наочної саморегуляції, співвідношувані з організацією самостійної роботи [48, с. 253; 103].

Для розвитку саморегуляції у учнів або студентів повинна бути перш за все сформована цілісна система уявлень про свої можливості і уміння їх реалізувати. Учні або студенти повинні не тільки уміти розуміти запропоновані вчителем або викладачем цілі, але і формувати їх самому, утримувати до реалізації, не дозволяючи витіснити їх іншими, що також представляють інтерес. Учень або студент повинен уміти моделювати власну діяльність, тобто виділяти умови, важливі для реалізації мети, відшукуючи в своєму досвіді уявлення про предмет потреби, а в навколишній ситуації - об'єкт, відповідний цьому предмету. Саморегуляція учнів або студентів припускає уміння програмувати самостійну діяльність, тобто стосовно умов відповідної мети діяльності здійснювати вибір способу перетворення заданих умов, відбір засобів для цього перетворення, визначення послідовності окремих дій [48, с. 253-254].

Проявом наочної саморегуляції є уміння оцінювати кінцеві і проміжні результати своїх дій. Важливо, щоб суб'єктивні критерії оцінки власних результатів не дуже відрізнялися від прийнятих, об'єктивних. Істотним для саморегуляції є уміння

корегувати свої дії, тобто уявляти, як можна змінити ці дії, щоб результат відповідав пред'явленим вимогам [48, с. 254].

Уявлення людини про норми взаємин з іншими людьми, правила поведінки з предметами праці також включає саморегуляція. Для організації самостійної роботи важлива думка про те, що всім названим уявленням учнів та студентів повинні відповідати вже сформовані у нього в навчальній роботі навички і уміння. Наочна саморегуляція людини пов'язана з його особистісною саморегуляцією, що припускає високий рівень самосвідомості, адекватність самооцінки, рефлексію мислення, самостійність, організованість, цілеспрямованість особистості, сформованість її вольових якостей. Як підкреслює А.К. Осніцький, уміння саморегуляції можуть бути сформовані достатньо швидко, якщо вони виступають предметом цілеспрямованих дій педагога і учнів або студентів. Розвиток саморегуляції людини сприяє становленню його самостійності [48, с. 254; 102].

Визначення самостійної роботи як діяльності її суб'єкта

Самостійна робота може бути визначена як цілеспрямована, внутрішньо мотивована, структурована самим суб'єктом в сукупності виконуваних дій і коригована ним в процесі і результаті діяльності. Її виконання вимагає достатньо високого рівня самосвідомості, рефлексії, самодисципліни, особистої відповідальності, доставляє учневі або студентові задоволення як процес самоудосконалення і самопізнання [48, с. 254-255].

Організація і самоорганізація роботи

В процесі організації самостійної роботи повинна бути взята до уваги специфіка навчального предмету: математики, історії, іноземної мови і так далі. Організація самостійної роботи підіймає цілий ряд питань, що свідчать про готовність до неї самого студента або школяра як суб'єкта цієї форми діяльності.

Як показують матеріали багатьох досліджень, відповідь на питання чи уміють школярі в своїй більшості самостійно працювати, в цілому негативна, навіть

стосовно студентів, не говорячи вже про школярів. Так, за узагальненими даними М.І. Дьяченко і Л.А. Кандибовіча, 45,5% студентів визнають, що не уміють правильно організувати самостійну роботу; 65,8% опитаних взагалі не уміють розподіляти свій час; 85% не думають, що його можна розподіляти [41; 48, с. 255]. Навіть при деякому умінні самостійно працювати студенти відзначають, що поволі сприймають навчальний матеріал на слух, а також при читанні і конспектуванні навчальних текстів. Прийом, осмислення, переробка, інтерпретація і фіксація необхідної навчальної інформації викликають у них істотні ускладнення. Отже, можна констатувати несформованість у учнів та студентів психологічної готовності до самостійної роботи, незнання загальних правил її самоорганізації, невміння реалізувати передбачувані нею дії. Якщо до цього додати недостатньо високий рівень пізнавального інтересу до цілого ряду навчальних дисциплін, то стає ясно, що відповідь на питання негативна [48, с. 255].

На питання: чи може готовність, потім здібність до ефективної самостійної роботи визначити нову форму діяльності, а не просто спосіб виконання домашніх завдань, відповідь ствердна, але неоднозначна. Вона визначається тим, що, по-перше, формування такої здатності припускає загальноособистісний розвиток в плані вдосконалення самосвідомості, рефлексії мислення, самодисципліни, розвитку себе в цілому як суб'єкта діяльності (наприклад, формування уміння ставити і реалізовувати мету, виробляти узагальнені прийоми дій, адекватно оцінювати результати). По-друге, неоднозначність визначається тим, що ця здатність ефективно і як би мимоволі формується тільки у учнів або студентів, які володіють позитивною навчальною мотивацією і позитивним (зацікавленим) відношенням до навчання. Результати досліджень показують, що навіть у студентів (у 77% першокурсників і 12,8% другокурсників) відношення до навчання негативне [48, с. 256; 167].

Проблема формування у учнів та студентів здібності до самостійної роботи переростає в проблему попереднього підвищення навчальної мотивації (особливо внутрішньої мотивації на процес і на результат діяльності), виховання інтересу до учіння. Як підкреслюють дослідники, „при цілеспрямованому формуванні всі

спонуки, пов'язані з пізнавальною активністю, стають більш усвідомленими і дієвими, посилюється їх передбачаюча, регулююча роль і в навчальній діяльності, зростає активність школярів в перебудові мотиваційної сфери, активні спроби поставити самостійні і гнучкі цілі навчальної роботи, спостерігається переважання внутрішніх мотивів над зовнішніми“ [48, с. 256; 160, с. 27]. При цьому дослідники відзначають, що позитивні мотиваційні зміни, формування інтересу до учіння відбуваються в результаті зміни, вдосконалення цілісної особистості школяра або студента [48, с. 256].

Навчання самостійній роботі

Формування здатності учнів або студентів до самостійної роботи є проблемою для всього педагогічного колективу. Вона полягає в цілеспрямованому навчанні учнів або студентів змісту цієї роботи. Таке навчання включає формування прийомів моделювання самої навчальної діяльності, визначення учнями або студентами оптимального розпорядку дня, усвідомлення і послідовне відпрацювання ними раціональних прийомів роботи з навчальним матеріалом, оволодіння прийомами поглибленого і в той же час динамічного (швидкісного) читання, складання планів різноманітних дій, конспектування, постановки і вирішення навчально-практичних завдань. Великий інтерес в цьому плані можуть представити запропоновані А.К. Маркової прийоми навчальної роботи:

- „прийоми смислової переробки тексту, збільшення навчального матеріалу, виділення в ньому початкових ідей, принципів, законів, усвідомлення узагальнених способів вирішення завдань, самостійна побудова школярами системи завдань певного типу;
- прийоми культури читання (наприклад, так званого „динамічного читання“ великими синтагмами) і культури слухання, прийоми короткого і найбільш раціонального запису (виписки, плани, тези, конспект, анотація, реферат, рецензія, загальні прийоми роботи з книгою);

- загальні прийоми запам'ятовування (структуризація навчального матеріалу, використання особливих прийомів мнемотехніки з опорою на образну і слухову пам'ять);
- прийоми зосередження уваги, що спираються на використання школярами різних видів самоконтролю, поетапну перевірку своєї роботи, виділення „одиниць“ перевірки, порядку перевірки і т.д.;
- загальні прийоми пошуку додаткової інформації (робота з бібліографічними матеріалами, довідниками, каталогами, словниками, енциклопедіями) і її зберігання в домашній бібліотеці;
- прийоми підготовки до іспитів, заліків, семінарів, лабораторних робіт;
- прийоми раціональної організації часу, обліку і витрат часу, розумного чергування праці і відпочинку, важких усних і письмових завдань, загальні правила гігієни праці (режим, прогулянки, порядок на робочому місці, його освітлення і ін.)“ [48, с. 257; 89, с. 50].

Педагогічна психологія може служити одній з головних передумов і в той же час основою самостійної роботи школярів і студентів над всіма навчальними предметами.

В цілому самостійна робота учнів та студентів ґрунтується на правильній з погляду навчальної діяльності організації їх класної та аудиторної навчальної діяльності. Це відноситься до зв'язку і переходу від зовнішнього контролю вчителя або викладача до самоконтролю школяра або студента і від зовнішньої оцінки до формування їх самооцінки, що у свою чергу припускає вдосконалення контролю і оцінювання самим вчителем або викладачем. Позитивна відповідь на питання про те, чи може у школяра або студента формуватися здатність справжньої самостійності роботи, залежить від сумісних дій педагогів і учнів або студентів, усвідомлення ними особливостей цієї роботи як специфічної форми діяльності, що пред'являє до її суб'єкта особливі вимоги і що доставляє йому інтелектуальне задоволення [48, с. 258].

Порівняльні характеристики видів позааудиторної роботи

Особливості самостійної роботи учнів або студентів можуть бути зіставлені з їх класною, домашньою, позакласною (позашкільною) роботою, тобто зі всіма видами їх аудиторної і позааудиторною, позаурочної зайнятості. Всі вони утворюють якийсь континуум (якусь послідовність), полюси якого представлені, з одного боку, класною, а з іншого - власне самостійною роботою школяра або студента як вищою формою самоорганізації навчальної діяльності.

Аналіз видів навчальної роботи показує, що самостійна робота як діяльність характеризується власною пізнавальною потребою учня або студента, самоконтролем, власним режимом роботи, свободою вибору місця і часу її виконання. При цьому необхідно підкреслити, що, хоча конкретні форми і методика організації самостійної роботи, яка розуміється таким чином, поки що не повністю розроблені, матеріали досліджень в цій галузі вже дозволяють визначити основу самого підходу до цієї проблеми. Пропонований підхід до розгляду самостійної роботи як особливого виду навчальної діяльності (формам і умовам її організації) ґрунтується на принципах розвиваючого навчання [48, с. 258].

Програма навчання самостійній роботі

Програма навчання самостійній роботі повинна включати:

- діагностування учнів або студентів власної пізнавальної потреби в розширенні, поглибленні, сукупності знань, що отримуються в школі, ВНЗ;
- визначення власних інтелектуальних, особистісних і фізичних можливостей, зокрема об'єктивна оцінка вільного від відвідин навчального закладу часу;
- визначення мети самостійної роботи - найближчої і віддаленої, тобто відповідь на питання, чи потрібна вона для задоволення пізнавальної потреби або, наприклад, для продовження навчання;
- самостійний вибір учнів або студентів об'єкту вивчення і обґрунтування цього вибору для себе (як такий об'єкт, наприклад при вивченні іноземної

мови, може виступити історія Англії, поезія, музика Німеччини, мистецтво Франції і так далі);

- розробка конкретного плану, довгострокової і найближчої програми самостійної роботи. Добре, якщо робота з педагогом в навчальний час може бути зразком складання такої програми;
- визначення форми і часу самоконтролю. Доцільно, щоб формою контролю учень або студент вибрав виконання конкретного виду роботи (креслення, проект, переклад, реферат і ін.), яка комусь потрібна, необхідна, тобто щоб результати роботи були особистісно значущі і для нього, і для інших.

Учнів або студентів зайнятих самостійною роботою, може бути мало, але умови її організації повинні дозволити включитися в неї кожному. Відзначимо, що самостійна робота учнів або студентів як специфічна форма їх навчальної діяльності вимагає попереднього навчання вчителем або викладачем прийомам, формам і змісту цієї роботи.

Відтак, самостійна робота учнів або студентів, що розглядається в загальному контексті їх самоосвіти, є вищою формою їх навчальної діяльності за критерієм саморегуляції, вона може диференціюватися залежно від джерела управління, характеру спонуки і ін [48, с. 260].

3.5. САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ ЯК СПОСІБ ВИХОВАННЯ САМОСТІЙНОСТІ У НАБУТТІ ЗНАНЬ

- **Сутність і значення самостійної роботи студентів**
- **Види самостійних робіт і педагогічне керівництво ними. Труднощі їх організації**

Сутність і значення самостійної роботи студентів

Сучасні дослідники проблем вищої школи по-різному трактують сутність самостійної роботи студентів, по-різному її визначають. П.І. Підкасистий, наприклад, розглядає самостійну роботу як „засіб організації та виконання учнями визначеної пізнавальної діяльності“. Такий підхід дає можливість поділити самостійну роботу студентів на аудиторну і позааудиторну [5, с. 433].

Під час аудиторних занять студенти слухають лекції, конспектують їх, виконують практичні та лабораторні роботи, беруть участь у дискусіях або в обговоренні питань під час семінарських занять та ін. Позааудиторна робота менш регламентована, ніж аудиторна, внаслідок чого її організація, керівництво і контроль пов'язані з певними труднощами. Зважаючи на це головна увага буде приділена позааудиторній роботі студентів, хоча деякі питання, звичайно, є загальними для усіх її видів [5, с. 433; 117, с. 19].

Високо оцінюючи роль самостійної роботи в процесі навчання, Я.А. Коменський наголошував: „...Альфою та омегою нашої дидактики нехай буде пошук і відкриття способу, за якого б учителі менше навчали, а учні більше б училися“ [5, с. 433; 64, с. 162].

Самостійна робота часто виступає єдиним способом виховання самостійності у набутті знань. Гегель писав із цього приводу: щоб навчитися плавати, треба увійти у воду. Це стосується й виховання самостійності як риси особистості. Мають рацію ті, хто стверджує, що цього навчитися неможливо. Самостійність у здобутті знань проявляється лише завдяки власній діяльності, з появою внутрішньої потреби у знаннях, пізнавальних інтересів, захопленості. У цьому розумінні самостійності справді неможливо навчитися. Таку самостійність можна лише формувати у процесі виховання.

Самостійність у здобутті знань передбачає оволодіння складними вміннями і навичками бачити зміст та мету роботи, організувати власну самоосвіту, вміння

по-новому підходити до вирішуваних питань, пізнавальну і розумову активність і самостійність, здатність до творчості. Досвід переконує, що далеко не всі студенти виявляють свідомість і волю, вкрай необхідні для організації власної самостійної роботи. У цій галузі існують ще значні недоліки. Самостійна робота студентів у деяких випадках погано організована, особливо на вечірніх та заочних відділеннях [5, с. 434; 131, с. 111].

Види самостійних робіт і педагогічне керівництво ними

Труднощі їх організації. Головним документом, що регламентує аудиторну і позааудиторну роботу студентів вузів, є навчальний план з кожної спеціальності. Традиційно в більшості вузів, визначаючи бюджет навчального часу студентів, виходять із співвідношення 6:4, що передбачає 6 годин щоденних аудиторних занять і 3-4 години позааудиторних. Шість годин обов'язкових аудиторних занять для студентів, з допущенням деякого скорочення цього часу тільки на старших курсах, були остаточно закріплені низкою постанов у першій половині 30-х років ХХ ст. Тоді ж утвердився лекційний метод викладання у вузах, на противагу бригадно-лабораторному методу, який безпідставно почали називати „пресловутим“, а групові заняття - його пережитком, що з часом перетворилося на серйозне гальмо розвитку вищої школи [5, с. 434; 68, с. 24].

Варто наголосити, що вказане співвідношення (6:4) регламентованих і нерегламентованих навчальних занять студентів у реальному житті дотримується далеко не завжди. Труднощі в організації систематичної самостійної роботи студентів існують. Вони зумовлюються різними чинниками: перевантаженістю міського транспорту, значною віддаленістю студентських гуртожитків від навчальних корпусів вузів, нестачею навчальної та навчально-методичної літератури для студентів, відсутністю або недостатньою кількістю читальних кімнат для самостійної роботи у

гуртожитках, браком місць у читальних залах студентських бібліотек, несформованістю умінь та навичок самостійної роботи в деяких студентів, а то й відсутністю в них бажання систематично працювати, несформованістю пізнавальних інтересів у частини студентів, перевантаженістю їх обов'язковими аудиторними заняттями і браком вільного часу для індивідуальної самостійної роботи тощо. У різних містах, вузах, у різні роки навчання, у кожному окремому випадку ці причини бувають різними. Водночас досвід вузівського життя демонструє одну сумну закономірність: нерідко читальні зали бувають порожні протягом семестру і перевантажені напередодні і під час складання заліків та іспитів. Наприкінці 80-х років ХХ ст. було рекомендовано „зменшити навантаження студентів обов'язковими аудиторними заняттями, удосконалювати організацію самостійної роботи, забезпечивши методичну допомогу і контроль з боку викладачів“. Пропонувалося, зокрема, на протигагу масовій, валовій освіті рішуче перейти „до посилення індивідуального підходу, розвитку творчих здібностей майбутніх спеціалістів, спираючись на їх самостійну роботу, активні форми і методи навчання“ [5, с. 435; 6, с. 44; 104, с. 12]. Проте всі ці рекомендації та пропозиції виявилися декларативними і ніяк не втілювалися в життя, не впливали на підвищення якості педагогічного управління самостійною роботою студентів. У цьому плані важливим є насамперед передовий досвід вузів у галузі залучення студентів до самостійної роботи, організації різних її форм. Основною з них є систематична робота над підручниками, навчальними посібниками, першоджерелами на лекціях, семінарах і в позалекційний час (конспектування, реферування, складання тез); над конспектами лекцій (до і після них); над документами, у лабораторіях, на практичних заняттях; розв'язання задач, виконання вправ, самостійні спостереження, написання творів та переказів, підготовка доповідей, наукових повідомлень, переклад спеціальної літератури, виконання різного роду індивідуальних завдань, курсових та дипломних робіт, залучення студентів усіх курсів до активної науково-дослідної роботи різного рівня складності тощо [5, с. 435-436; 6, с. 59].

Усі види самостійної роботи студентів можна поділити на роботи репродуктивного типу, творчі і комбіновані, тобто такі, що включають елементи творчості і репродукції.

Деякі педагоги вищої школи пропонують з метою організації управління позааудиторною самостійною роботою студентів виділяти дві взаємопов'язані підсистеми - систематичну і так звану акордну самостійну працю [5, с. 436; 131, с. 5]. При цьому під систематичною працею розуміють працю, розподілену по днях невеликими порціями, а під акордною - компактно і довготривалу за часом. Поділ позааудиторної самостійної роботи студентів на систематичну повсякденну й акордну досить точно відображає ритм роботи вищої школи і може слугувати певною основою для її планування, організації й управління нею. Такий розподіл доцільно розглядати в нерозривній єдності з репродуктивним, творчим і комбінованим варіантами самостійних робіт студентів. На базі кількісного нагромадження навичок самостійної роботи до певного рівня виникає необхідність в акордній праці. Остання має нову мету - перетворення набутих навичок у нову якісну структуру (підготовка виступу, доповіді на науковій студентській конференції й т. ін.). Після цього формування навичок продовжується до якісно нового етапу узагальнення і т.п. Для цілеспрямованого й оптимального управління процесуальною стороною пізнавальної діяльності студентів інколи розробляються технологічні карти для різних видів самостійних робіт, зокрема: процесу складання тез; складання бібліографічних карток за книгою; складання карток за статтею; складання виписок; роботи з книгою; читання наукової літератури; процесу конспектування першоджерел; роботи з пресою; процесу реферування; підготовки доповідей, повідомлень, виступів; виконання курсової роботи; виконання дипломної роботи тощо [5, с. 436; 131, с. 16-24].

Технологічні карти призначаються для студентів з різним рівнем підготовки. Недостатньо підготовлений студент використовує їх як програму для виконання завдань, тоді як для студента, що має певний запас знань, технологічна карта виконує функцію лише пам'ятки.

Чітка організація систематичної й акордної праці студентів залежить передусім від розкладу занять. Він не повинен бути хаотичним. З огляду на це пропонується ввести у розклад „важкі“ та „легкі“ дні тижня, тобто дні практичних і лабораторних (семінарських) занять і дні лекційні [5, с. 437; 6, с. 13].

Свого часу в Московському фізико-технічному інституті (МФТІ) кожний студент отримував графік завдань на семестр. Це забезпечувало організацію систематичної самостійної роботи студентів протягом семестру. Студент зобов'язувався дотримуватися графіка і час від часу звітувати перед викладачем про його виконання. Аналогічний досвід існував також у Московському енергетичному інституті (МЕІ).

Нині у вузах України здійснюється значна робота щодо створення комплексної системи забезпечення якості підготовки спеціалістів. Позитивний досвід створення відповідного методичного забезпечення нагромаджено, наприклад, у Національному технічному університеті України. У Київському національному університеті опрацьовано принципи модульної і рейтингової систем навчання та контролю. І все ж проблема оптимального управління систематичною самостійною роботою студентів протягом усіх років навчання у вузі лишається дуже гострою. Кардинальні заходи ще не знайдені і не реалізовані. Академік М.М. Семенов свого часу вважав, що єдиним виходом із цього становища є скорочення обов'язкових лекцій та інших занять з таким розрахунком, щоб викладання загальноосвітніх предметів повністю завершувалося у п'ятому семестрі (III курс), а надалі магістральним шляхом здобування вищої освіти мала стати НДРС. Через своє окреме дослідження студент мав піднятися до загальних проблем науково-технічного прогресу. Такий шлях учений називав шляхом пізнання загального через часткове. Але для впровадження такої системи необхідна докорінна зміна навчальних планів вузів. В Україні цей процес уже розпочався [5, с. 437; 54, с. 102; 55, с. 17].

Відтак, можемо стверджувати:

- У сучасних умовах слід значно збільшити обсяг консультативної роботи викладачів, насамперед доцентів і професорів, розглядаючи її як важливу складову викладацького навантаження. Нині така робота ведеться, але її рівень

ще недостатній. Відомо, що у вузах США існують спеціальні посади академічних консультантів. Доцільно було б глибше вивчити їх досвід, оскільки сьогодні нам мало що відомо про їхні функції і конкретний зміст роботи.

- Необхідно узагальнити позитивний досвід передових вузів, професорів і доцентів щодо посилення методологічної ролі лекцій в організації самостійної роботи студентів.
- Слід активно створювати у вузах умови, за яких студенти цілком усвідомлюватимуть необхідність самоосвіти, самостійної роботи.
- Чинні навчальні плани вузів досі є недостатньо активним важелем інтенсифікації самостійної роботи студентів. Не можна вважати оптимальною і кількість дисциплін, що вивчаються. Необхідно зменшити обсяг обов'язкових аудиторних занять, визначити оптимальні межі раціонального планування і контролю за самостійною роботою студентів [5, с. 438; 117, с. 22].

3.6. ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСВІТИ

- **Проблеми організації самостійної роботи студентів в умовах модернізації освіти**
- **Напрями організації самостійної роботи студентів**

**Проблеми організації самостійної роботи студентів
в умовах модернізації освіти**

Важливим чинником конкурентоспроможності нації є підвищення рівня освіти. Це пред'являє високі вимоги до системи вищої професійної освіти, до розвитку науки і технології, до якості підготовки фахівців вищої кваліфікації. Отже, актуальною є проблема модернізації національної системи освіти, відповідної сучасним вимогам і світовим стандартам.

Численні дослідження дозволяють характеризувати студента як особливого суб'єкта навчальної діяльності соціально-психологічної і психолого-педагогічної позицій. Студент розглядається як активний, самостійно організуючий свою діяльність суб'єкт педагогічної дії [48, с. 183].

Реформа вищої освіти, що відбувається в даний час, пов'язана за своєю суттю з переходом від парадигми навчання до парадигми освіти. Майбутніх фахівців необхідно готувати до безперервної освіти і самоосвіти, формувати у них потребу самостійно набувати і поповнювати свої знання, уміло і швидко орієнтуватися в потоці технічної, довідкової і наукової інформації. Цього можна добитися через самостійну роботу студентів. Посилення ролі самостійної роботи студентів означає принциповий перегляд організації навчально-виховного процесу у вузі, який повинен будуватися так, щоб розвивати вміння вчитися, формувати у студента здібності до саморозвитку, творчого застосування отриманих знань, способам адаптації до професійної діяльності на сучасному етапі.

Проблеми самостійної роботи привертали і привертають увагу психологів, дидактів і методистів середньої і вищої школи і вивчаються в різних напрямках, про що свідчить велика кількість публікацій. Вивченням проблеми займалися такі учені, як А. Абилкасімова, Л.П. Арістова, М.О. Данілов, Н.Г. Дайрі, Б.П. Єсіпов, І.О. Зімня, О.В. Змієвська, І.Я. Лернер, Н.Д. Нікандров, О.А. Нільсон, Р.А. Нізамов, П.І. Підкасистий, Ж.Е. Сарсекеєва, Ш.В. Тлепіна, І. Унт і ін.

Досвід впровадження кредитно-модульної системи навчання показав, що одним з головних завдань організації навчального процесу є посилення ролі самостійної роботи студентів, як особливого виду навчальної діяльності,

направленого на самостійне виконання дидактичного завдання, формування інтересу до пізнавальної діяльності і поповнення знань у певній галузі науки.

Самостійну роботу необхідно розглядати в аспектах: соціальному, дидактичному, психологічному і виховному. Завдання вищої школи полягають в тому, щоб навчити студентів самостійно поповнювати і удосконалювати свої знання. Тому через самостійну роботу вирішується соціальна проблема, що стоїть перед вузом, - навчити студентів вчитися.

У дидактичному аспекті самостійна робота виступає як один з основних методів придбання знань, умінь і навичок, а також як одна з організаційних форм навчання.

У психологічному аспекті самостійна робота студента представляє систему пізнавальних процесів, направлених на самостійне придбання знань, умінь і навичок. Крім того, самостійна робота є одним з основних засобів реалізації студентом своїх пізнавальних і творчих здібностей.

Виховна роль самостійної роботи полягає в тому, що вона є активним засобом виховання особистісних якостей майбутнього фахівця.

Самостійна робота студента, займає одне з провідних місць в процесі підготовки фахівців у вузах. Організація даного виду навчальної діяльності пов'язана зі складними педагогічними проблемами.

Одним з актуальних завдань організації самостійної роботи студентів (СРС) є вирішення організаційних проблем: визначення об'єму СРС, обґрунтування трудомісткості кожного виду СРС, контроль над ходом СРС.

Важливою є проблема методичного забезпечення самостійної роботи студентів. Збільшення частки СРС в професійній підготовці фахівців особливо гостро ставить питання про забезпечення підручниками, навчальними посібниками і методичними розробками по організації СРС, електронними навчальними виданнями.

Серйозною проблемою в організації самостійної роботи є формування у студентів уміння самостійної навчальної діяльності - вироблення найбільш

раціональних способів оволодіння знаннями, аж до розвитку творчої самостійності. Студентів необхідно озброїти знаннями про продуктивність організації своєї навчальної і наукової роботи, про різні сторони розумової діяльності, наукової творчості, режиму харчування і відпочинку, навчити раціонально використовувати час, відведений на самостійні заняття.

Особливе значення в самостійній роботі студентів необхідно надавати самоконтролю і самооцінці. Студенти повинні чіткіше і відповідальніше контролювати етапи і послідовність своєї навчальної діяльності, визначати, виходячи з власних сил і здібностей, витрати часу на різні навчальні завдання, встановлювати міру труднощів кожного навчального завдання.

Мотиваційне забезпечення має велике значення в організації самостійної роботи. Стимулами повинні стати не тільки вимоги, що пред'являються викладачем, але і внутрішні спонуки студента до отримання високих результатів в загальній і професійній підготовці. Окрім цього особливу увагу потрібно приділити підготовці викладача, здатного організувати творчу самостійну діяльність студента [139, с. 75].

Самостійна робота як самостійна навчальна діяльність може виникнути на основі „інформаційного вакууму“. Він виникає, коли у студентів формується потреба дізнатися, засвоїти щось нове, невідоме, важливе для себе, а засобів для задоволення такої потреби в навчальному процесі немає. Це припускає необхідність направленої роботи викладача на створення передумов виникнення у них такої потреби [48, с. 183].

Напрями організації самостійної роботи студентів

Педагогічний процес у вищій школі покликаний цілеспрямовано регулювати процес розвитку самостійності і вносити корективи, піднімаючи досвід самостійної діяльності студента і його поведінку на системний рівень. Реалізація цієї функції

навчального процесу вимагає посилення розвиваючої функції навчання, включення студента в навчально-пізнавальний процес, зближення пізнавальної, науково-дослідної і наочно-практичної діяльності, діяльності і спілкування. Необхідно перевести студента із пасивного споживача знань в активного їх творця, що уміє сформулювати проблему, проаналізувати шляхи її рішення, знайти оптимальний результат і довести його правильність. Це змінює звичний статус основних форм навчання: лекційних, семінарських, лабораторних і практичних занять. Вони повинні носити проблемний характер і стимулювати творчу самостійність студентів. Сам процес навчання у вищій школі повинен розвиватися за схемою, відмінною від традиційної. У дослідженні А. Абилкасимової ця спрямованість представлена у вигляді наступної схеми: самостійна робота є елементом методичної системи, тим самим посилюється її роль і зв'язок з іншими формами процесу навчання. Впровадження спеціально організовуваної самостійної роботи, а також реалізація вимоги засвоєння матеріалу на лекціях і практичних заняттях припускають здійснення систематичного контролю. Лекції і практичні заняття є джерелом проблем для самостійного вирішення студентами. Самостійна робота може виконуватися не тільки на практичних заняттях або позааудиторно, але і на лекціях. Процес навчання, що реалізується за вказаною схемою, орієнтований на систематичний, цілеспрямований розвиток пізнавальної самостійності студентів [2, с. 204].

Головне в стратегічній лінії організації самостійної роботи студентів полягає в створенні умов високої активності, самостійності і відповідальності студентів в аудиторії і поза нею в ході всіх видів навчальної діяльності.

Існують два основні напрями побудови навчального процесу на основі самостійної роботи студентів. Перший - це збільшення ролі самостійної роботи в процесі аудиторних занять. Реалізація цього напрямку вимагає від викладача розробки методик і форм організації аудиторних занять, здатних забезпечити високий рівень самостійності студентів і поліпшення якості підготовки. Другий -

підвищення активності студентів за всіма напрямками самостійної роботи у позааудиторний час.

Мета самостійної роботи - навчити студента самостійно працювати як з навчальним матеріалом, так і науковою інформацією, закласти основи самоорганізації і самовиховання, з тим, щоб прищепити уміння професійної самоосвіти надалі. Основним завданням самостійної роботи студентів в умовах модернізації вищої освіти є створення психолого-педагогічних умов розвитку інтелектуальної ініціативи, пізнавальної самостійності в навчальній діяльності.

Сьогодні склалися всі умови для всебічного дослідження суті і особливостей організації самостійної роботи студентів в структурі багаторівневої освіти, її місця в навчальному процесі вищої школи, методики організації самостійної роботи, методів і форм управління самостійною роботою студентів.

3.7. КЕРІВНИЦТВО САМОСТІЙНОЮ РОБОТОЮ СТУДЕНТІВ У ВНЗ

- **Поняття самостійної роботи студента**
- **Форми самостійної роботи студентів**
- **Керівництво самостійною роботою студентів**
- **Врахування індивідуально-психологічних особливостей студентів під час реалізації завдань самостійної роботи**

Поняття самостійної роботи студента

Самостійна робота є однією з найважливіших проблем у навчальному процесі, яка на сьогодні заслуговує особливої уваги. Самостійна робота у практику вищих

навчальних закладів впроваджується повільно. Поняття самостійної роботи студента в сучасній дидактиці співвідноситься з організуючою роллю викладача. Під самостійною роботою в дидактиці розуміють різні види індивідуальної колективної навчальної діяльності студентів, яка здійснюється ними на аудиторних і позааудиторних заняттях чи вдома без безпосередньої участі викладача.

Самостійна робота студента (СРС) - це навчальна діяльність студента, яка планується, виконується за завданням, під методичним керівництвом і контролем викладача, але без його прямої участі. Самостійна робота студентів є одним із основних резервів підвищення ефективності навчання спеціальних предметів, це специфічний вид навчання, головною метою якого є формування самостійності суб'єкта, що навчається, а формування його вмінь, знань та навичок здійснюється безпосередньо через зміст та методи усіх видів навчальних занять [5, с. 433-434].

У сучасній вищій школі роль викладача все більше зводиться до організації пізнавальної діяльності студентів. Пізнання студент повинен здійснювати сам. Це має принципове значення. Тільки знання, здобуті власною працею, є міцними, глибокими і дієвими. Лише шляхом напруженої мозкової діяльності можна досконало оволодіти навчальним предметом. СРС формує навички самостійної діяльності взагалі, що є необхідним у будь-якій професійній діяльності, виробляє здатність самостійно приймати відповідальні рішення, знаходити оптимальний вихід зі складних ситуацій. Таким чином, СРС відіграє значну виховну роль. Вона формує самостійність як важливу рису характеру, що займає провідне місце в структурі особистості сучасного фахівця. Вчені, педагоги, враховуючи ці закономірності, завжди наголошували на необхідності організації самостійної пізнавальної діяльності людини [27, с. 160].

Ефективність самостійної навчальної роботи зумовлюється сформованістю пізнавальних мотивів. Пізнавальні потреби, які спонукають до самоосвіти, формуються в активній самостійній пізнавальній діяльності людини, яка має бути суспільно значущою для особистості. Самостійна навчальна робота студентів здійснюється у процесі взаємодії різних чинників: соціальних, психологічних,

анатоמו-фізіологічних. Важливу роль при цьому відіграють раціональні засоби: методи організації самостійної роботи, умови праці, режим дня, техніка праці та ін. [163, с. 34].

Форми самостійної роботи студентів

Самостійна робота реалізується в формах: систематична робота над підручниками, навчальними посібниками, першоджерелами; на лекціях, семінарах і в позалекційний час (конспектування, реферування, складання тез); над конспектами лекцій (до і після них); над документами, у лабораторіях, на практичних заняттях; розв'язання задач, виконання вправ, самостійні спостереження, написання творів та переказів, підготовка доповідей, наукових повідомлень, переклад спеціальної літератури, виконання різного роду індивідуальних завдань, курсових та дипломних робіт, залучення студентів усіх курсів до активної науково-дослідної роботи різного рівня складності тощо. Усі види самостійної роботи студентів можна поділити на роботи репродуктивного типу, творчі і комбіновані, тобто такі, що включають елементи творчості і репродукції [30, с. 68-69].

Педагоги вищої школи пропонують з метою організації управління позааудиторною самостійною роботою студентів виділяти дві взаємопов'язані підсистеми - систематичну і так звану акордну самостійну працю. Під систематичною працею розуміють працю, розподілену по днях невеликими порціями, а під акордною - компактну і довготривалу за часом. Поділ позааудиторної самостійної роботи студентів на систематичну повсякденну й акордну досить точно відображає ритм роботи вищої школи і може слугувати певною основою для її планування, організації й управління нею. Такий розподіл доцільно розглядати в нерозривній єдності з репродуктивним, творчим і

комбінованим варіантами самостійних робіт студентів. На базі кількісного нагромадження навичок самостійної роботи до певного рівня виникає необхідність в акордній праці. Остання має нову мету - перетворення набутих навичок у нову якісну структуру (підготовка виступу, доповіді на науковій студентській конференції й т. ін.). Після цього формування навичок продовжується до якісно нового етапу узагальнення і т.п. Для цілеспрямованого й оптимального управління процесуальною стороною пізнавальної діяльності студентів інколи розробляються технологічні карти для різних видів самостійних робіт, зокрема: процесу складання тез; складання бібліографічних карток за книгою; складання карток за статтею; складання виписок; роботи з книгою; читання наукової літератури; процесу конспектування першоджерел; роботи з пресою; процесу реферування; підготовки доповідей, повідомлень, виступів; виконання курсової роботи; виконання дипломної роботи тощо [27, с. 161].

Керівництво самостійною роботою студентів

Документ, що регламентує аудиторну і позааудиторну роботу студентів вузів - це навчальний план з кожної спеціальності. ВНЗ, визначаючи бюджет навчального часу студентів, виходять із співвідношення 6:4, що передбачає 6 годин щоденних аудиторних занять і 3-4 години позааудиторних. Шість годин обов'язкових аудиторних занять для студентів, з допущенням деякого скорочення цього часу тільки на старших курсах, були остаточно закріплені низкою постанов у першій половині 30-х років ХХ ст. Тоді ж утвердився лекційний метод викладання у вузах, на противагу бригадно-лабораторному методу.

Самостійна робота студентів є одним із основних резервів підвищення ефективності навчання спеціальних предметів. Організація і забезпечення необхідних умов для здійснення самостійної роботи студентів з спеціальних

дисциплін є необхідним елементом підготовки майбутнього спеціаліста [5, с. 434-435].

Отже, самостійна робота студента є наслідком правильно організованої навчальної діяльності на занятті, що мотивує його до самостійного здійснення цієї діяльності у позаурочний час. Навчальна діяльність студента скерована і організована викладачем і має включати певну програму його самостійної діяльності, спрямованої на оволодіння знаннями. Це означає, що викладач повинен чітко усвідомлювати не тільки свій план навчальних дій, а й необхідність формування такого плану в студентів як деякої схеми засвоєння знань у ході вирішення ними нових навчальних завдань. Самостійна робота студента є ширшим поняттям, ніж домашня робота, під час якої виконуються завдання, що даються викладачем як підготовка до наступної лекції. До самостійної роботи може належати позааудиторна робота, яку задає у тій чи іншій формі викладач студенту. Але це паралельна навчальна діяльність студента, вибір ним готової або вироблення власної програми засвоєння будь-якого матеріалу [110, с. 197].

Самостійна робота повинна розглядатися як специфічна форма (вид) навчальної діяльності студента, що характеризується усіма вищезазначеними її особливостями. Це вища форма навчальної діяльності, що за своєю суттю є формою самоосвіти. Самостійна навчальна робота має бути усвідомленою, вільно обраною, внутрішньо вмотивованою діяльністю. Вона передбачає виконання студентом низки навчальних дій: усвідомлення мети своєї діяльності, прийняття навчального завдання, надання йому особистісного змісту (за теорією діяльності О.М. Леонтьєва), розподіл навчальних дій у часі, самоконтроль під час їх виконання тощо [27, с. 162].

Викладач бере участь в організації самостійної роботи студентів, створюючи відповідні умови, під якими розуміємо фактори, що діють у навчальному процесі та впливають як на навчальну діяльність, так і на її результати. При визначенні умов організації самостійної роботи необхідно враховувати, що до результату відносяться

продукти діяльності, отриманий досвід, стан особистості з її внутрішньою потребою до розвитку самостійності [5, с. 436].

Самостійна робота може здійснюватись як опосередковано, за допомогою використання методичних вказівок, так і безпосередньо під контролем викладача, шляхом проведення консультацій, бесід. Здійснюючи безпосереднє керівництво самостійною роботою студентів, педагог мотивує її шляхом висунення і пояснення навчальних вимог, а також розвиток пізнавального інтересу при безпосередньому спілкуванні зі студентами (стимулювання), планує власну діяльність як керівника самостійної роботи та планує самостійну роботу студентів на аудиторних заняттях; безпосередньо бере участь у проведенні занять, організовує контроль за самостійною роботою студентів та враховує її результати при оцінюванні знань, умінь, навичок, корегує стимулювання, планування, організацію і контроль самостійної роботи студентів в ході аудиторних занять [74, с. 329].

Керуючи самостійною роботою, викладач мотивує, планує, організовує позааудиторну самостійну роботу за допомогою методичного забезпечення; урізноманітнює самоконтроль виконання завдань; корегує стимулювання, планування, організацію і контроль самостійної роботи студентів шляхом добору методичного забезпечення [5, с. 437-438].

Вміння користуватися порівнянням та аналогією як засобами встановлення нових ознак і якостей, класифікувати і групувати вивчений матеріал, доводити правильність певного судження та власної думки, користуватися прийомами осмисленого запам'ятовування, самостійно робити висновки, ставити запитання, виконувати творчі завдання - все це активізує пізнавальну самостійну роботу студентів [110, с. 198].

Методи та прийоми активізації аудиторної самостійної роботи студентів різноманітні, майже невичерпні: завдання та вправи; тренінги, спеціально розвиваючі нестандартні запитання, рольові ігри та вправи, тести на поглиблене розуміння матеріалу, написання рефератів, курсових робіт, програмоване навчання, комп'ютерне тестування та ігри [110, с. 199].

Ці прийоми та методи включають в себе засоби активізації пізнавальної діяльності за допомогою вольового стимулювання пізнавальної активності, прийомів активізації інтелектуальної сфери студентів шляхом використання професійно орієнтованих задач-завдань, проблемних завдань, самостійних робіт творчого характеру, аналізу і синтезу, порівняння, систематизації та узагальнення матеріалу. Труднощі в організації систематичної самостійної роботи студентів зумовлюються різними чинниками: перевантаженістю міського транспорту, значною віддаленістю студентських гуртожитків від навчальних корпусів вузів, нестачею навчальної та навчально-методичної літератури для студентів, відсутністю або недостатньою кількістю читальних кімнат для самостійної роботи у гуртожитках, браком місць у читальних залах студентських бібліотек, несформованістю умінь та навичок самостійної роботи в деяких студентів, а то й відсутністю в них бажання систематично працювати, несформованістю пізнавальних інтересів у частини студентів, перевантаженістю їх обов'язковими аудиторними заняттями і браком вільного часу для індивідуальної самостійної роботи тощо. У різних містах, вузах, у різні роки навчання, у кожному окремому випадку ці причини бувають різними. Водночас досвід вузівського життя демонструє одну сумну закономірність: нерідко читальні зали бувають порожні протягом семестру і перевантажені напередодні і під час складання заліків та іспитів [30, с. 69; 110, с. 199].

Можна відзначити, що необхідною передумовою для раціональної організації самостійної роботи і всього навчального процесу є пояснення студентам важливості дотримання психофізіологічних, психогігієнічних і психопрофілактичних норм, режиму дня, створення умов для їх дотримання у навчальному закладі.

Врахування індивідуально-психологічних особливостей студентів під час реалізації завдань самостійної роботи

Самостійна робота студентів має не тільки навчальне, а й особистісне та суспільне значення. Тому потрібно вирішити такі завдання: формувати свідомість і зміцнювати знання; виробити вміння і навички, передбачені програмою з кожного предмета; навчити студентів застосовувати набуті знання, вміння та навички; розвивати у студентів пізнавальні здібності; виробити у студентів потребу самостійно підвищувати свій освітній рівень [163, с. 35].

Самостійна робота - це організована і контрольована самим студентом відповідно до його внутрішніх пізнавальних мотивів навчальна діяльність, що здійснюється ним у більш зручній, раціональній з його точки зору час на основі позааудиторного опосередкованого системного управління цією діяльністю викладачем. Управління розглядається в контексті його психологічної моделі, яка подана Л.А. Фрідманом. Ця модель ґрунтується на положеннях про суб'єктний характер, структуру управління, його динамічність, жорсткість чи гнучкість, особистісну участь студента, особисту відповідальність викладача в цій діяльності і обов'язкове впровадження колективних форм роботи. Гнучкість управління самостійною роботою студентів є окремою методичною проблемою організації цієї діяльності, що залежить від викладача, програми, змісту навчального матеріалу як системи завдань [74, с. 341].

Самостійна робота обумовлюється індивідуально-психологічними і особистісними якостями студента як її суб'єкта. До таких психологічних детермінантів належить саморегуляція. Поняття саморегуляції було обґрунтовано П.К. Анохіним, М.О. Бернштейном, І.П. Павлович в їхніх працях про людину як про досконалу систему, яка здатна сама навчатися, удосконалюватися, регулюватися. У контексті власне психологічної теорії саморегуляції А.К. Осницьким були визначені ті аспекти предметної саморегуляції, які співвідносяться з організацією самостійної роботи. Автор відзначає, що з цією метою у студентів повинна бути передусім сформована цілісна система уявлень про свої здібності та вміння їх використовувати. Студенту треба не тільки розуміти запропоновані викладачем цілі,

а й формувати їх самому. Він повинен уміти моделювати власну діяльність, тобто створювати умови, сприятливі для досягнення мети, використовувати власний досвід під час набуття знань. Саморегуляція студента передбачає вміння програмувати самостійну діяльність. Важливим проявом предметної саморегуляції студента є вміння оцінювати.

А.К. Осницький наголошує на дуже важливій для організації самостійної роботи думці про те, що уявленням студента повинні відповідати уже сформовані у навчальній діяльності вміння та навички [30, с. 69].

Предметна саморегуляція людини пов'язана з її особистісною саморегуляцією, яка передбачає високий рівень самосвідомості, адекватність самооцінки, рефлексивність мислення, самостійність, організованість, цілеспрямованість особистості, сформованість її вольових якостей.

Організація самостійної роботи порушує цілу низку питань щодо готовності самого студента як суб'єкта цієї форми діяльності до її здійснення. Як показують результати багатьох досліджень, студенти не готові до здійснення самостійної роботи. У них не вироблені уміння правильно організовувати самостійну роботу, розподіляти свій час; вони не знають, яким чином цей розподіл здійснити. Навіть за деяких умінь самостійно працювати у студентів повільний темп сприйняття навчального матеріалу на слух, читання і конспектування навчальних текстів [110, с. 200].

Процес прийому, осмислення, переробки, інтерпретації і фіксування необхідної навчальної інформації викликає суттєві труднощі. Можна стверджувати про несформованість у студентів психологічної готовності до самостійної роботи, незнання ними загальних правил її самоорганізації, невміння організувати передбачувані нею дії.

Отже, викладачам у ході занять особливу увагу треба звертати:

- на формування у студентів раціональних умінь і навичок розумової праці (вмінь працювати з навчальною книгою, розподіляти матеріал на смислові частини, складати план і запитання до прочитаного, виділяти головну думку;

самостійно робити висновки з прочитаного і доводити їх), тобто пропонувати такі завдання, які потребують самостійності, найповнішого вияву знань і навичок, набутих студентами, і, окрім того, розумового напруження;

- на організацію навчального процесу на I курсі. Для кращої адаптації першокурсників до університетських умов, окрім загальних заходів, рекомендується здійснювати ще такі: ґрунтовну співбесіду з кожним студентом про труднощі навчального процесу, з якими він стикається у ВНЗ; про його нахили, захоплення і здібності; розробка і забезпечення кожного студента спеціальними методичними посібниками; систематичне ознайомлення викладачів (особливо кураторів) з правилами запису студентами лекцій і конспектування літератури для вироблення відповідних умінь і навичок; посилений контроль за діяльністю першокурсників;
- на поліпшення методики навчання, впровадження таких форм роботи, які активізують пізнавальну діяльність студентів, збільшення обсягу інформації, виокремленої для самостійного опрацювання;
- на вивчення мотиваційної сфери студентів, формування якої залежить від: вдосконалення змісту навчання, що сприятиме його педагогічній спрямованості, задоволенню потреб сучасної і майбутньої школи.

3.8. САМОВИХОВАННЯ МОЛОДІ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

- **Загальноосвітні знання - основа для професійної підготовки молоді**
- **Зміни в ціннісних орієнтаціях та життєвих установках сучасної молоді**
- **Сучасні вимоги до підходів формування базових знань**

Загальноосвітні знання - основа для професійної підготовки молоді

Професійна освіта обслуговує конкретні види трудової діяльності. Історично поступово з неї виділились знання, уміння та навички, які склали загальну основу різних видів та форм професійно-трудої діяльності, а пізніше одержали назву загальноосвітніх і стали передаватись всьому підростаючому поколінню незалежно від майбутньої професії. „За педагогічною професією історично закріпились дві соціальні функції - адаптивна і гуманістична („людиноутворююча“). Адаптивна функція пов'язана з пристосуванням учня, вихованця до конкретних вимог сучасної соціокультурної ситуації, а гуманістична - з розвитком особистості, творчою, індивідуальністю“ [97, с. 11]. Межі загальноосвітніх знань постійно зростають: початкова, неповна середня, середня освіта. Сьогодні без повної середньої освіти не можна успішно оволодіти більшістю сучасних професій.

Загальноосвітня школа є головним інститутом, за допомогою якого формується моральний та інтелектуальний потенціал трудових ресурсів суспільства. Українська система освіти формувалася в умовах планово-розподільчої, командно-адміністративної системи управління. Це відбилося на змісті, формах та методах навчання і виховання. Сучасна школа орієнтується на ринкову соціально-економічну систему. Це змінює цільові орієнтації форм та методів навчання. Нові умови вимагають і суттєвих змін [18, с. 37].

У радянській школі учень був не стільки суб'єктом, скільки пасивним об'єктом навчального-виховного процесу. Можливості учнів та батьків не могли конструктивно впливати на навчальний процес та були мінімальними, бо не мали змоги вільно вибирати об'єм та різні форми й методи навчання. Школа орієнтувалася на те, щоб закласти у пам'ять учнів певний мінімум готових знань. За 11 років навчання учні отримують величезний обсяг знань. На жаль, одні з них швидко

забуваються, другі - швидко старіють, знецінюються, треті - перетворюються на баласт через невміння використати їх при вирішенні повсякденних життєвих завдань. Орієнтація на „середнього“ учня, нівелювання та стандартизація, відсутність індивідуалізованого, диференційованого підходу, який максимально враховує здібності та інтереси людини, - це ще один аспект навчального процесу, який суперечить ринковим умовам [18, с. 37].

Національна програма освіти України, Болонський процес встановлює нові орієнтири поступового наближення навчального процесу до європейських умов. Це система раннього виявлення здібної молоді, запровадження варіативних технологій навчання з різними темпами вивчення навчального матеріалу, організація груп та класів педагогічної підтримки, а також груп обдарованих дітей, створення можливості навчання за індивідуальними програмами для особливо обдарованих дітей, заохочення індивідуального стилю навчання [18, с. 38].

Необхідна суттєва корекція виховної роботи у загальноосвітній школі, бо існують нові умови до формування професійного потенціалу працівника у ринковій економіці. Академік М. Ярмаченко стверджував, що у процесі реформування українського суспільства у нашій школі „порушився відпрацьований роками виховний механізм... Школа водночас позбавлена і виховної ідеології, і виховних форм роботи, і засобів поліпшення, що так чи інакше служили вихованню“ [18, с. 38; 168, с. 1]. Дослідження вчених лабораторії трудового виховання і професійної орієнтації НДІ педагогіки України свідчать, що „такий процес призводить до особистісної і соціальної дезорієнтації, появи тенденцій до нігілізму, невмотивованої поведінки тощо“ [18, с. 38; 149, с. 7].

Позитивні зміни у ціннісних орієнтаціях і життєвих установках сучасної молоді

Позитивними змінами у ціннісних орієнтаціях і життєвих установках сучасної молоді є те, що вона звільнилася від ідеологічного тиску, старих догм. Відходять у минуле утриманські настрої, приходить усвідомлення необхідності особистої ініціативи і активності для забезпечення свого життєвого добробуту, формується позитивне ставлення до приватної власності і підприємництва. Але існує цілий ряд суттєвих **негативних змін** у ціннісних орієнтаціях та життєвих установках молоді: 1) політична апатія, байдужість, а нерідко і політичний нігілізм; 2) соціальний песимізм; 3) моральний релятивізм, який нерідко переходить в аморальну поведінку; 4) девальвація цінності праці; 5) девальвація цінності освіти [18, с. 38; 19, с. 2-6].

На сучасному етапі необхідно визначитись від яких традиційних орієнтацій у вихованні слід відмовитись, які стереотипи поведінки перебороти, а що зберегти, відновити та примножити. Найбільш простим, але, на наш погляд, дуже шкідливим є революційний підхід: відкидаємо все, що було раніше і замінюємо все це на щось з протилежним знаком (колективізм на індивідуалізм, альтруїзм на егоїзм, інтернаціоналізм на націоналізм тощо) [18, с. 38].

Зміни в ціннісних орієнтаціях та життєвих установках сучасної молоді

Аналіз тенденцій сучасного соціально-економічного і політичного розвитку народів інших країн дає можливість виділити ряд цінностей і життєвих установок, засвоєння яких допоможе молоді швидше адаптуватися до нових суспільних умов життєдіяльності:

- самостійність, ініціатива, особиста відповідальність за свою долю і добробут;
- готовність до конкуренції, ділового суперництва, перемог та програшів;
- нетерпимість до зла, насилля, сваволі і в той же час терпимість і повага до людей з іншими поглядами, стилем індивідуальної поведінки;
- повага до багатства, слави і влади, які здобуті власною працею, талантом,

підприємництвом; повага до інтересів інших людей, готовність йти на розумний компроміс, добиватися консенсусу у процесі колективної взаємодії [18, с. 38; 19, с. 6].

Практика професійної орієнтації учнів середніх шкіл вимагає суттєвих змін. В умовах екстенсивного розвитку та постійного дефіциту працівників головні зусилля організаторів професійної орієнтації були спрямовані на те, щоб „заземлити“ життєві плани та очікування молоді до рівня поточних кадрових потреб регіону. Це суперечило здоровим життєвим інстинктам та орієнтаціям людей і природному соціальному механізму відбору претендентів на різні поверхи соціально-статусної піраміди зайнятості. Природною для більшості молоді є орієнтація на досягнення більш високих соціально-статусних позицій у суспільстві, які забезпечують більший прибуток, престиж, авторитет, владу тощо. Намагаючись забезпечити можливість зайняти ці більш високі позиції, вони прикладають значні зусилля, мобілізують свої потенційні резерви. У процесі конкурентного вибору ті, кому вдалося сформувати найбільш високий рівень професійного потенціалу, займають вищі поверхи соціально-статусної піраміди зайнятості. Інші ж вимушені зайняти нижчі поверхи, але з надією у перспективі, при певних особистих зусиллях, піднятися вгору. Це спричиняє високу напругу, яка живить процес постійного зростання сукупного професійного потенціалу суспільства. Тому тривогу повинно викликати не те, що так багато учнів бажають одержати вищу освіту та працювати вищими менеджерами, банкірами, вченими тощо, а те, що значна їх частина вже на ранніх етапах формування свого професійного потенціалу обмежує свою життєву мету такими видами професійної діяльності, які вимагають мінімального інтелектуально-вольового напруження [18, с. 39; 81].

Ринкова економіка спонукає учнів сформувати якомога більший професійний потенціал, який дозволяє швидко освоїти різні професії: широкі загальнонаукові та спеціальні знання, вміння здобувати нові знання, висока працездатність, вольові якості, готовність до конкурентної боротьби за найбільш престижні та вигідні види діяльності. У ринковому суспільстві у сфері зайнятості, претенденти ведуть боротьбу за найкращі позиції (найбільш престижні робочі місця, найбільш престижні організації

тощо), а потім „опускаються“ до менш прийнятних з надією піднятися у майбутньому на вищу сходинку. Тому учнів слід орієнтувати не стільки на конкретну професію, скільки на вміння будувати певний тип професійної кар'єри в динамічних умовах конкурентних ринків праці [18, с. 39].

Головними завданнями педагогів ВНЗ у Державній національній програмі „Освіта“ є: „Професійна освіта спрямована на забезпечення професійної самореалізації особистості, формування її кваліфікаційного рівня, створення соціально-активного, морально і фізично здорового національного виробничого потенціалу, який має посідати важливе місце у технологічному оновленні виробництва, впровадженню у практику досягнень науки і техніки“ [18, с. 38; 31].

На сучасному етапі можна стверджувати, що 60-70% випускників відчували у перший рік самостійної праці труднощі у зв'язку з відсутністю необхідних умінь і навичок. Це результат цілого комплексу різнопланових чинників, які знижують ефективність навчального процесу: 1) перевага „класичних“ пояснювально-ілюстративних методів навчання; 2) відсутність спеціальних обладнаних лабораторій, які дозволили б до автоматизму відпрацьовувати окремі елементи та комплекси вмінь; 3) брак кваліфікованого професорсько-викладацького персоналу, який водночас досконало володіє певними знаннями, уміннями, навичками; 4) специфічні відомчі критерії оцінки діяльності вищих навчальних закладів (виконання плану набору, успішність тощо) [18, с. 40].

Сучасні вимоги до підходів формування базових знань

На думку академіка АПН України Н.Г. Ничкало, посилення інноваційної діяльності у професійній освіті, широке впровадження нових педагогічних та інформаційних технологій у навчанні поступово змінюють роль педагога в цьому процесі, потребують інтегрування змісту та основних форм діяльності викладачів

спеціальних дисциплін та відповідальних за практику, переходу до забезпечення підготовки науково-педагогічних кадрів, які б органічно поєднували теоретичне і практичне навчання [18, с. 40; 97, с. 44].

Досвід розвинутих країн свідчить, що найефективнішою є альтернативна форма професійної підготовки. Суть альтернативного підходу: теоретичне навчання періодично чергується з повноцінною професійною діяльністю за майбутньою спеціальністю. Теоретичне навчання та організація праці підпорядковані єдиній програмі. Послідовне ускладнення повинно відповідати теоретичній підготовці учнів і таким чином закріплювати одержані знання на практиці. Теоретичне навчання спирається на досвід професійної діяльності [18, с. 40; 168].

У сучасних умовах ВНЗ повинні звертати особливу увагу на підвищення професійного потенціалу своїх випускників до змін та вимог сучасних ринків праці. Для державного службовця важлива професійна і психологічна гнучкість, готовність до постійного підвищення кваліфікації. Але професійне навчання - не тільки накопичення знань. Воно передбачає відповідну базу, фундамент знань, що дозволяє комбінувати їх та нарощувати, при необхідності швидко змінювати спеціалізацію, посаду [18, с. 40].

Високий професійний потенціал формують і творчі здібності студентів у процесі їх навчання у ВНЗ. Це шлях, „який формує здібності самостійно освоювати нові досягнення науки та техніки, тобто здібність самому рухатись разом з науково-технічним прогресом, який прискорюється“ [18, с. 40; 81, с. 12]. Самостійність у вирішенні професійних завдань дає можливість опановувати нові методи і форми роботи без додаткового навчання. Адже нове вирішення уже відомих завдань, незважаючи „на свою об’єктивну новизну, суб’єктивно новим для такого спеціаліста не буде“ [18, с. 40; 63, с. 5].

Для забезпечення формування високого професійного потенціалу майбутніх працівників, педагоги ВНЗ повинні особливу увагу звертати на комплекс психолого-педагогічних завдань, які забезпечують індивідуалізацію навчально-виховного процесу: 1) ефективна адаптація до умов навчального закладу; 2) визначення основних

психофізіологічних характеристик студентів, їх схильностей; 3) формування цілісної образно-комунікаційної моделі майбутньої професії; 4) індивідуалізація та диференціація навчання; 5) спрямоване формування індивідуального стилю діяльності, у відповідності з особливостями нервової системи [18, с. 40-41; 25, с. 105].

Наступним етапом формування професійного потенціалу молоді є робота керівників та фахівців організацій та установ. Для яких педагогічна взаємодія з адаптантами є тільки одним із фрагментів специфічних організаційно-службових функцій. Головним службовим завданням для них є досягнення певних показників діяльності організації. Виконання цих завдань потребують якомога швидше і успішніше організувати процес професійної адаптації нового поповнення працівників та створити сприятливі умови для ефективного використання і подальшого розвитку їх особистісного професійного потенціалу [18, с. 41].

ПЕДАГОГІЧНІ СИТУАЦІЇ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО АНАЛІЗУ

Авторитет

Керівник весь час має бути різним: колись наполягати на своєму, а колись і погодитися з колегами, поступитися їм, визнати їх правоту. Іноді це визнання підриває авторитет. Підлеглим не дозволено обговорювати вимоги начальства, бо на виробництві не буде ні порядку, ні дисципліни.

Авторитет і авторитарність - поняття і однокорінні, тобто мають спочатку загальний сенс, і в той же час взаємовиключні, оскільки керівникові, який і без того користується пошаною, немає необхідності тиснути своїм «я», а людині, яка схильна пригнічувати інших, важко розраховувати на справжній авторитет. Можна стверджувати, що авторитет є

рисую особистості або атрибутом професії. Говорять, авторитет завойовують. З ким (з чим) ведеться ця „війна“? Що можна вважати „перемогою“? Де і за яких обставин ви відчули себе авторитетом - на роботі, в сім'ї, в побуті? Чи доводилося вам проявляти авторитаризм? До чого це привело? [113, с. 370].

Адаптація соціальна

В житті часто бувають всякі зміни: перехід на іншу роботу, зміна місця проживання, поява нових друзів, подія в сім'ї. Необхідно залишатися собою в будь-яких обставинах. До виниклих ситуацій треба зуміти пристосуватися. Вони для людини нові, але і людина для них - нова. Себе не треба втрачати, якою б новою стороною не обернулися до тебе професія або умови, в яких доводиться працювати.

Учені називають це явище соціальною адаптацією. Вона - досягнення гармонії людини і тих соціальних обставин (професійної ситуації, статусної ролі, мікросоціуму і так далі), в яких вона опинилася.

Отже, якщо обставини змінюються доводиться або пристосовуватися до нового середовища, щоб відповідати іншому способу життя ціною втрати власної індивідуальності, або прагнути до адекватної самореалізації, зберігаючи себе активним і гуманним самоствердженням, бажанням і здатністю знайти себе в будь-якому місці існування. Правомірна і чи неминуча така альтернатива? [113, с. 370-371].

Багатство

„Один вчений на заклик надати матеріальну допомогу бідуючому сусідові відповів: - У мене немає нічого, окрім ідей...“ [113, с. 371].

Навряд чи варто протиставляти багатство, матеріальне і духовне. Не варто протиставляти багатство і бідність, викриваючи перше і ідеалізуючи друге. І так же не має сенсу сперечатися про те, що дорожче людині - гроші з їх можливостями або духовна наповненість. Духовне багатство не може бути надмірним. Що сприяє падінню духовності суспільства - зростання або скорочення матеріального достатку? Що більше об'єднує людей - матеріальна або духовна сфера їх існування? Чому бібліотеки можуть згоріти, а духовне багатство, яке містилося в згорілих книгах, залишається? [113, с. 371].

Час

Можна затверджувати: час в педагогіці виступає категорією. І тому, що всі процеси навчання, виховання, самовиховання відбуваються в часі, і тому, що і змістовному наповненню часу, і його раціональному використанню можна і потрібно вчитися, і головне - тому, що відношення до свого часу, уміння їм розпорядитися, як і здатність поважати час інших людей, - одна з найважливіших якісних характеристик культурної людини, дитини або дорослого. Адже по суті, наскільки ні об'єктивний час, тільки людина може його „ущільнити“, „наситивши“ позитивною діяльністю розуму і рук, душі і емоцій, або „розрідити“ до неробства від ліні або до нескінченної комп'ютерної гри. Чи помічаєте ви перебіг часу? Чи пам'ятаєте, коли почали помічати? Хотіли б прискорити або уповільнити його невблаганний рух? Чому і, головне, - для чого? Чи тільки „щасливі годинника не спостерігають“? Чи є щось, на що доводиться, але жалко витратити час? Якщо є, що ви віддаєте перевазі: „здатися“ цій жалості або, навпаки, зосередитися на освоєнні необхідного? У вас, звичайно, буває вільний час; він вільний - від чого і для чого? [113, с. 374-375].

Діти

Слова великого російського просвітителя В.Г. Белінського „Діти - гості сьогодення і господарі майбутнього“ викликають немало роздумів.

Як образ - блискуче! Але чи так точна думка по суті? Хіба сьогодні діти „в гостях“ у свого часу? Хіба вони не живуть в сьогоденні і сьогоденням, а лише користуються привілеєм особливо опікуваних? Відчуття гостя - чи не провокує воно якогось соціального егоїзму, утриманства, прихильного і поблажливого ухвалення чиеїсь турботи? Ваше власне дитинство - це відчуття безтурботності і загального захоплення вами або нелегка праця учіння, виконання домашніх обов'язків, тягар тривожних думок про майбутнє? Ким - гостями або господарями життя - ви хотіли б бачити своїх дітей? [113, с. 376-377].

Добро

Антуан де Сент-Екзюпері: „Ми відповідаємо за тих, кого приручаємо“. Мова тут йде про те, наскільки тяжкий тягар доброти. Ви порадили - і узяли на себе відповідальність за наслідки рішення, вами запропонованого. Ви допомогли комусь в скрутну для нього хвилину і відчуваєте себе відповідальним за його подальшу долю.

Чи означає це, що краще не бути добрим - спокійніше жити, і совість мовчить. А що таке, по-вашому, доброта? У чому, так би мовити, більше добра: у тому, щоб допомогти шматком хліба, або в тому, щоб навчити його здобувати, заробляти? Коли добро перетворюється на зло? А зло може стати добром? Чи варто взагалі в наш жорсткий час говорити про добро? Чи не наївні сподівання на добрі справи добрих людей? Чи вірно, що „добро повинне бути з кулаками“, і що це за „кулаки добра“? З чим би ви вважали за краще зіткнутися - із злом або байдужістю? Чи можна одним добром виховати хорошу людину? [113, с. 377-378].

Книга

Стільки хороших слів написано і сказано про книгу, але навряд чи всі ці слова можуть вичерпати все її культурне значення! А особисте - для кожної окремої людини? Але воно змінилося з приходом радіо, ТБ, кіно, відео, а зараз і комп'ютера, Інтернету. Вони, зрозуміло, теж несуть необхідну і корисну інформацію, про яку і в десятках тисяч книг не дізнаєшся, теж будять емоції і думки. Але хіба можуть вони замінити читання книг?

Дуже сумно, що народ наш перестав читати книги. Ми турбуємося, що діти довгий час проводять „біля комп'ютера“, віднімаючи час у книги. А може, марно нарікаємо: врешті-решт, інформація є інформація, і Льва Толстого можна читати з дискети, і дистанційну освіту здобувати, користуючись електронними носіями. І проте чи може що-небудь замінити спілкування з книгою як інтелектуально-емоційний процес? Чи добре це, що книга втрачає свої позиції - адже вона виконує не тільки інформаційні функції, але і педагогічні, і виховні?! Чи потрібно і чи можливо намагатися змінити положення, що давно склалося? Якщо так, то яким чином? [113, с. 386-387].

Самоосвіта

Самостійне і цілеспрямоване оволодіння інформацією - одна з фундаментальних духовних потреб людини. Чи всяке спілкування з книгою задовольняє цю потребу? Періодичні, від випадку до випадку, відвідини музеїв, театрів, концертного залу - це самоосвіта? Чи мають самоосвітні зусилля тієї або іншої людини суспільне значення? Ваша думка: яка інформація краще засвоюється і доставляє більше задоволення - та, що

отримана в школі, в студентській аудиторії за програмою або знайдена за „самопрограмою“, за власним бажанням? Чи етичне таке питання? Ви займаєтеся самоосвітою? Задоволені результатами? Так чи ні і чому? [113, с. 398].

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Авторитаризм - антидемократичний характер поведінки і практика абсолютної влади, яка ігнорує права і свободи особистості. Авторитаризм у вихованні будується на підпорядкуванні вихованця волі вихователя, причому на основі сили, а не на основі авторитету останнього, якщо під авторитетом розуміти вплив, що базується на знаннях, етичних достоїнствах або життєвому досвіді. Суть авторитаризму - в бездуховності, в байдужості до людей, до їх долі.

Шлях подолання авторитаризму - інтерес, любов і увага до людей, опора на здорові сили в колективі, турбота про розвиток людей, їх професійному зростанні, духовному світі і здоров'ї, а не про зовнішні показники [113, с. 406].

Альтернатива – необхідність вибору між двома або кількома можливостями, що виключають одна одну [98, с. 27].

Авторитет фахівця - завойоване визнання колег, керівників, підлеглих, одна з найважливіших умов успішності професійної діяльності. Підставами авторитету є професійна компетентність, комунікабельність, позитивне відношення до тих, що оточують, що нітрохи не виключає вимогливості до себе і іншим, відповідальності за свій статус серед тих, що оточують.

Дійсний авторитет, діловий і особистий, не приходить сам, не залежить від посади або просування по службових сходах, він може бути зароблений професіоналізмом, людяністю, гідною поведінкою в діловому середовищі.

Один з найважливіших параметрів авторитету - стійкість. Він заробляється і зміцнюється роками, передаючись новим поколінням співробітників. Якщо його підтверджувати не вдається, виникають напружені ситуації, вельми драматичні для того, хто звик до хорошого відношення товаришів по роботі. Деколи роками авторитет, що заробляється, буває зруйнований в одну мить: словом, а то і справою, яка може бути проявом дворушництва, зради, байдужості, несправедливості. Сам фахівець не тільки головний творець, але і „могильник“ власного авторитету [113, с. 406-407].

Взаємодія - стан зв'язку окремих людей, груп, колективів в процесі рішення ними загальних завдань. При цьому кожен учасник реалізує свої можливості, вносячи свій внесок до загальної справи, випробовуючи впливи інших і впливаючи на них. Такі взаємозв'язок, спільність і співпраця принципово важливі для досягнення ділового успіху і психологічної комфортності в будь-якому професійному об'єднанні. В процесі взаємодії люди, виконуючи роботу, чомусь навчають і виховують один одного.

Саме взаємодія в спільній діяльності - один з головних чинників її успіху, результативності загальних і окремих зусиль. Для керівника особливо важливе розуміння того, що існує не тільки його вплив на команду співробітників, але і те, що він випробовує їх вплив, чого не можна не враховувати, не фіксувати, не аналізувати.

Тим часом керівники нерідко бувають більше стурбовані своєю роллю, своєю дією на співробітників, ніж тим, які загальні результати взаємодії, чому вивчає їх аналіз. Він необхідний, щоб оптимально враховувати і формувати особисті потенціали кожного в подальшій спільній роботі, розвивати і збагачувати ці потенціали, стимулюючи самовиховання кожного, його роботу над собою.

Навіть у відладженій роботі команди, як правило, завжди є необхідність і можливість учити і вчитися взаємодії, виховувати в собі і у інших бажання і уміння знаходитися в цьому стані, як є і те, що вимагає коректування співпраці, його змісту і організації - в ім'я вдосконалення загальної діяльності, підвищення її

результативності, досягнення задоволеністю нею кожним учасником [113, с. 407-408].

Вихованість - інтеграційний результат соціалізації, виховання і самовиховання людини. Виявляється в ступені відповідності його слів і дій прийнятим даним суспільством нормам і правилам гуртожитку, в реальному рівні особового розвитку як основи відношення до світу, свого місця в нім, до людей, в ступені усвідомлення себе, своїх можливостей. Це і образ даної людини в очах тих, що оточують.

Внутрішня вихованість - розвинена здібність до самооцінки, до цивілізованого самоствердження, потреба стати затребуваним людьми, готовність бути їм корисним. Зовнішня вихованість - уміння слухати і чути, дивитися і бачити, уважне і тактовне відношення до людей; охайний одяг, правильна мова, манери, що відповідають гідності власному і інших людей.

Зміст вихованості - тісно зв'язані розумова і етична культура, старанність в праці, в професії, естетична і фізична розвиненість; якість вихованості - стійка, мотивована переконаність в необхідності такої культури і розвиненості; міра вихованості - їх достатність для будь-якої життєвої ситуації, аж до активності всупереч несприятливим обставинам, здатності завжди залишатися собою [113, с. 408].

Знання - освоєна людиною інформація, що стала його надбанням: вона існує об'єктивно, але, будучи знайденою людиною, перетворюється на одну з основ його духовності, культури, всієї суб'єктної суті.

Об'єм інформації про той, що існує і уявному, реальному і віртуальному безмежний; знання будь-якого з нас обмежені тими сферами життєдіяльності, з якими ми прямо або опосередковано зв'язані. Якими б вони не були - суто побутовими, професійними, науковими, почерпнутими в спілкуванні з людьми, природою або з навчальної книги, художньої літератури, мистецтва.

Відома істина: чим більше чоловік знає, тим гостріше відчуває обмеженість своїх знань. Нерідко зустрічається і протилежне: самодостатність обмеженої людини, зовсім не прагнучої до нових знань, не що випробовує в них потреби, а

тому і що поступає відповідно. Нарешті, є люди, що живуть за принципом: якщо я розумію, що знаю мало, то доб'юся того, щоб знати більше. Добре, коли саме в такій позиції опиняються фахівці, що тільки що здобули професійну освіту і в умовах реальної самостійної трудової діяльності що зрозуміли гостру необхідність самоосвіти [113, с. 411].

Інтелігентність - інтеграційна якість особи, не залежна від походження, освіти, професійної приналежності людини, але що включає взаємозв'язані особливості: здатність мислити, знати, пізнавати багатство внутрішнього світу, честь і гідність, пошана до людей, внутрішня і зовнішня культура, в органічній єдності їх проявів.

У такій єдності знаходять собі місце самі різні риси: інтелігент не дозволить собі піднятися над людьми, зате здібний до участі в долі іншої людини, прагне зрозуміти його, не нав'язувати своєї думки, при цьому не проявляючи категоричності, яка завжди виступає ознакою обмеженості. Інтелігентові властиві душевна тонкість і тактовність, здатність не „подавати“ себе, підкреслюючи власні достоїнства. З такою людиною легко: він уміє слухати і вислухати, не перебиваючи співбесідника, бути уважним, не приховуючи інтересу до нього. При цьому інтелігентність, в кращому сенсі цього слова діловитість властиві людям - мислячим, чесним, здібним до творчості у будь-якому вигляді діяльності.

З педагогічної точки зору важливо і те, що дійсна інтелігентність може і навіть, мабуть, повинна стати змістовною підставою чесної самооцінки людини, будь він молодим або старим, студентом або фахівцем, робочим або начальником. Самооцінка, яка констатує недоліки і достоїнства, яка перешкоджає самозаспокоєності і самовдоволенню і спонукає до подальшої самоосвіти і самовиховання [113, с. 414-415].

Інфантильність - (від лат. - дитячий) затримка в розвитку організму, яка виявляється через збереження в дорослої людини фізичних і психічних рис, властивих дитячому вікові [98, с. 795].

Компетентність - здатність фахівця застосовувати знання для вирішення практичних завдань відповідно до його компетенції, повноважень, професійних

обов'язків, питань в яких дана людина достатньо досвідчена, маючи в своєму розпорядженні необхідні інформацію і практичний досвід.

Це може бути компетентність в діяльності організаторській або управлінській, в сферах пізнавальній або дослідницькій, в культурі або мистецтві, в техніці або спорті, в питаннях політичних або соціальних. У будь-якому випадку при будь-яких поєднаннях названих і інших сфер і питань дійсна компетентність не дозволяє людині зупинитися на досягнутому її рівні.

Якісне зростання компетентності фахівця підсилює його конкурентоспроможність, очевидно значущу в сучасних умовах, коли зростає суспільна потреба в професійній ініціативі, а значить, все більш цінується не репродуктивний, але творчий характер реального відношення працівника до будь-якої діяльності.

Таке відношення, позитивне для самореалізації даного фахівця, в той же час - при адекватній його самооцінці - впливає і на тих, з ким поряд він працює: багато чому навчає і багато в чому виховує їх не нотаціями або чванством, але виступаючи конкретним, видимим, а тому переконливим позитивним прикладом особового і професійного зростання. Подібний вплив часто виявляється вельми ефективним педагогічним засобом, що перевершує своєю дієвістю спеціально організовану підприємством або установою додаткову професійну підготовку, підвищення кваліфікації своїх співробітників [113, с. 416-417].

Моральність - неписані правила і норми, регулюючі відносини людини з навколишнім світом і його поведінка в суспільстві. Людина добровільно керується ними, тому ці норми - такі, наприклад, як правдивість, справедливість, доброта - пред'являють до нього вищі вимоги, ніж закони, бо право - нижча межа моральності.

В.І. Даль визначав етичне як духовне, душевне в протилежність тілесному. Норми моральності існують у вигляді ідеалів добра, належного, справедливого. Процес виховання людини і є процес його етичного становлення. Він припускає вибір етичних орієнтирів, яким людина прагне слідувати; оволодіння знаннями про

належну поведінку; вправа в етичній поведінці, яка є не що інше, як постійний моральний вибір; емоційне, плотське переживання власних вчинків (задоволення, свідомість виконаного боргу, сором, розкаяння і тому подібне). Добре відоме золоте правило моральності: не бажай іншому того, чого не хочеш для себе.

Специфіка моральності в тому, що немає спеціальної етичної діяльності, а етичний аспект полягає у відношенні до будь-якої діяльності: трудової, художньої, естетичної, політичної і так далі [113, с. 418].

Мотиви виховання - це внутрішні спонукальні сили, які спрямовують, рухають діяльність особистості. Ці внутрішні спонукальні чинники певних дій і вчинків людини зумовлюються передусім анатомо-фізіологічними й соціально-психологічними потребами [99, с. 230].

Парадигма - системний ряд форм відмінювання окремого слова або таблиця таких форм [99, с. 533].

Професіоналізм - володіння знаннями і технологіями, необхідними для виконання роботи відповідно до кваліфікаційних вимог, які пред'являються до суб'єктів даної діяльності. Його початки знаходяться в процесі спеціальної освіти, надалі він формується в самостійній роботі.

Оволодіння професіоналізмом тим успішніше, чим більше людина на нього мотивована і задоволена роботою. Бажанню удосконалюватися в професії відповідають підвищенням кваліфікації в створених для цього структурах, але головне - систематична самоосвіта. У будь-яких обставинах перш за все і саме воно - чи в сфері технічної, гуманітарної або іншої - робить можливим поповнення, оновлення знань, професійне самовиховання працівника.

Найважливіша умова такого розвитку - зацікавленість власною роботою, позитивне до неї відношення. Воно виявляється заставою професійного і особового зростання, яке виявляється і в успішності самої даної роботи, і в кар'єрному просуванні, що відповідає сподіванням і домаганням людини [113, с. 420].

Самодіяльність - діяльність за власним бажанням, особистій ініціативі. Припускає, що „людина повинна шукати в собі основу свого прагнення до

діяльності, витягувати її з самого себе, тобто цим встановлюється принцип вільного самовизначення, принцип свободи“ (А. Дістервег).

Самодіяльність неможлива без творчості. При цьому нове, оригінальне, створення якого і є творчість, може бути новим лише для даної людини або колективу, не будучи принципово новим. Важливо відкрити і реалізувати самим, а не узяти готовим. Самодіяльність є необхідною умовою самопізнання: „почни діяти, щоб дізнатися, хто ти такий“.

Проте результат самодіяльності різний залежно від цільової установки. Вона може бути присвячена завоюванню призового місця, а може - турботі про людей, які потребують допомоги; метою самодіяльності може стати зведення рахунків з кимось, а може - відкриття нового, постійний пошук. Тому важливо, декларуючи самодіяльність, указувати, в чому саме і для чого вона виявляється. Наприклад, ще в ХІХ ст. А. Дістервег віддавав перевагу над всіма іншими виразу „самодіяльність на служінні істині, красі і добру“. „Вже дітьми самим створювати своє життя, влаштувати його по-людськи“, - в цьому бачив призначення самодіяльності С.Т. Шацкий.

Самодіяльність розвивається там, де прийнято прислухатися до голосу кожного, довіряти людям, висувати все більш складні і відповідальні завдання у міру формування колективу, де заохочується творчість і нестандартний підхід до справи. Від педагога потрібно вести своїх підопічних так, щоб вони всю працю - і розумову, і фізичну - виконували самі. „Виховання людини повинне бути вихованням його самодіяльності і в цьому прагненні не потрібно зупинятися на півдорозі“ (С.Т. Шацкий) [113, с. 422-423].

Самоосвіта - самостійне придбання знань з літератури, засобів масової інформації і навколишнього життя поза навчальними закладами.

Мета самоосвіти - видатний російський книгознавець М.О. Рубакін радив вести роботу за питаннями, що висвітлюються даними багатьох наук: „Мета самоосвіти - синтез. Що стосується аналізу, то він не більш як засіб до синтезу“.

Потреба в самоосвіті актуальна у наш час, коли освіта стає перманентною, бо протягом трудового життя людині не раз і не два доводиться міняти роботу. Тому так важливо формувати її з дитячих років, озброюючи дітей відповідними навичками і вміннями. Роль освітньої установи тут може виявитися вельми значною, якщо педагоги прагнуть розвивати і збагачувати інтереси своїх вихованців, озброюють їх методами придбання знань, стимулюють самостійний пошук.

Щоб самостійне придбання знань було ефективним, необхідно навчитися знаходити потрібну (свою) книгу і користуватися нею, працювати з підручниками, довідниками, каталогами (алфавітним, систематичним, наочним і ін.), бібліографічними матеріалами; робити виписки, систематизувати матеріали, складати тези і конспекти, шукати і знаходити матеріали для доповіді, твору; уміти відстоювати свою точку зору в дискусії; „чути, бачити, відчувати і розуміти життя таким, яким воно є“.

Самоосвіта робить життя людини яскравіше, цікавіше, змістовніше. Без самоосвіти не можна досягти вершин в своїй професії, бо „прагнення проникнути в глибину своєї спеціальності виводить людину за межі її“ (М.О. Рубакін).

Підвищенню ефективності розумової роботи сприяють: дотримання режиму; виконання необхідних гігієнічних умов (провітрювання приміщення, освітлення столу з лівого боку, правильна поза, періодичні перерви на 10-15 хв., чергування розумової і фізичної роботи, тиша); з'ясування значення незрозумілих слів і виразів; зіставлення даних з різних джерел.

Відомо, що без вольових зусиль не можна змусити себе займатися самоосвітою. З іншого боку, цілеспрямована робота над книгою тренує волю. Проте, як переконливо показав М.О. Рубакін, в основу самоосвіти повинні бути покладені принцип не тільки вправи волі, але і заощадження її, принцип найменших зусиль з найбільшим результатом, принцип економії сил. Він має на увазі, що двом типам читачів - індуктивному і дедуктивному - відповідають і два типи літератури. Читач індуктивного типу йде від фактів до загальних істин. Якщо ж книга побудована за дедуктивним типом, читач витрачає багато зайвих зусиль,

виснажує свою волю і розум. Педагог, знаючи і розуміючи читацький тип свого вихованця, може порекомендувати йому відповідну (у психологічному сенсі) літературу і тактовно внести корективи до програми його самоосвіти [113, с. 423-424].

Самовизначення особистості - свідомий акт виявлення і затвердження власної позиції в проблемних ситуаціях. Особливими його формами є колективістське і професійне самовизначення.

Колективістське самовизначення - свідома солідарність особистості з колективом, ухвалення і активне відстоювання його цінностей. Воно виступає справжньою альтернативою конформності (усвідомлена зовнішня згода при внутрішній розбіжності і навіть неприйнятті) і навіюваності (безконфліктне і несвідоме ухвалення думок групи).

Основою самовизначення виступає спільна діяльність, різноманітна і продуктивна, цілі якої зрозуміли і прийняті людьми, а швидше за все, ними вироблені. Саме у діяльності народжуються і стикаються думки, позиції, перевіряється міцність ідеалів і установок.

Ціннісний або професійний вибір, зроблений людиною, - акт достатньо драматичний, бо тим самим відкидаються інші шляхи.

Колективні цінності, з якими солідарна особистість, можуть виявитися збитковими або піддатися девальвації. У такому разі від оточуючих вимагається розуміння того, що відмова від колишніх цінностей і вироблення власної позиції - процес не миттєвий, а такий, що вимагає часу для напруженої духовної роботи.

В зв'язку з цим важливе уміння бачити позитивні і перспективні напрямки в діяльності і тих колективів, цілі яких не співзвучні даному об'єднанню, прагнути не до конфронтації, а до партнерства, зрозуміло, в тих межах, де компроміс можливий і необхідний. Навіть відверто індивідуалістична позиція, що відкидає колективні цінності, навряд чи повинна викликати непримиренне відношення, обструкцію тих, хто самовизначився інакше. Кожен свідомий акт виявлення і затвердження власної

позиції гідний якщо не обов'язкової пошани, то в усякому разі розуміння і терпимості [113, с. 424-425].

Самостійність - незалежність, свобода від зовнішніх впливів, а також можливість існувати без сторонньої допомоги або підтримки. Самостійність може бути якістю, властивістю як окремої людини, так і якого-небудь співтовариства. Прагнення діяти самостійно не виключає можливості або навіть бажаності сторонньої допомоги, оскільки людина залежить від безлічі обставин і інших людей, що впливають на неї. Але одні в своїй свідомості переробляють ці впливи, і у результаті виходить щось своє, неповторне і особливе; інші ж копіюють чужий досвід, наслідують всім і вся, не мають власної особистості і певної позиції.

Визначаючи ступінь самостійності вихованців, педагоги, як правило, враховують, чи здатний він спертися на власні сили, чи має особисту думку, чи може діяти за власною ініціативою, чи уміє правильно оцінювати себе.

Процес виховання самостійності вимагає від педагогів великого терпіння. Важливо навчити вихованців приймати критику і адекватно на неї реагувати; відповідальності (а її передумовою є можливість вибору - свідомого і добровільного ухвалення рішення); внутрішній дисципліні, що припускає, окрім чіткого виконання обов'язків, осмислену діяльність, до якої вноситься творчість, прагнення до суспільної користі. Саме внутрішня дисципліна, а не старанність „від цих до цих“ відрізняє самостійну людину. Вона управляє своїми вчинками, а не вони нею.

Самостійних людей можна виховувати тільки через надання їм самостійності. Не всі керівники до цього прагнуть - зручніше мати справу з людьми конформними, несамостійними. Ті, хто крок за кроком формують самостійність у своїх співробітників і всіляко її стимулюють в збиток, можливо, своєму комфорту і спокою, керуються їх майбутнім [113, с. 425].

Самоствердження - поведінка людини, направлене прагнення до лідерства в тому або іншому вигляді діяльності, до високої оцінки і самооцінки. Безумовно, позитивна властивість, поки не приймає гіпертрофованих розмірів, не стає

домінуючою потребою. За ступенем особистісної і суспільної значущості можна умовно позначити три способи самоствердження:

- коли людина самостверджується за рахунок реалізації своїх внутрішніх резервів, долаючи себе, образно кажучи, в змаганні з самим собою;
- коли особистість самостверджується за рахунок інших або шляхом створення видимості досягнень, уміння здаватися, а не бути;
- коли у людини слабо розвинена особистісна і престижна мотивація, вона пасивно віддається волі обставин, задовольняється тим, що є, не прагне мобілізувати весь свій потенціал для досягнення високих результатів.

Керівник може сприяти розвитку соціально цінних і особистісно значущих способів самоствердження співробітників шляхом організації і стимулювання різноманітної діяльності, в якій вони займають різні позиції і добиваються реальних досягнень, які не залишаються непоміченими, а відповідним чином наголошуються.

Спосіб самоствердження неабиякою мірою залежить від рівня домагань і його відповідності можливостям і здібностям особистості. Тому важливе виховне значення має адекватна самооцінка, що дозволяє людині віднестися до себе критично, правильно співвіднести свої можливості з пропонованими умовами і очікуваннями тих, що оточують [113, с. 425-426].

Творчість - самостійне створення нового, оригінального, такого, що раніше не існувало. Результатом творчості можуть бути матеріальні, культурні, духовні цінності. У багатьох її визначеннях проводиться думка, що створення нового в основі творчості, повинно викликатися суспільними потребами і мати прогресивне значення.

Творчі здібності в тому або іншому ступені властиві більшості людей. До них відносять: уважний пошук проблем (побачити проблему часто важче, ніж вирішити її); здібність до згортання розумових операцій, що виявляється в умінні використовувати все більш ємкі в інформаційному відношенні символи; здібність до перенесення досвіду (уміння застосувати навички, придбані при рішенні однієї

задачі, до рішення іншої); цілісність сприйняття (здатність сприймати дійсність цілком, не дробивши її); зближення понять, що виявляється в легкості асоціювання; легкість генерування ідей; уява і ін.

Людам, у яких творчі здібності виявляються яскраво, властиві такі риси, як готовність до ризику, оскільки людина, що створює щось нове, повинна мати сміливість продемонструвати нове публічно, незалежність думок, схильність до акторства, дотепність, вміння довго утримувати увагу на якому-небудь певному питанні, завзятість, наполегливість, цілеспрямованість, афористичність мислення, скрупульозність і ін.

Деякі з названих рис не завжди викликають захоплення оточуючих. Але в колективах, де цінується творчий пошук, з розумінням відносяться до таких якостей і проявів особистості. Якщо ж немає необхідного розуміння, то людина прагне реалізувати свої творчі можливості за межами колективу.

Не слід забувати про те, що багато творчо обдарованих людей уразливі. І якщо їх пропозиції і ідеї (а вони можуть бути і передчасними, і недостатньо обґрунтованими, і просто неправильними, абсурдними), висміюються, то це може надовго відохотити висловлювати їх вголос.

Видатний американський учений А. Маслоу пропонував розрізнити первинну і вторинну креативність (творчість). Первинна креативність, або етап натхненної творчості, повинна бути відокремлена від вторинної - процесу деталізації творчого продукту і додання йому конкретної наочної форми. Друга стадія включає важку рутинну роботу, успіх якої в значній мірі залежить від самодисципліни, працьовитості, витривалості і терпіння людини.

Найважливішими умовами розвитку творчих здібностей індивідів можна вважати наступні. Одним з елементів змісту є досвід творчої діяльності, який повинен бути представлений на всіх ступенях освіти: у школі, вузі, аспірантурі, на курсах підвищення кваліфікації і при перепідготовці кадрів. Серйозними умовами є створення творчої атмосфери в навчальних і трудових колективах; підтримка і стимулювання творчої активності людей [113, с. 427-428].

Толерантність - один з складних проявів позитивного відношення людей до різних життєвих явищ. У основі толерантності лежить гуманістична ідея ствердження позитивного, необхідного людині для повноцінного існування і розвитку, і заперечення, подолання того, що перешкоджає такому розвитку. І те і інше базується на пріоритеті загальнолюдських цінностей і етичних норм.

Обидві ці позиції, їх загальні підстави своїм втіленням якраз мають толерантність - уміння співіснувати з людьми іншої культури, здатність приймати інших такими, які вони є, співробітничати і взаємодіяти з володарями інших поглядів, носіями інших звичаїв, доброзичливе відношення до цих людей.

Практично у будь-якому випадку толерантність як стан вимагає від людини стриманості, подолання в собі негативних установок по відношенню до того, що в даній ситуації вимагає терпіння, - будь то пасажери переповненого уранішнього автобуса, що поспішають на роботу, або неприйнятна точка зору в професійній суперечці, або манера поведінки колеги.

В той же час і терпіння має свої межі, за якими будь-які прояви антигуманності, нелюдності - в щонайширшому діапазоні від побутового або іншого хамства, агресивності, від корупції і соціальної брехні до фашизму, тероризму, злочинності, крайнього націоналізму. Все це можна пояснити, але не можна виправдати. Проте цього мало: толерантність не тільки не перешкоджає рішучому запереченню подібних явищ, але припускає не менш рішучу боротьбу з ними, з причинами їх виникнення. Інакше неприйняття виявилось б порожньою декларацією, а його об'єкти невразливими. Кращий спосіб боротьби - попередження або подолання подібних рис кожною людиною в самому собі.

Інша характерна межа толерантності - здатність розуміти і приймати різні соціальні явища, визнаючи їх право бути такими, які вони є. Особливо це важливо в поліконфесіональному і поліетнічному середовищі. Різні релігії, різні народи несуть і різні традиції, звичаї, обряди, мають різний менталітет. В умовах міграції людей, що посилилася, загострюються і проблеми, пов'язані з відносинами між представниками різних релігій, різних національностей. Полікультурне середовище покликане стати

простором не ворожнечі, а обопільного інтересу, взаємного збагачення народів знаннями їх історії, мистецтва, культурних традицій.

Толерантність все більше стає суспільно значущою особистісною якістю. Потреба в ній росте і її можливості в процесі створення згуртованого суспільства стають все більш істотними. Важливо, щоб це було зрозуміло всім і стало гуманістичним керівництвом в повсякденному житті [113, с. 428-429].

ВИСНОВКИ

Самовиховання особистості - це проблема, вирішення якої на сьогоднішній день не завершене. Узагальнений досвід, спостереження та експериментальні дані свідчать, що процес самовиховання не приведе до ефективних наслідків, якщо не буде передбачена його органічна єдність із розвитком, становленням особистості.

Щоб виховати всебічно розвинену особистість, розвинути потенційні можливості людини, педагогу необхідно оволодіти методами і засобами, які розвивають креативні риси особистості. Самовиховання всебічно розвиненої особистості має починатися ще у школі.

У результаті нашого дослідження ми дійшли таких висновків:

1. Теоретичними засадами процесу самовиховання є: педагогіка самовдосконалення особистості як особове і професійне зростання людини, умови ефективності процесу самовиховання особистості, виховання відповідальності за себе, особливості педагогічної етики у ВНЗ, складові програми самовиховання особистості, методи самовиховання (дії на особистість, позитивного підкріплення, розумного самовимушення, самоаналізу, захисних блокувань психіки людини від перевантажень), самоперевиховання.

2. До чинників процесу самовиховання особистості маємо віднести: навчально-педагогічну співпрацю, саморегуляцію, особистісне самовизначення, взаємозв'язок процесів самопізнання і самовиховання, а також, самовиховання і діяльності особистості.
3. Одним із засобів формування потреби самовиховання особистості є художня література.
4. Формування процесу самоосвіти складається з: самостійної навчальної діяльності, системи вправ та завдань, самостійної роботи з книгою. Маємо констатувати, що складові самоосвіти – самонавчання і самовиховання. Самостійна робота – вища форма навчальної діяльності і спосіб виховання самостійності у набутті знань.
5. При керівництві самостійною роботою студентів у ВНЗ слід враховувати форми самостійної роботи, індивідуально-психологічні особливості студентів під час реалізації завдань самостійної роботи.
6. Основою формування професійного потенціалу молоді можна вважати процес самовиховання, бо загальноосвітні знання – основа для професійної підготовки молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. - М., 1980. - 335 с.
2. Абылкасымова А. Познавательная самостоятельность в учебной деятельности студента: Учебное пособие. - Алматы, «Санат», 1998. - 286 с.
3. Азаров Ю.П. Семейная педагогика: Педагогика любви и свободы. - М., 1993. - 242 с.
4. Алексеев В.П. Становление человечества. - М., 1984. – 186 с.
5. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: Підручник. - К.: Либідь, 1998. - 560 с.

6. Алексюк А.М., Аюрзанайн А.А., Підкасистий П.І. та ін. Організація самостійної роботи студентів в умовах інтенсифікації навчання. - Київ, 1993. - 312 с.
7. Алякринский Б.С. Беседы о самовоспитании. - М., 1977. - 184 с.
8. Арет А.Я. Основные положения теории самовоспитания. - Фрунзе, 1961. - 292 с.
9. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом. - М.: Высш. шк., 1973. - 168 с.
10. Безрукова В.С. Педагогика. Проективная педагогика. - Екатеринбург, 1996. - 382 с.
11. Бербанк Л. Жнива життя. - М., 1955. - 272 с.
12. Боришевський М.Я. Трансформація системи цінностей у контексті проблеми ефективності педагогічної взаємодії. // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії: Тези доповідей науково-практичної конференції. - Київ - Дрогобич. - 1994. - С. 9-10.
13. Боришевський М.Я. Развитие саморегуляции поведения школьников. Автореф. дис. док-ра психол. наук. - К., 1990. - 77 с.
14. Боришевський М.Я. Розвиток здатності до саморегуляції поведінки як вияв суб'єктного становлення особистості. В кн.: Психологія суб'єктної активності особистості. - К., 1993. - С. 18-19.
15. Бурков В.Н., Ириков В.А. Модели и методы управления организационными системами. - М., 1994. - 272 с.
16. Бучек Л.І. Аналіз емоційної стійкості як прояву особливостей саморегуляції особистості. ... Дис. канд. психолог. наук: 19.00.01 / КДУ ім. Т.Г. Шевченка. - К., 1993. - 111 с.
17. Быков А.В. Качества личности руководителя и успех деятельности. - М., 2001. - 247 с.
18. Васильєв В.В. Самовизначеність молоді у формуванні їх професійного потенціалу // Вісник ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка. Випуск 50. Серія: педагогічні науки: Збірник. - Чернігів: ЧДПУ, 2008. - № 50. - 253 с.
19. Васильєв В.В., Мокряк В.Л. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді // Придніпровський науковий вісник. Історія і соціологія. 1997. - № 26. - С. 1-7.
20. Вербицкий А.А. Самостоятельная работа студентов младших курсов // Высш. шк. России. - 1995. - № 3. - С. 27-32.
21. Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання. Ч. 1. - К.: Форум, 2006. - 398 с.
22. Галян І.М. Саморегуляція оцінних ставлень учителя в педагогічній взаємодії: Дис. канд. псих. наук. 19.00.07. / АПН України, Інст. псих. ім. Г.С. Костюка. - К., 1996. - 193 с.
23. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. - М., 1998. - 327 с.
24. Гете. Фауст. - М., 1969. - 410 с.
25. Гончарук П.А. Психологія навчання. - К.: Вид-во при Київському держ. ун-ті вид-го об'єд. «Вища школа», 1985. - 144 с.
26. Горбунов Г. Учитесь управлять собой. - М., 1976. - 157 с.

27. Гордієнко Т.П. Організація самостійної роботи студентів // Вісник ЧДПУ - Чернігів, 2004. - Вип. 23, Серія «Педагогічні науки». - С. 159-163.
28. Гордон Л.А., Клопов В.В. Что это было? - М., 1989. - 167 с.
29. Гримак Л.П. Резервы человеческой психики. - М., 1987. - 232 с.
30. Демченко О. Дидактична система організації самостійної роботи студентів // Рідна школа. - № 5. - 2006. - С. 68-70.
31. Державна національна програма «Освіта». Україна ХХІ ст. - К., 1994. - 62 с.
32. Дизель П., Раньян У. Поведение человека в организации. - М., 1993. - 176 с.
33. Дикая Л.Г., Семикин В.В. Особенности и эффективность разных форм психической саморегуляции в экстремальных условиях деятельности // Эмоциональная регуляция учебной деятельности. Под ред. А.Я. Чебыкина. - М., 1987. - С. 15-24.
34. Донцов И.А. Личное самосовершенствование и мораль. - М., 1975. - 242 с.
35. Донцов И.А. Проблемы личного самоусовершенствования. - Таганрог, 1972. - 269 с.
36. Донцов И.А. Самовоспитание личности. - М., 1984. - 210 с.
37. Достоевский Ф.М. Дневник писателя 1876 года. - М., 1895. - Т. 2. - 351 с.
38. Дубинин Н.П. Социальное и биологическое в современной проблеме человека // Вопр. философии. - 1972. - № 10. - С. 56-59.
39. Дубинин Н.П. Что такое человек. - М.: Мысль, 1983. - 194 с.
40. Дьюи Дж. Демократия и образование / Пер. с англ. - М., 2000. - 264 с.
41. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психология высшей школы. - Минск., 1993. - 367 с.
42. Егоров В.С. Философия открытого мира. - М., 2002. - 357 с.
43. Егоршин А.П. Управление персоналом. - Н. Новгород, 1997. - 230 с.
44. Емельянов О. К социальному портрету отечественного предпринимателя // Российский экономический журнал. - 1992. - № 8. - С. 29-32.
45. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроке. - М., 1961. - 331 с.
46. Загвязинский В.И., Гриценко Л.И. Основы дидактики высшей школы. - Тюмень, 1978. - 223 с.
47. Зайченко І.В. Педагогіка. Навч. пос. для студентів вищ. пед. навч. закладів. - Чернігів, 2003. - 528 с.
48. Зимняя И.Л. Педагогическая психология: Учебник для вузов. Изд. второе, доп., испр. и перераб. - М.: Логос, 2007. - 384 с.
49. Зинченко Е.Л. Живое знание: Психологическая педагогика. - Самара, 1998. - 420 с.
50. Иного не дано / Под ред. Ю.Н. Афанасьева. - М., 1988. - 156 с.
51. Казмиренко В.П. Социально-психологическая регуляция деятельности организаций: ...Дис. докт. психолог. наук: 19.00.05 / КГУ им. Т.Г. Шевченка. - К., 1994. - 357 с.
52. Кандыба В.М. Сверхвозможности человека. - СПб., 1996. - 132 с.
53. Киселёв А.И., Борисов Э.И., Рязанов В.И., Верховский Ф.Я. Самостоятельное овладение приёмами психической саморегуляции. - М., 1988. - 27 с.

54. Клименко Л.В. К вопросу о классификации типов самостоятельных внеаудиторных работ студентов // Психолого-педагогические основы совершенствования подготовки специалистов в университете. - Днепропетровск, 1980. - 341 с.
55. Клименко Л.В. Управление самостоятельной работой студентов // Сознательность и активность в дидактике и теории воспитания. Днепропетровск, 1979. - Вып. 1. - 112 с.
56. Книгге А. Об обращении с людьми. - Дубна, 1994. - 145 с.
57. Кнорринг В.И. Теория, практика и искусство управления: Учебник. - М.: Норма, 2007. - 544 с.
58. Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства. - М.: Знание, 1978. - 182 с.
59. Ковалев А.Г. Личность воспитывает себя. - М.: Политиздат, 1983. - 256 с.
60. Ковалев А.Г. Психология семейного воспитания. - Мн.: Выш. шк., 1980. - 232 с.
61. Ковалев А.Г. Самовоспитание школьников. - М., 1968. - 232 с.
62. Ковалев А.Г., Бодалев А.А. Психология и педагогика самовоспитания. - ЛГУ, 1958. - 374 с.
63. Колошин И.П. Проблемы формирования технического мышления. - М.: Издательство МГУ, 1974. - 184 с.
64. Коменский Я.А. Великая дидактика // Избр. соч. - М., 1965. - 475 с.
65. Кондрашенко В.Т., Донской Д.И. Общая психотерапия: Учеб. пособие. - 2-е изд., доп. и перераб. - Мн.: Высш. шк., 1997. - 464 с.
66. Концепция общего среднего образования (проект) // ВНИК «Школа». - М., 1988. - 27 с.
67. Коротяев Б.Й. Учение - процесс творческий. - М., 1980. - 128 с.
68. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. - Київ, 1989. - 487 с.
69. Кочетов А.И. Самовоспитание подростка. - Свердловск, 1967. - 355 с.
70. Кочетов А.И. Организация самовоспитания школьников. - Мн.: Нар. асвета, 1990. - 392 с.
71. Кочетов А.И. Педагогические основы самовоспитания. - М., 1974. - 512 с.
72. Кочетов А.И. Как заниматься самовоспитанием. - Мн.: Выш. шк., 1991. - 287 с.
73. Крайг Г. Психология развития. - СПб.: Питер, 2000. - 992 с.
74. Кузьмінський О.І. Педагогіка вищої школи. Навчальний посібник. - К.: Знання, 2005. - 486 с.
75. Кузьмінський О.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка родинного виховання. Навчальний посібник. - К.: Знання, 2006. - 324 с.
76. Куликова Л.Н. Воспитать себя. - М., 1991. - 182 с.
77. Куртиков Н.А. Психология и социология управления. Учебное пособие. - М.: Государственный Университет Управления. Книжный мир. 2005. - 268 с.
78. Куценко В.Г. Пути самосовершенствования личности. - Л., 1979. - 279 с.

79. Куценко Г.В. Когнітивний стиль особистості в структурі саморегуляції соціальної поведінки. ...Автореф. дис. канд. психолог. наук / Інститут психології ім. Г.С. Костюка. - К., 1998. - 16 с.
80. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1977. - 245 с.
81. Леонтьев А.Н. О некоторых перспективных проблемах советской психологии // Вопросы психологии. - 1967. - № 6. - С. 9-18.
82. Лесгафт П.Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение. - М.: Педагогика, 1991. - 358 с.
83. Лийметс Х.Й. Групповая работа на уроке. - М., 1975. - 147 с.
84. Макаренко А.С. Соч. В 7 т. - М., 1958. - Т. 5. - 685 с.
85. Макаренко А.С. Собр. соч.: В 7 т. - М., 1957. - Т. 4. - 620 с.
86. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навч. посібник.- К.: МАУП, 2000. - 256 с.
87. Марищук В.Л., Евдокимов В.И. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. - СПб: Издательский Дом «Сентябрь», 2001. - 260 с.
88. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М., 1996. - 294 с.
89. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. - М., 1983. - 196 с.
90. Мехорн Г., Мелхор Х.-Г. Гениями не рождаются. - М., 1989. - 172 с.
91. Мижериков В.А. Словарь-справочник по педагогике / Под ред. П.И. Пидкасистого. - М., 2004. - 335 с.
92. Мильрут Р.П. Формирование эмоциональной регуляции поведения учителя // Вопросы психологии. - 1987. - № 6. - С. 47-55.
93. Мишаткина Т.В. Педагогическая этика / Серия «Высшее образование». - Ростов н/Д: Феникс; Мн.: Тетра Системс, 2004. - 304 с.
94. Монтень Мишель. Опыты, книги, статьи. - М. - Л., 1960. - Кн. 3. - 427 с.
95. Натанзон Э.Ш. Приёмы педагогического воздействия. - М.: Просвещение, 1972. - 215 с.
96. Никандров Н.Д. Россия: социализация воспитания на рубеже тысячелетий. - М., 2000. - 189 с.
97. Ничкало Н.Г. Інформаційно-технічний виклик ХХІ століття і проблеми професійної освіти // Теорія і практика управління соціальними системами. // Щоквартальний науково-практичний журнал. Харків: НТУ «ХПУ», - 2000. - № 1. - 126 с.
98. Новый тлумачний словник української мови. У 3 Т. - Т. 1. - К.: «Аконіт», 2004. - 926 с.
99. Новый тлумачний словник української мови. У 3 Т. - Т. 2. - К.: «Аконіт», 2004. - 926 с.
100. Новый тлумачний словник української мови. У 3 Т. - Т. 3. - К.: «Аконіт», 2004. - 862 с.
101. Орбан Л.Е. Життєва перспектива особистості: акмеологічний аспект аналізу // Зб. наук. праць.: Філософія, соціологія, психологія. Вип. 1. Ч. 1. - Івано-Франківськ: Плай, 1999. - 148 с.

102. Осницкий А.К. Психология самостоятельности. - М.; Нальчик, 1996. - 239 с.
103. Осницкий А.К. Саморегуляция деятельности школьников и формирование активности личности. - М., 1986. - 197 с.
104. Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране. - К.: Знание, 1987. - 187 с.
105. Островський М.О. Думки про самовиховання. // Юність. - 1955. - № 3. - С. 71.
106. Паламарь А.О. Мудрость общения. - М., 1990. - 132 с.
107. Панюшкин В.П. Освоение деятельности в условиях взаимодействия ученика с учителем // Психолого-педагогические проблемы взаимодействия учителя и учащихся / Под ред. А.А. Бодалевой, В.Я. Ляудис. - М., 1980. - С. 41-46.
108. Панюшкин В.П. Функции и формы сотрудничества учителя и учащихся в учебной деятельности: ...Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. психол. наук. - М., 1984. - 22 с.
109. Парыгин Б.Д. Научно-техническая революция личности. - М., 1978. - 216 с.
110. Пащенко Т.М. Засоби активізації пізнавальної діяльності в процесі самостійної роботи студентів // Нові технології навчання. Навчально-методичний збірник. - Випуск 39. - К., 2004. - С. 195-200.
111. Педагогика / Под ред. П.И. Пидкасистого. - М., 1996. - 532 с.
112. Педагогика: Учеб. пособие для студ. педагог, учебных заведений / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. - М.: Школа-Пресс, 1997. - 512 с.
113. Педагогика: Учебное пособие / Под ред. П.И. Пидкасистого. - М.: Высшее образование, 2008. - 430 с.
114. Педагогическая энциклопедия. - М.: Советская энциклопедия. - Т. 1 - 4. - 1964-1968. - 629 с.
115. Педагогические технологии. / Под ред. В.С. Кукушкина. - Ростов-на-Дону, 2002. - 292 с.
116. Пидкасистый П.И. Самостоятельная деятельность учащихся. - М., 1972. - 275 с.
117. Пидкасистый П.И. Самостоятельная деятельность учащихся. 2-е изд. - М., 1981. - 287 с.
118. Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. - М., 1980. - 194 с.
119. Пидкасистый П.И., Коротяев Б.Й. Организация деятельности учащихся на уроке. - М., 1985. - 247 с.
120. Пидкасистый П.И., Портнов М.Л. Искусство преподавания. - М., 1998. - 356 с.
121. Пидкасистый П.И., Фридман Л.М., Горунев М.Г. Психолого-дидактический справочник преподавателя высшей школы. - М., 1999. - 374 с.
122. Пиленко Р. Управление человеческими ресурсами и эффективность компании // Человек и труд. - 1993. - № 2. - С. 101-108.
123. Пирогов Н.И. Избр. пед. соч. - М.: Педагогика, 1988. - 586 с.
124. Посталюк Н.Ю. Педагогика сотрудничества: путь к успеху. - Казань, 1992. - 321 с.
125. Протченков А.С. Тренинг личностного роста. - М., 1993. - 167 с.

126. Проців Л. Проблема самовиховання особистості в українській педагогіці на межі століть // Пріоритети сучасної української освіти і виховання в контексті завдань педагогічної науки: Матеріали педагогічних читань на пошану члена-кореспондента АПН України, доктора педагогічних наук, професора Прикарпатського університету імені Василя Стефаника Б.М. Ступарика. - Івано-Франківськ: Плай, 2003. - С. 94-98.
127. Проців Л. Самовиховання як важлива складова національного виховання // Проблема української народної педагогіки в науковій спадщині М. Стельмаховича: Матеріали Перших Всеукраїнських педагогічних читань. - Івано-Франківськ, 2004. - С. 201-206.
128. Проців Л. Художній твір як засіб стимулювання професійного самовиховання майбутніх вчителів (на матеріалі творів В. Домонтовича і В. Підмогильного) // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. - Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. - Вип. 39. - С. 33-38.
129. Психология подростка. Полное руководство / Под ред. А.А. Реана. - СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. - 432 с.
130. Радунская И.Л. Предчувствия и свершения. - М., 1985. - 137 с.
131. Рейнгард И.А. и др. Вопросы организации самостоятельной работы студентов. - Днепропетровск, 1981. - 248 с.
132. Рубакин Н.А. Как заниматься самообразованием. - М., 1962. - 322 с.
133. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. - М.: Педагогика, 1989. - Т. 2. - 412 с.
134. Рубцов В.В. Организация и развитие совместных действий у детей в процессе обучения. - М., 1987. - 212 с.
135. Рувинский Л.И. Самовоспитание чувств, интеллекта, воли. - М., 1983. - 213 с.
136. Рувинский Л.И. Теория самовоспитания. - М., 1973. - 187 с.
137. Рувинский Л.И., Соловьева А.Е. Психология самовоспитания. - М., 1982. - 244 с.
138. Русаков В.А. Как воспитать самого себя. - Новосибирск, 1975. - 275 с.
139. Сарсембаева А.А., Аубакирова Л.Р. Педагогические условия организации самостоятельной работы студентов в условиях кредитной системы обучения // Вестник КарГУ. - 2006. - № 3. - С. 74-81.
140. Сацков Н.Я. Методы и приемы деятельности менеджера и бизнесмена. - Белая Церковь, 1994. - 192 с.
141. Семенов Н.Н. Роль научного исследования в высшем образовании. - Москва, 1962. - 154 с.
142. Спогади про Макаренку. - Л., 1960. - 180 с.
143. Степашко Л.А. Философия и история образования. - М., 2003. - 362 с.
144. Сухомлинский В.А. Воспитание и самовоспитание. // Советская педагогика. - 1965. - № 12. - С. 35-42.
145. Сухомлинський В.А. Мудра влада колективу. - М., 1975. - 327 с.
146. Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: У 5 т. - К.: Рад. шк., 1976. - Т. 1. - 586 с.
147. Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: У 5 т. - К.: Рад. шк., 1976. - Т. 2. - 671 с.
148. Сухомлинський В.О. Вибр. тв.: У 5 т. - К.: Рад. шк., 1977. - Т. 4. - 612 с.

149. Тименко М., Лавриченко Н. Вибір // Голос України. - 1992. - № 115 (20 червня). - С. 7.
150. Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. - Т. 46. - 531 с.
151. Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. - Т. 48. - 620 с.
152. Третяк О.С. Психологія кризових ситуацій педагогічної взаємодії. Навчально-методичний посібник. - Чернігів, 2008. - 128 с.
153. Тягалко Л.И., Саливон И.П. Основы современной педагогики. - М., 1989. - 344 с.
154. Университетское образование и наука в XXI столетии. Материалы международ, науч.- методич. конф. Минск, 2003. - 289 с.
155. Ушинский К.Д. Собр. соч. - М., 1952. - Т. 11. - 432 с.
156. Ушинський К.Д. Твори: У 6 т. - К.: Рад. шк., 1952. - Т. 4. - 433 с.
157. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. - М.: Просвещение, 1983. - Т. 1. - 488 с.
158. Фельдштейн Д.И. Психологические закономерности социального развития личности в онтогенезе // Вопросы психологии. - 1985. - № 6. - С. 25-37.
159. Фіцула М.М. Педагогіка: Посібник. - К.: Видавничий центр «Академія», 2002. - 528 с.
160. Формирование интереса к учению у школьников / Под ред. А.К. Марковой. - М., 1986. - 212 с.
161. Фридман Л.М. О концепции управления процессом учения в советской психологии и педагогике // Теоретические проблемы управления познавательной деятельностью человека. - М., 1975. - С. 91-93.
162. Цукерман Г.А. Совместная учебная деятельность как основа формирования умения учиться. - М., 1992. - 198 с.
163. Шимко І. Проблеми організації самостійної роботи у вищій школі // Рідна школа. - № 8. - 2005. - С. 34-35.
164. Шмаргун В.М. Особистісне самовизначення підлітків як показник готовності до суспільного життя. / Трансформація зв'язку «особистість-суспільство» на сучасному етапі розвитку України: Збірник матеріалів круглого столу / За ред. к.с.н., доц. В.Ю. Кондовича. - Чернігів: Видавництво ЧДІПСТП, 2008. - 144 с.
165. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. - М.: Прогресс, 1996. - С. 100-106.
166. Юридическая педагогика: Учебник. / Под ред. проф. В.Я. Кикотя, проф. А.М. Столяренко. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. - 895 с.
167. Якунин В.А. Психология учебной деятельности студентов. - М., 1994. - 312 с.
168. Ярмаченко М. Вічна проблема на зламах історії // Педагогічна газета. Академії педагогічних наук України. - 1996. - № 1. - С. 1.

С.В. Грищенко

САМОВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Монографія

Технічний редактор:
Комп'ютерний набір: *Грищенко П.І.*
Комп'ютерна верстка: *Грищенко П.І.,*
Мовне редагування: *Грищенко С.В., Грищенко П.І.*
Коректура: *Грищенко С.В.,*

Набір *комп'ютерний*. Здано до набору *00.00.2009 р.* Підписано до друку *00.00.2009 р.*
Формат *60x84/16*. Папір *офсетний № 1*. Друк *різографічний*.
Умовн. друк. арк. *16,5*. Умовн. фарбо – відб. *00,00*. Обл. вид. арк. *00,00*.
Тираж *300* прим. Вид. *№ 0*. Зам. *№ 000 / 2009*

Вид-во
Адреса

Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
серія 00 № 0000 від 00.00 2008 р.

Видруковано технічними засобами в редакційно-видавничому